

Szociológiai

SZEMLE

2018/1

28. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELENYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Sik Domonkos:**
Szolidaritás a késő modernitásban
- 33** **Kristóf Luca:**
Az elitcsere korlátai
Kultúrpolitika és reputáció a magyar színházi mezőben
- 60** **Fényes Hajnalka:**
Mennyit ér egy tudományos fokozat - különös tekintettel
a tudományos eredményesség és előmenetel nemi különbségeire
- 83** **Kisfalusi Dorottya – Takács Károly:**
A pletyka és a reputáció összefüggései középiskolai
osztályközösségekben

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

Módszeresen beszámolólok

- 105** **Máté Fanni:**
Minden, amit tudni akartál a logisztikus regresszióról,
de sohasem merted megkérdezni
- 113** **Rakovics Márton:**
Terepjárók: A megismerés és a dokumentáció dilemmái

Voices beszámolólok

- 120** **Kovács Éva:**
A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede
- 124** **Erőss Gábor:**
Intim részletek
A magyar szociológia történetének hangoskönyve
- 130** **Sárosi Anna**
Szolidaritás, társadalomkritika és felelősségvállalás
- 138** **Kecskés Nóra:**
A kritikai cselekvés új színterei
- 148** **Köszönetnyilvánítás a lektoroknak**

Szolidaritás a késő modernitásban

Sik Domonkos

sikdom@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2017. 03. 23.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 12. 12.

Elfogadás: 2018. 02. 21.

Összefoglaló: A tanulmány célja, hogy kísérletet tegyen az integrációs és morálfenomenológiai szempontból egyaránt kulcsfontosságúnak tekintett szolidaritás késő modern sajátosságainak jellemzésére. Első lépésben a vallási-rendi paradigmát felváltó társadalombiztosítási logika kialakulásának, majd – a globális információs társadalom expanziója következtében – kérdésessé válásának bemutatására kerül sor. Második lépésben a szolidaritás késő modern lehetőségterének rekonstrukciójára teszek kísérletet. A Bourdieu, Habermas, Giddens és Lash integrációs modelljeinek megfelelő módon szerveződő társadalmi terekben adekvát (szenvedéshez segítői hálózat kapcsolódik), inadekvát (segítői hálózat nem szenvedéshez kapcsolódik) és hiányzó (szenvedéshez nem kapcsolódik segítői hálózat) szolidaritási formákat dolgozok ki. Harmadik lépésben, ezekre támaszkodva, a premodern, klasszikus és késő modern szolidaritás ideáltipikus paradigmáit mutatom be.

Kulcsszavak: szolidaritás, késő modernitás, kritikai elmélet

Annak ellenére, hogy a szolidaritás a klasszikus szociológia egyik kulcsfogalma, világos definiálása korántsem könnyű feladat.¹ A fogalom elsődleges haszna heurisztikus értékéből fakad: arra az elemi kötelékre utal, amely tetszőleges társulás fennmaradásához nélkülözhetetlen. A társulás minden tagja rá van utalva a többiekre abban az értelemben, hogy potenciálisan rászorul materiális vagy szimbolikus segítségnyújtásukra; emellett minden taggal szemben megfogalmazódnak a többiekért hozott áldozatokra és erőfeszítésekre vonatkozó elvárások, potenciális segítővé téve őket.² Ilyenformán a szolidaritás, a rászorultság és a segítségnyújtás normatív kereteit kijelölve a társakhoz tartozás elemi kötelékét hozza létre – ebben az értelemben a társulások integrációjának kulcsa. A szolidaritásra vonatkozó kérdés egyidős a szociológia kialakulásával: abból a modernizációs tapasztalatból táplálkozik, hogy az együtt cselekvés személyes-közösségi kapcsolatokon és hagyományközösségen alapuló motivációi és keretei egyre kevésbé képesek a társadalom integrációjára (Durkheim 2001; Tönnies 2004). Ebben a helyzet-

1 A szolidaritás fogalmát igyekszem kellően tág értelemben használni ahhoz, hogy szubsztantív társadalomtörténeti és formális társadalomelméleti koncepciókhoz egyaránt hozzá lehessen kapcsolni. Ilyenformán az alábbi írás egyszerűen tekinthető történeti és analitikus definiálási kísérletnek.

2 Az alábbiakban az empirikus kutatások által használt, részletesebben kidolgozott szolidaritásdefiníció helyett (vö. pl. Ferge 2000; Janky 2011; Takács 2015, 2016; Utasi 2002, 2013) azért támaszkodom erre az általános értelmezésre, mert a segítségnyújtás és felelősségvállalás lehetőségterének rekonstrukciójához a releváns jelenségek lehető legtágabb körének inklúziójára van szükség.

ben válik kérdésessé, hogy milyen alternatív mechanizmusok lépnek helyükre, és mindez milyen – emancipatorikus és patológikus – következményekkel jár.

Az integráció mellett a szolidaritás a modernitás morálfenomenológiájának is a kulcsfogalma. A közösségi típusú kapcsolatokról kilépve számos megválaszolandó kérdéssel találja magát szemben a cselekvő: korántsem magától értetődő ugyanis, hogy az általa személyesen nem ismert, életvilágában nem osztozó, vagyis „idegenként” adott másikkal szemben milyen kötelességei (milyen helyzetekben és kinek kell segítséget nyújtani?) és elvárásai (kitől várható el, hogy szükség esetén támogatja?) lehetnek. Ez pedig nem csupán a másikkal való viszonyt terheli meg többletkontingenciával, de potenciálisan magát a társadalmasulást teszi kérdésessé. Attól kezdődően, hogy a másikkal szembeni morális elvárások és kötelességek többé nem naturalizált, magától értetődő formában adóttak, a reciprocitással szemben elemi kétely támad: egyaránt lehetséges, hogy a másik nem teljesíti kötelességeit és magára hagyja az egyént a bajban (kiüllesztés-problematika), valamint az is, hogy az egyén kibújik felelőssége alól és nem nyújt segítséget (potyautas-problematika). E lehetőségek valószínűségét mérlegelve végső soron az is kérdésessé válhat, hogy az egyénnek érdemes-e társulnia a többiekkel.

Azt, hogy e felvetéseket korántsem csupán egy absztrakt elméleti kíváncsiság motiválta, mindennél jobban mutatja az az aggodalom, amely kíséri őket. Alig van ugyanis olyan klasszikus elméletalkotó, aki valamilyen formában ne vetné fel a szolidaritás végzetes torzulásának vagy éppen felszámolódásának lehetőségét. Vagyis az elemi szolidaritási szálak drasztikus meggyengülése, a morális kötelmek és elvárások elbizonytalanodása végső soron a társadalmi dezintegráció lehetőségét vetíti előre: egy olyan állapotot, ahol az egyének immár nem feltétlenül, vagy egyáltalán nem érdekeltek a társulásban. Noha a különböző elméletek az aggodalom mellett többnyire arra is kísérletet tesznek, hogy alternatív integrációs mechanizmusok felvillantásával különböző kiutakra is rámutassanak, a szolidaritáshiánnyal összefüggő dezintegráció fenyegető képe végigvonul a szociológia történetén. Így újabb és újabb formában merül fel a kérdés: milyen mechanizmusok pótolhatják a modernitás változó keretei között a közösségi szolidaritást?

Az alábbi tanulmány kiindulópontját a fenti megfontolások alkotják. Első lépésben arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam a szolidaritás késő modernitásbeli állapotát és annak előtörténetét Robert Castelnek a szociális kérdés alakváltozását áttekintő társadalomtörténeti elemzése és Manuel Castells hálózati társadalomra vonatkozó elképzelései alapján. Bár e két elemzés mind elméleti hagyományait, mind vizsgálódási körét tekintve különbözik egymástól, abból a szempontból összefüggésnek egymással, hogy a tág értelemben vett szolidaritás történetének és kihívásainak átfogó leírására vállalkoznak. Ezért kapcsolom legfontosabb belátásaikat egymáshoz az első fejezetben: úgy gondolom, hogy következtetéseik lehetőséget kínálnak a késő modern társadalmak szolidaritási kihívásainak ideáltipikus jellemzésére. Mindezek tanulsága szerint napjainkban a szolidaritás története forduloponthoz érkezett: a

bérmunka társadalmában kialakult, a második világháború utáni évtizedekben rendszerszinten stabilizált szolidaritási paradigma kérdéssé vált. Ennek következtében egyszerre azonosíthatók dezintegrációs tendenciák (kényszerből és önként kiilleskedettek számának növekedése), új integrációs szinten megvalósított szolidaritási technikák (intencionális és rendszerszint helyett kibernetikai szinten), valamint a szolidaritás morális alapjainak regresszív (új nacionalizmusok, az együttműködés minimalista felfogását tükröző neoliberalizmus) vagy progresszív újraértelmezésére való törekvések (gendermozgalmak, új morális alapot kereső globalizációkritika).

Minthogy empirikusan ezek különböző mintázatai valósulnak meg, így összességében nem csupán a klasszikus modernitás szolidaritási paradigmájának meggyengüléséről beszélhetünk, hanem az erre adott divergáló reakciókból fakadó fragmentálódásról is. Ebben a helyzetben különösen égető kérdés, hogy a szolidaritás klasszikus modernitásbeli formáinak romjain „hogyan lehetséges szolidaritás”? A tanulmány második szakaszában ezt a kritikai elmélet keretei közt megválaszolható kérdést járom körbe. A kritikai elméletek a valóságot annak lehetséges formái felől próbálják megérteni, így a fennálló viszonyok mellett kulcskérdés számukra az utópikus horizontok feltárása is (Horkheimer 1976). Ebben a keretben a szolidaritás megértésére annak tág lehetőségtere felől nyílik mód. A válasz kidolgozásakor éppen ezért egy olyan elméleti modellhez fordulok, amelynek segítségével a különböző társadalmi helyzetekből fakadó, eltérő szolidaritási mintázatok egységes keretben ragadhatók meg. E célból a kritikai elméletek – korábban részletesebben bemutatott – hálózati modelljére támaszkodom (Sik 2012, 2015a, 2017, 2018). A hálózati megközelítés segítségével a kötések olyan összetett tere tárul fel, amelyben értelmezhetővé válnak a *hiányzó*, az *inadekvát* és az *adekvát* segítés különböző integrációs szintű formái. Ezek alapján leírható a premodernitás, a klasszikus és késő modernitás szolidaritási paradigmája, továbbá megválaszolható a kérdés, hogy miként helyezhetők új alapokra a bizalom és felelősségvállalás erodálódott formái.

A kérdéses szolidaritás: a jóléti állam kialakulása és válsága

Minden társadalom szembesül azzal a kérdéssel, hogy mit kezdjen az önellátásra képtelen tagjaival. Abban az esetben, ha ez életkori sajátosságból (gyerekek, idősök), valamilyen „objektíven” belátható ideiglenes (pl. betegség) vagy tartós munkaképtelenségből (csökkent munkaképesség) fakad, a válasz kevésbé ambivalens: a közösség tagjai a rendelkezésükre álló források függvényében, normatív keretek által szabályozott módon biztosítják legalább a minimális létfeltételeket. Természetesen maga az „objektív munkaképtelenség” adott társadalomtörténeti konstellációhoz kötött értelmezés függvénye, így a társadalom támogatása sohasem magától értetődő, hanem definíciós és határmegvonási küzdelmek eredményeként áll elő. Teljesen más megítélés alá esik ugyanakkor az a helyzet, amikor ilyen objektívnak látszó okok nem azonosíthatók, azonban az egyén mégsem képes munkavégzésre. Ennek hátterében egyaránt állhat a szakértelmének megfelelő munka hiánya

vagy a munkavégzéshez való jog – akár „idegenségre”, akár „illetéktelenségre” hivatkozó – megtagadása. Belátható, hogy ez paradox helyzetet eredményez: egyszerre lehetetlenül el az egyén önellátása és kerül kívül a minimális létfeltételeket biztosítani hivatott közösségi gondoskodási hálón. Ráadásul, minthogy nincs stabil jövedelme, teljességgel kiszámíthatatlan elemmé válik, aminek következtében potenciális veszélyforrásként jelenik meg a társadalom számára (Castel 1998: 27–28).

Ez az elemi gyanú határozza meg a középkortól kezdődően a „munkavégzésre fizikailag képes munkanélküli” szerepének megítélését, kijelölve a „kiilleszkedetthez” való viszony későbbi kereteit. E szerep első ideáltipikus megtestesítői azok a csavargók voltak, akik lakóhelyüktől távol kényszerülve munkát keresni, kiszakadtak a szolidaritás feudális kötéseiből. E kötések egyszerre voltak hivatottak szavatolni a megélhetés tartós kereteit és az esetleges munkaképtelenség idejére vonatkozó gondoskodást. A csavargó életforma ezért a kiszolgáltatottság extrém formájával járt. Ennek ellenére, ahogy fokozódó igény mutatkozott a szabadon mozgó, áruként létező munkaerőre, egyre kevésbé számított ritkaságnak már a preindusztriális korszakban is. A csavargó figurájának és a hozzá kapcsolódó szolidaritási formáknak a tétjét ilyenformán az adja, hogy a „bérmunka prototípusaként” kijelölik azokat a diszkurzív sajátosságokat, melyek a szolidaritás történetét keretezik a modernitásban (Castel 1998: 29).

A bérmunkásként felfogott csavargóhoz környezete egy a szociális dimenziójától megfosztott, kizárólag gazdasági jellegű viszonyulással kapcsolódik. Munkaerejére csak epizodikusan van szükség, az ellentételezés kizárólag valamilyen konkrét elvégzett feladathoz kapcsolódik, miközben a munkalehetőség esetleges. Ebben az értelemben a preindusztriális keretek között bérmunkássá váló csavargónak nincs semmilyen lehetősége arra, hogy a létfenntartását hosszú távon szavatoló biztosítékokra tegyen szert. Ez a periférikus léthelyzet a szolidaritás újkori történetének kiindulópontja: a kérdés az, hogy miként alakult át ez az epizodikus, a szociális dimenziótól megfosztott, szélsőséges kiszolgáltatottsággal járó bérmunkaviszony.

A feudális társadalmak szolidaritási paradigmájának alapja a keresztény moralitásba ágyazott segélyezés volt. Az eredetileg univerzális könyörületességi imperatívusz („segíts felebarátodon!”) a feudális reciprocitás gyakorlatában kettős határmegvonással egészült ki: egyfelől a szenvedés testi szinten való kifejeződéséhez, másfelől a lokalitás elvéhez kötődött (Castel 1998: 40–47). Ezek a vonások öröklődtek át a csavargók számára nyújtott segítségnyújtás gyakorlatára is, melyet az „üdvgazdaságtan” racionalitása mellett praktikus szempontok is szerveztek. A feudális rendből kiilleszkedett nincstelen csavargó lokálisan, testi szenvedése mértékében segélyhez jutott, ugyanakkor ezt az elkülönítés és átnevelés logikájával ötvözték (dologházak, ispotályok, imaházak), továbbá mozgását büntetőjogi eszközökkel korlátozták (nem helybeliek koldulásának tiltása). Ezek az intézkedések összességében a bérmunkás-csavargók felügyeletét voltak hivatottak szavatolni: megpróbálták őket abban a két értelemben helyhez kötni, hogy vándorlásukat ellehetetlenítik, a településen belüli tevékenységüket pedig kontrollálják (Castel 1998: 50–53).

A rendi társadalom keretei között a legszegényebbek szolidaritási csapdába kerültek: miközben a mobilitás gazdasági kényszere erősödött (különösen olyan események következtében, mint a nagy pestisjárvány), a helyben maradás normatív hatalmi logikája ezt egyre inkább ellehetetlenítette. E feszültség az ipari forradalom kezdetéig meghatározó maradt, meghatározva a munkaerő felszabadulásának társadalmi drámáját. A feudális rend szolidaritási hálójából hosszú évszázadokon keresztül kiesők arra kárhoztattak, hogy egyszerre várták el tőlük a munkavégzést, miközben megtagadták tőlük a munkakeresés jogát. Ráadásul, ahogy a számuk nőtt, úgy lett egyre durvább a régi rend nevében fellépő hatalom szankciója is: a bérmtől elválaszthatatlan kísérelésegeknek tekinthető csavargás és koldulás nemritkán kényszermunkát, gyarmati száműzetést, gályarabságot vagy végső esetben halálbüntetést vont maga után (Castel 1998: 79–86).

E feszültségekkel terhelt, megmerevedett konstellációból a falusi és városi feudális struktúrák lebontása jelentett kiutat. Attól azonban, hogy a bérmtől megszűnt ki-rekesztett lenni, még korántsem vált automatikusan a társadalom integrált, elismert tagjává. Bár a bérmtől szabad felek közti szerződéses viszonyra alakul át, nem garantálta sem a kiszámítható munkalehetőséget, sem pedig a munkaképesség elvesztésének időszakára kiterjedő gondoskodást. A szolidaritás kora modern formái dinamikus képet mutatnak: különböző privát (filantróp civilek, patronáló munkaadók) és munkavállalói (önsegélyezés) aktorok tesznek kísérletet arra, hogy ellensúlyozzák a bérmtől kiszolgáltatottságát (Castel 1998: 191–193). Az esetleges filantrópia, a korlátozott önsegélyezés és az autonómiát felszámoló munkaadói patronálás – különböző okokból bár, de – végül egyaránt zsákutcának bizonyultak, helyettük választ végül a segélyezési logika helyére lépő biztosítási rendszer kínált.

A kötelező befizetésen alapuló, általános társadalombiztosítás a munkához való jog korábbi követelését beillesztette a bérmtől kapcsolatos kockázatok általánosabb keretei közé: a munkanélküliség egyike lett a munkavégzést ellehetetlenítő veszélyeknek a baleset, betegség vagy idősor mellett. Ezen a ponton a bérmtől történetének egy fontos fejezete lezárult: a bérmtől élők kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetét felváltotta a biztosítási rendszer révén tartósan integrált pozíció. E jogi formát öltő szolidaritás ugyanakkor korántsem tekinthető a történet végpontjának. Bár a gazdasági növekedés azt az illúziót keltette, hogy a bérmtől története egy rendszerszinten integrált, általános létbiztonságot szavatoló modellben teljesedett ki, melyet ugyan folyamatosan tökéletesíteni kell, ám lényegi módosításra nem szorul, ezt végül az 1970-es évek olajválsága, majd az azóta egyre általánosabbá váló munkanélküliség lerombolta. A munkanélküliség a biztosításon alapuló szolidaritás szempontjából végzetes fenyegetés. A munkájukat tartósan vagy rendszeresen elvesztők ugyanis kívül kerülnek a szolidaritási hálón, ezáltal pedig hasonlóképpen kiszolgáltatottá válnak a feudális társadalmak csavargóihoz: a közösségi és jogi szolidaritáson kívül rekedve immár senki sem vállal felelősséget értük. Ráadásul – szemben az egyéb munkaerőpiaci kockázatokkal – a munkanélküliség olyan veszély, mellyel kapcsó-

latban a társadalombiztosítási rendszer csak korlátozottan szolgáltathat védelmet. Amennyiben ugyanis a munkaerőpiaci ingadozások következtében a munkaerő-kereslet tartósan alulmúlja a kínálatot, a biztosítás egésze finanszírozhatatlanná válik, a társadalombiztosítási rendszer összeomlik (Castel 1998: 249–261).

A jóléti állam belső anomáliái felvetik ugyan a kérdést, hogy miként folytatható a közösségből rendszerszintűvé vált szolidaritás története, megválaszolásához azonban ez a modell már nem kínál eszközöket.³ Ehhez a késő modernitás azon társadalmi és kulturális változásainak szisztematikus áttekintésére van szükség, melyek kijelölik a szociális állam válságba került szolidaritási paradigmájára adható reakciók horizontját. Természetesen e célból számos elmélet felhasználható, azonban ezek közül kiemelkednek Manuel Castells hálózati társadalomra vonatkozó munkái.⁴ Ezekben egyszerre vet számot a nemzetállami keretek között szerveződő bér munkán alapuló szolidaritási paradigmát alapjaiban megkérdőjelező két változással: a nemzetállami kereteket felszámoló globalizációval és a bér munka feltételeit átalakító információs termelési móddal.⁵ Az ezek nyomán azonosítható újfajta társadalmasulási formák a szolidaritás lehetőségterét is elemi szinten alakítják át. Castells álláspontja szerint a 20. század vége korszakhatárnak tekinthető: ekkorra körvonalazódott a társadalmasulás olyan új formája, aminek egyaránt részét képezi a hálózati szerveződési forma, az információs termelési módon alapuló globális gazdaság, és – mindezek értelmezési horizontjaként – a valódi virtualitás kultúrája. E hatások összességéként alapjaiban rajzolódott át a társadalmi interakciók szerkezete és az intézmények működési rendje (Castells 2010c: 372).

Hálózatok felépülhetnek tetszőleges egységekből: a világ pénzpiacát alkotó tőzsdék, döntéshozó politikusok vagy éppen a drogtermelés és -kereskedelem különböző aktorai egyaránt létrehozhatnak hálózati struktúrákat. Ezek közös jellemzője, hogy térbeli és időbeli keretektől függetlenül szerveződnek: a hálózat tagjai közötti távolságot elsősorban a topológiai jellemzők határozzák meg (hány csomópont érintésével jutnak el egymáshoz), nem pedig a fizikai paraméterek (tér- és időbeli közelség). A hálózat ennek megfelelően tetszőlegesen bővíthető, flexibilis struktúra, melyben az egyedüli korlátot a tagok közti kommunikáció feltételeinek biztosítása jelenti. Ha akár technikai okokból, akár közös kódok hiányában az új tagok inkompatibilisnek bizonyulnak, a hálózat növekedése megáll. A hálózatok további fontos sajátossága diszkrét határmegvonási jellegük: adott cselekvőt az jellemez, hogy milyen hálózatokhoz kapcsolódik potenciálisan és ténylegesen. Minthogy kizárólag a hálózatot alkotó

3 Utolsó munkáiban Castel továbbra is megmarad eredeti elemzési keretei között, figyelmét a bér munka bizonytalanná válásának dimenzióira fókuszálva (Castel 2009, 2016).

4 Így például Castellshez hasonló mélységű elemzésként megemlíthetők Boltanski–Chiapello „kapitalizmus új szelleméről” (1999), Bauman „likvid modernitásról” (2000) vagy éppen a legújabbak közül Rosa „gyorsulási társadalomról” (2010) írt könyvei. Noha külön-külön a fókuszba állított dimenziók szerint alighanem sok szempontból messzebb jutnak, mint Castells, az alábbiakban mégis az ő elméletét választottam, mert segítségével átfogó kép rajzolható a szolidaritás kihívásairól.

5 Castells elméletét sokan – köztük olyan nagynevű teoretikusok, mint Giddens (1996) – egyöntetű lelkesedéssel fogadták, Marx és Weber meghatározó munkáihoz hasonlítva jelentőségét. Kevésbé elfogult értékelések ugyanakkor rámutatnak, hogy bár a feldolgozott témák mennyisége, és az új társadalmi jelenségek azonosítása kétségtelenül impresszív, azonban – szemben Marxszal vagy Weberrel – mind az általa használt fogalmi apparátus kidolgozottsága, mind az oksági elemzések megalapozottsága elmarad a klasszikusokétól (Van Dijk 1999: 128; Friedman 2000).

csomópontokhoz kapcsolódva nyílik lehetőség a hálózat működésének befolyásolására, így a kizárás válik az új típusú egyenlőtlenségek és a hatalmi viszonyok legfontosabb szervezőelvévé (Castells 2010a: 500–501).

Fenti tulajdonságai okán a hálózati integrációs logika nem egyszerűen ideális alapot szolgáltat a piaci ingadozásokhoz igazodó kapitalista termelés számára, hanem egyúttal lehetőséget teremt annak megújítására és expanziójára is, aminek legnyilvánvalóbb kifejeződése a globális pénzpiacok kialakulása. Ahogy létrejöttek a technikai feltételei egy olyan kommunikációs apparátusnak, amely valós időben képes közvetíteni a globális pénzügyi adatokat, a pénzpiacok működése alapjaiban változott meg. A befektetési döntéseket egyre inkább olyan matematikai algoritmusok határozták meg, melyek a világ különböző tőzsdéin lefolyt tranzakciókból nyert információkat veszik alapul. Ennek következtében az információ áramlása lesz az, ami döntő mértékben kihat a tőke mozgásokra. Minthogy ezek a reálgazdasági folyamatoktól nemritkán függetlenek, a pénzpiacok egy „párhuzamos valóságot” hoznak létre. E globális pénzpiaci valóság, abból fakadóan, hogy önreferenciális (saját trendjei megfigyeléséből nyer információt), hajlamos hatalmas piaci kilengésekre, melyek hatása ugyanakkor a reálgazdaságot sem hagyja érintetlenül – különösen úgy, hogy a globális pénzügyi szektor súlya folyamatosan nő: a kereskedelem elektronikussá válásával párhuzamosan emelkedik a globális pénzpiacokon lefolytatott tranzakciók mennyisége és mérete (Castells 2010a: 155).

Ez az új gazdasági világrend értelemszerűen alapvető változásokat indított be a munkaadók és munkavállalók viszonyaiban. Ebben az értelemben beszélhetünk a „hálózati vállalatok” új világáról, melyek nem egyszerűen következményei az információs technológia elterjedésének, hanem maguk is médiumai e folyamatoknak. Mindennapi gyakorlatukba átültetve, ezek a vállalatok transzformálják végső soron materiális valósággá a globális hálózati társadalom szüntelen adatfeldolgozáson alapuló kultúráját, egyúttal áruvá változtatva az információt (Castells 2010a: 187–188). A hálózati vállalatot az „informacionalizmus szelleme” mozgatja: a valóság egy olyan konstrukciója, amely a globálisan hozzáférhető adatok szüntelen összegyűjtésén és feldolgozásán alapulva maga is folyamatosan változik (Castells 2010a: 210–215).

E globális struktúra transzformációs és mobilitási tendenciáit erős polarizáció jellemzi. Egyrészt globális szinten elkülönülnek azok a centrumországok, melyekben elsősorban az értékteremtés, hálózatépítés és döntéshozatal szempontjából privilegizált csoportok aránya nő, és azok a periferiális országok, melyekben az alávetett pozícióban lévők aránya. Másrészt lokális szinten is megfigyelhető a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódása: noha a helyi társadalompolitikától függően e tekintetben nagy különbségek figyelhetők meg, a leszakadók arányának növekedése az olyan centrumországokra is jellemző, mint az Egyesült Államok vagy Anglia (Castells 2010a: 296–302). A hálózatokból tartósan kirekesztettek az információs kapitalizmus „fekete lyukait” hozzák létre. Ezek olyan helyek (városrész, város, régió vagy akár ország is) és társadalmi csoportok (pl. hajléktalanok, írástudatlanok, szenvedélybete-

gek), melyekre a globális információs társadalomnak nincs szüksége, és amelyek ezért láthatatlanná válnak.

További általános, mindenkit érintő tendencia a jogi garanciákkal övezett, teljes állású, kiszámítható karriert felkínáló, határozatlan idejű szerződésen alapuló bér munkaviszony eltűnése. Minthogy a globális hálózati vállalatok számára a piaci igényekhez való igazodás mindennél fontosabb, így flexibilis termelésre igyekeznek berendezkedni. Ennek költségeit ugyanakkor elsősorban a munkavállalókra hárítják: akár a gyakori munkahelyváltás kényszerére, akár a részmunkaidős, határozott idejű szerződésekre utalunk, a kiszámítható, stabil munka ellehetetlenülésének jeleit látjuk. Mindezen hatások a munka életvilágbeli beágyazódását akadályozzák, más szóval felszámolják azt a lehetőséget, hogy a bér munkára alapozva olyan többé-kevésbé stabil életet lehessen berendezni, ami magában foglalja a létfenntartásra és családalapításra vonatkozó társadalmi biztosítékokat. Ebben az értelemben válik a globális tőke és a lokális munka közti konfliktus legélesebb következményévé a bér munkás lét elemi kiszámíthatatlansága, kiszolgáltatottsága és sebezhetősége (Castells 2010a: 280–289). Ezt kiegészíti továbbá az is, hogy a globális idő felülírja mind a munka és pihenés napi ritmusát, mind pedig a napszakok, az életszakaszok, valamint a hétköznapiak és ünnepnapok tradícióba ágyazódó, kollektív ritmusát. Azáltal, hogy a különböző hálózatokba való beágyazódás szerint eltérő időrezsimekhez rendeli hozzá az egyéneket, az egyéni hétköznapiak szétzilálásához és a lokális közösségek fragmentálódásához vezet (Castells 2010a: 468–481).

Az információs társadalom kialakulása és az általa beindított változások reakcióra késztetik az egyéni és kollektív cselekvőket egyaránt. Ebben a helyzetben egy megfoghatatlan, megszólíthatatlan, globális hálózati logika által meghatározott kényszerstruktúra jelenléte alaptapasztalattá válik, aminek következtében a legitim identitások tere is beszűkül. Elsősorban a globálistól fenyegetve érzett lokális védelme alapján szerveződő ellenállás vagy különféle, a megújulás ígéretét magában hordozó identitásformák válnak dominánssá (Castells 2010b: 6–12). E kihívásokra a nemzetállamok a maguk kerekei között próbálnak megoldásokat találni. A gazdaság globalizációjával sokkal kevésbé képesek kontrollálni a saját határaikon belül zajló gazdasági-társadalmi folyamatokat, így kiszolgáltatottá válnak olyan válságoknak is, melyek adott esetben tőlük teljesen független államokon belül alakulnak ki. Ez a relatív pozícióvesztés ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy egyúttal jelentéktelenné is válnának: a nemzet továbbra is kitüntetett identifikációs pont, a nemzetállamok pedig továbbra is központi fontosságú aktorai a hálózati társadalomnak. Így sokkal inkább azt lehet mondani, hogy a nemzetállamok egy feszültségekkel a korábbinál sokkal jobban megterhelt konstellációban működnek, ami egyaránt magában hordozza – új szervezeti és legitimációs formákat kitermelő – progresszív és – a hatalommal való visszaélés és bezárkózás logikáján alapuló – regresszív átalakulásuk esélyét (Castells 2010b: 303–312).

A fentiekén túl a nemzetállamok mozgásterének lecsökkenését – az állampolgárok számára különösen fájdalmas módon – a jóléti állam intézményeinek leépülése

teszi érzékelhetővé. Mivel a modern állam legitimációs bázisának alapját a jóléti társadalombiztosítási rendszerek alkották, ezért azok finanszírozási nehézségei az állam egészét veszélybe sodorják. Miközben a főként nemzeti piacra termelő vállalkozások esetében a járulékokon keresztül érvényesíteni lehetett a társadalombiztosítás finanszírozását, a nemzetállamok keretein túlnyúló hálózati vállalkozások esetében ez korántsem magától értetődő. A piaci szabályozások csökkenése és a termelésbe bekapcsolható munkaerő-kínálat globálissá válása következtében a magas munkavállalói járulékokkal jellemezhető, fejlett jóléti államok komparatív hátrányba kerülnek. Ezt csökkentendő a jóléti rendszerek a relatíve kevésbé fejletthez kezdenek konvergálni. Más szóval, pusztán a globalizáció hatására, minden termelési szinten az lesz megfigyelhető, hogy a nemzetállamok az adott szintet jellemző minimális jóléti viszonyokat fogják reprodukálni, ami összességében a jóléti állam leépülésének negatív spirálját eredményezi. Ezt a hatást csakis egy globális szintű társadalombiztosítási megállapodás tudná ellensúlyozni, azonban ennek realitása csekély.

Emellett kivételes esetként olyan nemzetállamokat is találunk (pl. Finnország), amelyek a jóléti állam növelését az innovációs potenciál növelésének eszközeként használják. Ez azonban a kevésbé jellemző eset: ehelyett a legelterjedtebb nemzetállami stratégiák vagy defetista, vagy regresszív jellegűek. Azt, hogy a nemzetállamok válságából milyen utak vezetnek ki, elsősorban a nyilvánosság és a demokratikus intézmények stabilitása jelöli ki. A nyilvánosság új kereteit az információáramlás felgyorsulása mellett a szórakoztatás szempontjainak dominánssá válása fejezi ki: míg az előbbi tendencia hatására az egyszerű, képi kommunikáció terjed el, az utóbbi következtében a korábbi instrumentális vagy normatív szempontok helyét esztétikaiak veszik át (Castells 2010b: 375–381). A nyilvánosság ily módon beszűkült terében a közös reflexiónak és az érvelő vitáknak a lehetősége egyaránt csekély lesz. Ennek pedig az információs hálózati társadalom által generált megannyi gazdasági, társadalmi és politikai kihívás idején különösen veszélyes következményei lehetnek: a progresszív identitásmintázatok és nemzetállami válaszkísérletek helyét a problémákkal való szembenézés helyett a tagadásukból kiinduló, regresszív stratégiák vehetik át, melyek következtében a nehézségek könnyen válságba fordulnak át.

Ahogy a nemzetállamok inadekvát válaszokat adnak, miközben a mediatizált politikai teret kitöltő botrányok miatt a fennálló intézmények és aktorok elhitelesednek, úgy roppannak meg a hálózati társadalom keretei között maguk a reprezentatív demokrácia intézményei is. Ennek következtében kérdésessé válnak mindazok a többé-kevésbé konszenzuális intézményi alapok, melyek a második világháború utáni időszak relatív békéjét szavatolták. Ahogy a rendszerellenes populista mozgalmak előtt megnyílik az út, úgy nő meg a kiszámíthatatlanság globális és lokális szinten egyaránt. E turbulens történelmi helyzetben a demokrácia értékei persze korántsem tűnnek el nyomtalanul, ugyanakkor a globalizáció kihívásai szempontjából adekvát intézmények hiányában a tényleges cselekvésekbe való becsatornázásuk tere fragmentálódik. Ennek megfelelően a jelen egyfajta versenyfutásként érthető meg,

melynek tétje az, hogy sikerül-e azt megelőzően feltalálni egy „információs demokrácia” új intézményeit, hogy a regresszív politikai erők diadalmaskodnának, és beláthatatlan következményű konfliktusokba borítva a világot, felszámolnák a hálózati társadalom alapjait (Castells 2010b: 402–418).

Míg Castel elméletére úgy tekinthetünk, mint a szolidaritás jóléti paradigmájának kialakulását, fénykorát és válságát leíró történeti áttekintésére, Castells azokat a társadalmi-gazdasági feltételeket írja le, melyek a defenzívába szorult jóléti paradigma mozgásterét keretezik. Ebben az értelemben a kettő kiegészíti egymást: Castells alapján megvilágítható, hogy a bér munka rendszerén alapuló szolidaritás a belső nehézségek mellett (a bér munkán alapuló szociális rendszer finanszírozása demográfiai okokból, valamint a gazdasági dekonjunktúra okán kétségessé válik) milyen – magán a társadalombiztosítási rendszeren túlmutató – további kihívásokkal néz szembe. A globális információs hálózatok elterjedése nyomán gyökeresen átalakul mind a bér munka világa, mind pedig a nemzetállamok mozgástere, vagyis a szolidaritás szociális intézményi paradigmájának alapjául szolgáló mindkét komponens.

Castells leírásai alapján azt lehet mondani, hogy a bér munkára alapozott biztosítási rendszer a munka világának globalizációból fakadó destabilizálódása folytán inadekváttá válik, a nemzetállam mint a jóléti állam működtetője megszűnik szuverén lenni, a nyilvánosság mint a jóléti döntések meghozatalának terepe pedig egyszerre veszti el racionalitáspotenciálját és válik ellenállási identitások terepévé. Ebben a konstellációban úgy tűnik, hogy a Castel által bemutatott szolidaritási paradigma nem egyszerűen defenzívába szorul, hanem eredeti formájában menthetetlen. Ennek megfelelően a jelenleg is zajló átalakulásokra úgy tekinthetünk, mint a szolidaritás történetének fordulópontjára, egy új paradigma formálódásának időszakára. Annak ellenére, hogy a szolidaritás szerkezetváltozásának iránya jelen pillanatban nyitott kérdés, az átalakulások lehetőségterének rekonstrukciójára kísérletet tehetünk.

A szolidaritás lehetősége a késő modernitásban

Ezen a ponton kulcsfontosságú feladat, hogy azonosítsuk azokat a cselekvéshelyzeteket, melyek döntő jelentőségűek a szolidaritás új paradigmájának formálódása szempontjából. A társakra való elemi rászorultság és a másikért vállalt elemi felelősség normatív rendje végső soron azokban a cselekvéshelyzetekben alakul ki, melyekben a szenvedés tapasztalata megjelenik. A szenvedés, akár átéli az egyén, akár kívülről tekintí, feleletkényszert von magával: vagy együttérzéshez és azon alapuló segítséghez, vagy közönyhöz és azon alapuló magára hagyáshoz vezet (Lévinas 1988). Ahogy a szenvedés tapasztalata által érintett interakciós helyzetekben a szolidaritás absztrakt elvei lefordítódnak konkrét valóságértelmezésekre és gyakorlatokra, úgy kerül sor a fennálló paradigma hallgatólagos vagy explicit jóváhagyására, kritikájára, esetleg megújítására. Ennek megfelelően a szolidaritás átalakulásának megértéséhez a kulcsot a szenvedés felerősödésének és enyhülésének lehetőségét magukban rejtő cselek-

véshelyzetek rejtik. Ahhoz, hogy ezek legtágabb körét megragadhassuk, a szenvedés határállapotainak és a kvázi-terápiás hatásoknak a társadalmi integráció különböző aspektusait egyaránt magába foglaló kritikai hálózatzelmélete szolgál segítségül.

Ennek egyik kiindulópontja a késő modernitás kritikai társadalomelméleteinek hálózati szintézise, melyben Bourdieu (2002), Giddens (1991), Habermas (2011) és Lash (1999) társadalomelméleteit⁶ Latour (2005) és White (2008) hálózatzelméletei segítségével kapcsoltam egymáshoz. Ha a kritikai elméletekre – inkommenzurábilis értelmezési keretek helyett – úgy tekintünk, mint eltérő integrációs szinteken (preintencionális, intencionális, posztintencionális), különböző koordinációs logikák (egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikatív, technikai) által szervezett cselekvési terek párhuzamos leírásaira, lehetőség nyílik egy átfogó modellben elhelyezni őket. Ehhez a hálózatzelméletek oly módon kínálnak segítséget, hogy belőlük kiindulva az elméletileg azonosított cselekvéskoordinációs mechanizmusokat kapcsolódások és blokkolások empirikusan megragadható mintázataiként (diszciplína, stílus, kontrollrezsím, mediátor) értelmezzük újra. Ilyenformán az elméletek episztemiológiai összeegyeztethetlensége meghaladható: a különböző integrációs logikák által meghatározott cselekvések eltérő morfológiai és dinamikai adottságokkal jellemezhető hálózatokként lesznek megragadhatók (Sik 2015b, 2017).

1. táblázat: Kortárs kritikai elméletek (Bourdieu, Giddens, Habermas, Lash) alapján azonosított hálózattípusok (Sik 2017: 110)

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontrollrezsímje (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló interaktív kontrollrezsím (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiumok által szerveződő kontrollrezsím (alrendszer)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

A másik kiindulópont a szenvedés határállapotait és a kvázi-terápiás hatásokat valószínűsítő hálózati formák azonosítása a pszichológiai-pszichiátriai diskurzusokban „patologikusként” azonosított viselkedésmintázatok és „terápiásként” jellemzett cselekvéshelyzetek alapján. Ezekre úgy tekinthetünk, mint a szenvedés szélsőséges formáival kapcsolatba kerülő, annak csökkentésére vagy megszüntetésére törekvő

6 Az eredeti elemzésekben Honnethel egészült ki ez a lista, terjedelmi okokból azonban ezúttal kihagytam az elismeréseméleti szempontokat.

megismerésérdek által meghatározott leírásokra. Noha a pszichológiai-pszichiátriai megismerés többnyire természettudományos-biológiai keretben érti meg önmagát, és ennyiben nem mentes sem a „szcientista önfélreértéstől” (Habermas 2005), sem pedig az episztemiológiai paradoxonoktól (Foucault 2004), az általa létrehozott leírásokra mégis úgy tekinthetünk, mint a cselekvési képesség beszűkülésével járó szenvedéseknek és azok enyhítési módjainak a rendelkezésre álló legteljesebb, szisztematikus katalógusára. Az e leírások alapján hálózatalméletileg rekonstruálható szocializációs pályák ilyenformán magukban rejtik a lehetőségét egy közvetlenül a társadalmi okokra visszavezethető szenvedések tapasztalatából kiinduló normatív bázis kidolgozásának (Sik 2015b, 2016a, 2016b, 2018).

A rászorultság és segítség lehetőségterének társadalomelméleti felvázolásakor ez az átfogó megközelítés szolgál kiindulópontként. Egyfelől minden olyan hálózat, mely a szenvedés valamely határállapotát valószínűsíti, potenciális rászorultsági pozíciókat jelöl ki. Másfelől minden olyan hálózat, mely kvázi-terápiás kötések tartalmaz, a segítség lehetőségét hordozza magában. E pozíciók hálózati szinten történő azonosításával a szolidaritás kérdése eloldódik a konkrét cselekvőktől, és ehelyett hálózati konfigurációként lesz megragadható. *Szolidaritási hálózatokról* beszélhetünk abban az esetben, ha a szenvedés valamely határállapotát valószínűsítő torzuláshoz adekvát kvázi-terápiás kötés kapcsolódik. Az ilyen konfigurációk nem csupán általánosságban hagyják jóvá a szolidaritást, hanem egyúttal megerősítik a kvázi-terápiás kötés formájának megfelelő paradigmát is. Abban az esetben, ha torzult hálózatokhoz nem kapcsolódnak adekvát terápiás kötések, a szolidaritás hiányából fakadó *vákuumról* beszélhetünk. Az ilyen konfigurációk a magára hagyottság érzéséhez és a társadalmi kötelékekben való csalódáshoz vezetnek, összességében a szolidaritás paradigmájának erózióját eredményezve. Amennyiben a kvázi-terápiás hálózatok nem kapcsolódnak szenvedést okozó torzulásokhoz, úgy a szolidaritás *inadekvátságáról* beszélhetünk. Az ilyen konfigurációk a – szenvedéssel járó hálózatokról való lekapcsolódással összefüggő – érzéketlenség tapasztalatával járnak, összességében a szolidaritás értelmi kiürülését eredményezve.

A különböző integrációs formák ennek megfelelően a szolidaritás paradigmájának és kudarcainak mozgásterét egyaránt kijelölik. Az önmagukban álló torzult hálózatok a társadalmi felelősségvállalás vakfoltjait, a szenvedésről lekapcsolódott kvázi-terápiás kötések a segítség inadekvát kereteit, a torzult és kvázi-terápiás kötések egyaránt tartalmazó hálózatok pedig a szolidaritás stabilizálódásának lehetséges irányait jelzik. Adott szolidaritási paradigmát e három dimenzió együttesen jellemez: egyszerre jelölve ki a szenvedés társadalmi felelősségvállalás köréből kieső formáit, a segítő szándék diszfunkcióit és a rászorulókat sikeres megsegítésének kereteit. Tetszőleges társadalomtörténeti konstelláció, valamint a szolidaritás hosszú távú átalakulásának íve egyaránt elemezhető ebből a szempontból. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a szolidaritás hálózati komponenseit az egyes integrációs logikák vonatkozásában külön-külön áttekintsem: elsőként a szolidaritás hiányának, másodikként a

szolidaritás kiürülésének, végül a szolidaritás adekvát formáinak egyes dimenzióit vázolva fel.

A szolidaritás kérdése a – bourdieu-i értelemben vett – habitusok révén szerveződő hálózatokban a különböző tőkékért folytatott küzdelmek szintjén merül fel. „Könyörtelen habitusról” beszélhetünk abban az esetben, ha a torzult habituális hálózatokhoz nem kapcsolódnak kvázi-terápiás kötések. Az ilyen hálózatokban a különböző tőkékért folyó társadalmi küzdelmek következményei kontrollálhatatlanná válnak: a harc kíméletlen lesz, és a cselekvők horizontjáról eltűnik a legyőzöttek iránti együttérzés lehetősége. „Öncélú habitus” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a kvázi-terápiás hálózatok nem kapcsolódnak torzultakhoz, és ennek következtében a materiális és szimbolikus tőkékért folyó küzdelmekben rejlő megújulási lehetőség kiaknáztatlan marad. Az ilyen konstellációkban a játszmák öncélúvá válnak, ahelyett, hogy a bennük átélt tapasztalatok tágabb relevanciára szert téve hozzájárulnának a megakadt cselekvéshelyzetek átkeretezéséhez. „Sportszerű habitusról” beszélhetünk akkor, ha a kvázi-terápiás hálózatok a torzult hálózatokhoz kapcsolódva fair küzdelmet eredményeznek. A szenvedés ellensúlyozására ebben a konstellációban a méltányos versengés során átélt tapasztalatok hivatottak, melyek feltételeit a társak szavatolják.

Az illúziók révén szervezett hálózatokban a szolidaritás a szenvedések naturalizálásának és legitimálásának kapcsán értelmezhető. „Neoliberális illúzióról” beszélhetünk abban az esetben, ha a szenvedés megelőzése és kezelése az egyéni felelősség körébe sorolódik, és ebben az értelemben az iránta való közöny legitimmé válik. Ahogy a társadalmi patológiák magánüggé válnak, úgy az együttérzés és felelősségvállalás helyett hatalmi viszonyok fejeződnek ki az egyenlőtlenségek és hierarchiák rendszerében, ellehetetlenítve a társadalmi konfliktusok pacifikálásának lehetőségét. „Idealizáló illúzió” jellemzi azokat a hálózatokat, melyek csupán olyan cselekvők számára kínálják fel a valóság elismerésre méltó olvasatát, akik szenvedés hiányában ebben egyébként sem kételkednek. A privilegiált, hatalmi pozícióban lévők zárványában nincs valódi tétje a torzulások enyhülésének, így az erre hivatott mechanizmusokról is nagyobb eséllyel alkotnak idealizált képet, elvétve azok javításának lehetőségét.⁷ „Teodícea illúzió” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a preintencionális, intencionális és posztintencionális kötésekből fakadó szenvedések olyan oksági keretbe ágyazódnak, melyben megmagyarázhatók és kezelhetők. A torzulások rendelkezésre álló szempontok szerinti megértésével és hozzáférhető eszközök révén történő enyhítésével a fennmaradó, kiküszöbölhetetlennek bizonyuló szenvedések egyúttal elfogadhatóvá is válnak.

A mezőlogika szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a materiális és szimbolikus tőkék újraelosztásának szintjén ragadható meg. „Kontrollálatlan mezőről” be-

7 E típust fejezik ki az olyan – nemritkán pártpolitikai célokat szolgáló – társadalompolitikai intézkedések, melyek névleg valamely általános problémára kínálnak megoldást, valójában azonban csak partikuláris esetekben fejtenek ki ténylegesen is hatást (pl. családátámogatási rendszer: Darvas–Szikra 2017).

szélhetünk abban az esetben, ha nincsenek olyan mechanizmusok, melyek az egyenlőtlenségeket lennének hivatottak kezelni. Az ilyen hálózatokban senki sem várhatja, hogy segítséget kap a társadalmi ranglétrán való előrejutáshoz, aminek következtében polarizálódnak a különbségek. „Elleplező mezőként” értelmezhetők azok a hálózatok, ahol a tőkeviszonyok egyenlőtlenségének következményei láthatatlanok. Ilyenkor a társadalmi különbségek korlátozott percepciója alakul ki, amely perspektívából a csökkentésükre irányuló törekvések is indokolatlannak tűnnek.⁸ „Redisztributív mezőről” beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol az alapértelmezésben beszűkült cselekvési terű egyének lehetőségeinek kitágítása a cél. Az ilyen hálózatokban egy olyan alternatív mezőlogika figyelhető meg, amelynek tétje az eredeti felhalmozáson alapuló, az egyenlőtlenségeket látens módon újratermelő hatások megakasztása – vagyis a másikért vállalt felelősség.

A – giddensi értelemben vett – rutinok alapján konstruálódó hálózatokban a szolidaritás az ontológiai biztonság szavatolásaként írható le. „Feladott rutinokról” beszélhetünk azokban a helyzetekben, amikor a társas kényszerek hatására a cselekvő kénytelen lemondani a repetitív viselkedésmintázatok kialakításáról. Az ilyen hálózatokban a megbízható rutinok hiányával magára marad az egyén, aminek következtében a hétköznapi cselekvések kiszámíthatatlansága válik alaptapasztalattá. „Iszolált rítusok” figyelhetők meg azokban a hálózatokban, ahol az ontológiai biztonság megújításának gyakorlatai nem fejtenek ki hatást a cselekvések tágabb terére. Az ilyen helyzetekben a rítusok zárványszerű, monologikus rendje jön létre, melyben a repetitív viselkedésmintázatok stabilizációs potenciálja csak korlátozottan tud érvényesülni. „Tradicionális rutinok” jellemzik azon hálózatokat, ahol a társadalmi patológiák kezelését repetitív cselekvésmintázatoktól várják. Az ilyen hálózatokban az ismétlődés olyan hozzáadott értéként jelenik meg, amely – biztonságérzetet teremtve – önmagában is hozzájárul a torzulások kezeléséhez.

A kognitív reflexivitás hálózataiban a szolidaritás a bizonytalanságok és kockázatok kezelésének lehetőségterében ragadható meg. „Hitelvesztett reflexivitásról” beszélhetünk abban az esetben, ha megrendül a racionális tudományos tudásba vetett hit. Amennyiben a cselekvők nem támaszkodhatnak a valóság ráció szempontjai alapján kidolgozott értelmezésére, kiszolgáltatottá válnak a hiedelmeknek, babonáknak és dogmáknak, melyek abban az értelemben becsapják őket, hogy nem kínálnak szisztematikus megismerési folyamatok sorozatában kipróbált eszközöket problémáik megoldására. „Valóságidegen szakértői reflexió” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol pragmatikus receptek helyett absztrakt ismeretek válnak dominánssá. Az ilyen hálózatokban ahelyett, hogy a reflexió tényleges problémákra szolgáltatna megoldást, egyfajta üveggyöngyjátékként, pusztán elméleti kíváncsiságot elégít ki, végső soron magára hagyva szenvedéseivel a rászorulót. „Szcientista reflexióról” beszélhetünk akkor, ha a különféle társadalmi eredetű patológiák kezelését az illúziók-

8 E lehetőségre példaként hozhatók fel azok a társadalompolitikai programok, melyek működését rejtett előítéletek határozzák meg (pl. közmunkaprogram: Ferge 2012).

tól és elfogultságtól mentes racionális megismerésből származó ismeretek biztosítják. Az ilyen hálózatokban a felmerülő problémák kezelését a széles körben hozzáférhetővé tett szakértői ismeretek szavatolják.

A reflexív intézmények hálózataiban a szolidaritás a szakértők és a kliensek egymáshoz való viszonyának a szintjén értelmezhető. „Bemerevedett intézményekként” jellemezhetők azok a konstellációk, ahol az egyéni cselekvők szempontjainak a szervezet szabályozásába való becsatornázása ellehetetlenül. Az ilyen helyzetekben az egyének jelentéktelennek és a bürokratikus vagy hatalmi rendszerrel szemben védtelennek érzik magukat, és hosszú távon elveszítik a belé vetett bizalmat.⁹ „Tudományos intézményről” beszélhetünk akkor, ha a szenvedő cselekvők helyett a szakértői tudástermelés szempontjai válnak a hálózat szerveződésének alapjává. Ebben az esetben a kliensekhez való igazodási kényszer hiányában a tudományos ismeretek felhalmozásának logikája válik kizárólagossá, végső soron diszfunkcionálissá téve az intézmény működését. „Reszponzív intézménynek” tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a szenvedés tapasztalatait – az eldologiasító intézményi relációkat felváltó – személyre szabott interakciók képesek ellensúlyozni. Az ilyen konstellációkban az egyén arra vonatkozó tapasztalatokat él át, hogy a társadalom egésze számára fontos a szenvedése, továbbá azt minél hatékonyabban próbálja enyhíteni.

A – habermasi értelemben vett – életvilág logikája szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a közös valóság magától értetődő sémáinak szintjén írható le. „Fragmentált életvilágról” beszélhetünk akkor, ha beszűkül a valóság közös értelmezésének a tere, és helyét egyéni interpretációs mechanizmusok veszik át. Az ilyen hálózatokban a cselekvők egyre kevésbé érzik úgy, hogy számíthatnak a többiekre a legkülönbözőbb jelentéstulajdonítási folyamatokban, és ilyenformán magukra maradnak e feladatokkal. „Kizáró életvilág” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a valóság természetesként adott, evidens értelme csak a létrehozásában érintett közösségen belül hasznosulhat. Minthogy ezek az értelmi tartalmak az adott tradíció-összefüggéstől elválaszthatatlan, zárt jelentések, nem képesek az attól független cselekvések alternatív horizontját megalapozni, így maguk is hozzájárulnak a befelé fordulás és közöny erősödéséhez. „Kisközösségi életvilág” jellemzi azon hálózatokat, ahol a szenvedés enyhítését a valóság naturalizált interpretációjához való visszatérés teszi lehetővé. Az ilyen konstellációkban a jelentések esetlegességei és bizonytalanságai egy közös életforma megerősítése révén küszöbölődnek ki.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban a szolidaritásra vonatkozó kérdés a kölcsönös megértés célja által szerveződő beszédaktusok vonatkozásában merül fel. „Kiüresedett kommunikatív cselekvés” jellemzi azokat a hálózatokat, melyekben a kölcsönös megértés lehetetlenségének tapasztalata meghatározó. Az ilyen hálózatokban a társadalom nem vállal felelősséget a személyközi viszonyok olyan demokratikus

⁹ Az ilyenfajta diszfunkciók különösen nagy eséllyel fordulnak elő az olyan ellátórendszerekben, melyek amiatt, hogy részfeladatokra koncentrálnak, végső soron kudarcot vallanak globális feladatukat illetően (pl. hazai utógondozó rendszer: Rácz 2012).

rendjéért, melyben az érintetteknek egyenlő joguk van a közös döntések meghozatalában, és ebben az értelemben magára hagyja tagjait.¹⁰ „Illedelmes kommunikációról” beszélhetünk azokban az esetekben, amikor az interakció elveszti a tényleges érdekelletet és véleménykülönbségek tisztázásából fakadó jelentőségét. Ha a vitapartnerek egyike számára sincs húsba vágó tétje a szóban forgó kérdésnek, akkor az esetleges kritika és konszenzus egyaránt súlytalan, és a morális megújulás lehetőségének helyét átveszi az illedelmesség blázirtsága. „Demokratikus kommunikáció” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a szenvedés enyhítése a valóság uralommentes vitában történő újraértelmezésének segítségével történik. Az ilyen értelemben a mikro- és makroszintű nyilvánosságok megerősítését megcélzó hálózatokban a közösség felelősségvállalása a közös döntési folyamatokban való részvétel formáját ölti.

A rendszerlogika szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a szimbolikusan általánosított médiumok segítségével folytatott kommunikáció szintjén értelmezhető. „Le nem horgonyzott alrendszerekről” beszélhetünk abban az esetben, ha a lokális viszonyokon átívelő kommunikációt biztosítani hivatott médiumokkal kapcsolatban nincs minimális konszenzus sem a cselekvők között. Az ilyen hálózatok az integráció diszfunkcióinak állandósulását fejezik ki: megbízható mediatizált kommunikációs csatornák hiányában a másikba vetett bizalom megrendül, összességében dezintegrációt eredményezve. „Konzervatív alrendszereknek” tekinthetők azok a hálózatok, ahol a környezeti visszacsatolás során kizárólag azok az információk kerülnek kiválasztásra, melyek harmóniáról tanúskodnak. Minthogy az ilyen hálózatokban a környezeti diszfunkciók vakfoltban maradnak, az adaptáció óhatatlanul torzul, egy összességében konzervatív működésmódot eredményezve. „Technokrata alrendszerrel” beszélhetünk abban az esetben, ha azonosíthatók olyan visszacsatolási mechanizmusok, melyek a társadalmi patológiákra diszfunkciókként tekintenek. Ebben az esetben a torzulások korrekciójára az alrendszerek adaptációjának és hatékonyságának növelése révén nyílik lehetőség, kifejezve a társadalmi felelősségvállalás rendszerszerű modelljét.

A – lashi értelemben vett – információs hálózatokban a szolidaritás kérdése a tömegkommunikációs csatornákon valós időben terjedő ingerek szintjén értelmezhető. „Kontrollálhatatlan információáramlásról” beszélhetünk abban az esetben, ha a cselekvők lemondani kényszerülnek a narratív értelmképződés lehetőségéről, és megadják magukat a szüntelenül érkező, fragmentált jelentések áradatának. Amennyiben az információ eldologiasító hatásától senki és semmi sem védi meg a cselekvőt, az értelemadás hiánya fokozatosan az önmagához és másikhöz való viszony természetes velejárója lesz. „Privát virtuális valósággént” értelmezhetők azok a konstellációk, melyek célja az, hogy a cselekvők visszahúzódhassanak az interakciók során közösen konstruált valóságból. Az ilyen szigetszerű zárványokban egy védett privát tér védelmében feláldozásra kerül a kollektív nyilvánosság, és az eszképzizmus lép a társakhoz

¹⁰ Példaként olyan helyzetekre utalhatunk, ahol a segítő és segített között áthidalhatatlan hatalmi különbségek vannak, aminek következtében a rászoruló óhatatlanul passzív szerepbe kerül (pl. határon túli magyarokra irányuló segítség: Zakariás 2016).

való kapcsolódás helyére. „Alternatív virtuális valóságról” beszélhetünk akkor, ha az információs hálózatok olyan párhuzamos valósághoz kínálnak hozzáférést, amely mentes az eredetiekben megjelenő szenvedéstől. Az ilyen hálózatokban a gyorsan és korlátlanul hozzáférhető kollektív tudás eldologiasítás helyett emancipatorikus szerepet tölt be.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban a szolidaritás az autentikus lét védelme kapcsán ragadható meg. „Pária reflexivitásról” beszélhetünk abban az esetben, ha az autonóm értelmképződés ára a társakról való lekapcsolódás. Az ilyen hálózatokban az egyéni valóságkonstrukció torzulásaival magukra maradnak a cselekvők, aminek következtében a társaktól való totális függés és tökéletes lekapcsolódás esélye egyaránt megnő. „Szolipszista reflexió” figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol az autonóm értelmképződés steril formája jön létre, melynek horizontján csak a saját problémák jelenhetnek meg. A tematikusan beszűkült, kizárólag az énről korlátozódozó valóságkonstrukció kitakarja a másik problémahorizontját, így az esetleges segítség irántuló törekvések is óhatatlanul félrecsúsznak. „Szubjektív reflexivitás” jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a társadalmi eredetű szenvedések enyhítésének kulcsa a társadalmi jelentéshorizontról való lekapcsolódás. Az ilyen konstellációkban a társadalmi felelősségvállalás kiterjed arra is, hogy teret biztosítson a személyes identitás konstrukciójához, akár a társakhoz való igazodás csökkenése árán is támogatva az egyént autonómiatörekvéseiben.

Az épített technikai környezet hálózataiban a szolidaritás a materiális kényszerstruktúra szintjén ragadható meg. „Posztapokaliptikus környezetről” beszélhetünk akkor, ha irreverzibilis beavatkozások eredményeként a társadalmilag formált világ élehetlenné válik. Az ilyen konstellációk a materiális világ demokratikus eljárások révén kontrollált társadalmisításának kudarcára utalnak, kifejezve a társadalmi felelősségvállalás természeti dimenzióját. „Fényűző környezet” jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a materiális környezettel összefüggő pozitív élmények exkluzívvá válnak. Az ilyen konstellációkban a torzult hálózatok által egyébként sem érintett cselekvők komfortja – a szenvedés csökkentése helyett – a fényűzés kifejeződésévé válik. „Ökotudatos környezetről” beszélhetünk akkor, ha a technikai-tárgyi hálózatok a szolidaritás ökológiai koncepciójára utalnak. E konstellációkban a patológiák okaként a materiális környezet nivelláló vagy egészségtelen jellege jelenik meg, amelynek ellensúlyozási eszköze a technikai és környezeti ártalmak csökkentése lesz.

A fenti ideáltipikus hálózati konstellációkat az alábbi táblázat foglalja össze:

2. táblázat: A hiányzó, diszfunkcionális kiüresedett és hálózati szolidaritás kötése

		preintencionális	intencionális	posztintencionális
hiányzó szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	könyörtelen habitus	neoliberális illúzió	kontrollálatlan mező
	reflexív hálózatok	feladott rutinok	hitelvesztett reflexivitás	bemerevedett intézmény
	kommunikációs hálózatok	fragmentált életvilág	kiüresedett kommunikáció	le nem horgonyzott alrendszer
	technikai hálózatok	kontrollálhatatlan információáramlás	páris reflexivitás	posztapokaliptikus környezet
diszfunkcionális szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	öncélú habitus	idealizáló illúzió	elleplező mező
	reflexív hálózatok	izolált rítusok	valóságidegen szakértői reflexivitás	tudományos intézmény
	kommunikációs hálózatok	kizáró életvilág	illedelmes kommunikáció	konzervatív alrendszer
	technikai hálózatok	privát virtuális valóság	szolipszista reflexió	fényűző technikai-épített környezet
hálózati szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	sportszerű habitus	teodícea illúzió	redisztributív mező
	reflexív hálózatok	tradicionalista rutinok	szcientista reflexió	reszponzív intézmény
	kommunikációs hálózatok	kisközösségi életvilág	demokratikus kommunikáció	technokrata alrendszer
	technikai hálózatok	alternatív virtuális valóság	szubjektív reflexivitás	ökotudatos technikai-tárgyi környezet

A fenti esetek egyrészt a szolidaritás meggyengülésének különböző dimenzióit jelenítik meg. Olyan területekre utalnak, amelyekről a társadalom kivonul: ezek diszfunkciója esetén a társak nem adnak segítséget, más szóval e kockázatokért és problémákért a társadalom nem vállal felelősséget. Másrészt azt fejezik ki, hogy milyen következményei vannak annak, ha a kvázi-terápiás kötések zárványai jönnek létre. Ahogy a segítéspotenciállal jellemezhető kapcsolódások eloldódnak a tényleges szenvedésektől, úgy ürülnek ki értelmileg, ami egyúttal meg is változtatja őket. A kiaknázatlanul maradó terápiás hatás következtében a hálózat horizontjáról fokozatosan eltűnik a segítés lehetősége, és természetessé válik az öncélúság. A kvázi-terápiás hálózatok inadekvát kapcsolódása ilyenformán egyszerre erősíti fel a közönyt, az elkülönülést (szegregáció) és egy szenvedésmentes privát valóságba való visszavonulást (eszképizmus). Miközben a magára maradó szenvedés tapasztalatai a szolidaritás meggyengülését eredményezik, a segítés zárványban megrekedt hálózatai pedig a szolidaritás értelmi kiüresedéséhez, inadekváttá válásához vezetnek, a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásában a szolidaritás új formái számára nyílik tér. Az alábbiakban e fogalmi háló alapján újraértelmezve Castells és Castel műveit, arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a szolidaritás késő modern hálózati paradigmájának sajátosságait, felvillantva a premodern és klasszikus modernitásbeli mintázatoktól való különbségeket.

A szolidaritás változó paradigmái

Ahogy azt Castel részletesen bemutatja, a premodern társadalmak szolidaritási paradigmáját mindenekelőtt egyfajta primer szociabilitás jellemzi, ami a faluközösségen és a hűbéri láncon belüli pozíciók által meghatározott hierarchizált gondoskodási viszonyokon alapult. Azoknak, akik a szolidaritás e formáján kívül rekedtek, a csavargás hatósági üldözésével és szankcióival kellett szembenézniük. E konstellációban kirajzolódó szolidaritási paradigmát a különböző integrációs szinteken azonosított hiányzó, értelmileg kiüresedett és adekvát segítségi hálózatok együttesen jelölik ki. A preintencionális hálózatok szintjén a *kisközösségi életvilág* és *tradicionalista rutinok* alapozzák meg a szolidaritás kereteit abban az értelemben, hogy meghatározzák a rászorultság közösen kialakított, magától értetődő értelmezési sémáit (pl. ki a beteg, az éhező?), továbbá kijelölik azokat a repetitív technikákat, melyek a szenvedéseket hivatottak kezelni (pl. milyen rutinok szerint kell berendezni a napokat, hogy ezeket elkerülje az ember?). Az intencionális hálózatok szintjén a – keresztény világnézet formáját öltő – *teodícia illúziója* kínál olyan átfogó értelmezési keretet, melyben a szenvedéseknek értelem adható (pl. szenvedés mint próbatétel), a segítség morális kötelességei meghatározhatók (pl. segíts felebarátodon), és végső soron a fennálló társadalmi berendezkedés (pl. az e világi szenvedés jelentéktelen az üdvözüléshez képest) legitimálható. A posztintencionális hálózatok szintjén olyan *redistributív mezőlogikát* találunk, amely nem univerzális igazságossági, hanem elsősorban rendi, másodsorban pedig – a lokális szokásokon, valamint a domináns pozíciókban lévők személyes döntésein alapuló – rászorultsági szempontok szerint osztja el újra a megtermelt értékeket.

A premodern szolidaritási paradigma hiányai elsősorban a fenti teljesítményekkel összefüggésben értelmezhetők, amennyiben a közösségi szolidaritás korlátaiból fakadnak. A preintencionális hálózatok szintjén a *könyörtelen habitus* említhető meg, ami az univerzális emberi méltóság koncepciójának hiányából fakadóan mindazokra kiterjedt, akik kívül rekedtek a közösségi szolidaritási hálón (pl. csavargó), illetve valóságértelmezésen (pl. nem keresztények). Az intencionális hálózatok szintjén a *hitelvesztett és páriareflexivitás* említhető meg: míg az előbbi a teodícea illúzió által háttérbe szorított racionális ismeretek relevanciájának és hatásának korlátaira, addig az utóbbi a kollektív reprezentációktól való eltérés közösségi szankcióira utal. Posztintencionális szinten az *intézmények merevsége* és a *jogbiztonság megrendülése* határozza meg a legfontosabb szolidaritási hiányokat: ehhez szükséges ismeretek, motiváció és szakosodott intézmények hiányában a premodern társadalmi struktúrák csak lassú átalakulásra voltak képesek, miközben a rendszerszerű jog minimális szintjét is csak kevesek számára biztosították.

A szolidaritás diszfunkcionális hálózata, a hiányokhoz hasonlóan, szintén a szokások, értelmezések és intézmények vakfoltjai felől értelmezhetők. A preintencionális hálózatok szintjén az *öncélú habitusok* és a *kizáró életvilágok* fejezik ki a felelősségvállalás korlátait. Minthogy a társadalmi játszmák a rendi logika kötött, egydimenziós

hatalmi terében zajlanak, így végső soron a segítési kísérletek sem tudnak kitörni annak keretei közül, végső soron újratermelve a belőle fakadó problémákat. Hasonlóképpen, abból fakadóan, hogy a valóság evidens értelmezése az együtt élők közösségére korlátozódik, annak a lehetősége, hogy az alternatív életvilágba beágyazott másikon segítsen valaki, minimális marad. Az intencionális hálózatok szintjén az *idealizáló illúziók* jelölik ki a félrecsúszott segítési kísérletek csapdáit. Közvetlen kommunikáció, valamint szisztematikus reflexió híján a szenvedésről legfeljebb olyan kép alkotható, amely valamilyen előzetes értékválasztás kereteibe illeszkedik, ez pedig többnyire nem alkalmas a tényleges szenvedések enyhítésére. A posztintencionális hálózatok szintjén az *elleplező mezők* és a *fényűző környezet* említhetők meg. A hatalmi viszonyok naturalizálása és a környezet luxusszempontok szerinti fejlesztése, különbözőképpen bár, de egyaránt olyan struktúrákra utalnak, ahol a privilegizált társadalmi csoportok érdekei érvényesülnek – az alárendelt rétegek kárára.

A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája egyrészt a premodernitás kezelenetlenségét és inadekvát módon kezelt szenvedéseire kidolgozott válaszokkal jellemezhető, másrészt azokkal az újfajta hiányokkal és diszfunkciókkal hozható összefüggésbe, melyek keretei között bukkantak fel, nem függetlenül a premodern segítési formák meggyengülésétől. Castel elemzése nem csak azt mutatják be, hogy a bérmunkán alapuló társadalombiztosítási rendszer milyen problémákat kezelni próbálva alakult ki, hanem azt is, hogy milyen pontokon tekinthető sérülékenynek. A klasszikus modernitás legfontosabb újítása a premodern és kora modernitásbeli szolidaritáshoz képest az, hogy az állam főszereplővé lép elő a munkaerőpiaci kockázatok kezelésében, és ennek megfelelően a társadalmi felelősségvállalás a jog területére tevődik át. Ilyen formán a társaktól való függőségi viszony, a rászorultság és a segítség adekvát formái megszűnnek a szokások vagy helyi hierarchiák előzetes szerkezetéhez igazodni. Ehelyett olyan általános szinten szabályozott szerződéses viszonyokká válnak, melyek keretei a mindenkori politikai küzdelmekben formálódnak. A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmájának további sajátossága, hogy a társadalmi felelősségvállalás azokra terjed ki, akik jövedelmük egy részével hozzájárulnak a biztosítási rendszerhez. A segítségnyújtás domináns formája a különböző szakértői tudásokra támaszkodott intézményrendszer, mely saját szempontjai alapján határozza meg a rászoruló körét és a szenvedés csökkentésének adekvát eszközeit.

E keretek között a torzult és kvázi-terápiás hálózatok összekapcsolódásáért szakértői aktorok által tervezett mechanizmusok felelősek, a lokális viszonyokon átívelő struktúrákat hozva létre. A preintencionális hálózatok szintjén a klasszikus modernitás központi dimenziójaként értelmezhető kapitalizmus versenyszellemének kifejeződését, a *sportszerű habitust* említhetjük meg. Minthogy e szolidaritási paradigma egy a versengés keretei között szerveződő társadalmi konstellációra adott válaszként jött létre, így a – többnyire rivalizálások okán keletkező – torzulások kezelésének egyik fő eszközeként is a küzdelmek fair mivoltának – egyének szintjén történő – biztosítása jelölhető meg. Az intencionális hálózatok szintjén a *szcientista reflexió* és a *demokratikus kommunikáció*

emelhető ki. Az előbbi, a tudományos világkép diadalát kifejezve, arra a lehetőségre mutat, hogy az előítéletek és dogmatikus feltételezések helyett egy torzítatlan megismerési folyamatban feltáruló tudás szolgáljon a szenvedések csökkentésének alapjaként. Az utóbbi pedig a személyközi viszonyok – univerzális emberi méltóság eszméjéből következő – formájának lehetőségére utal. A posztintencionális szintű hálózatok között a *redistributív mező* és a *technokrata alrendszer* jelentősége hangsúlyozható. A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája fundamentális szinten az újraelosztásról szól, amennyiben a kapitalista termelési viszonyok negatív következményei csak ily módon tarthatók kordában. Ennek kereteit a társadalom egészét meghatározó mediatizált alrendszerek (pl. a folyamatosan fejlődő jogszabályok) biztosítják.

A társadalmi felelősségvállalás e mintázatából következő hiányok preintencionális szintjén a *könyörtelen habitust* és az *életvilág fragmentálódását* említhetjük. Míg a premodern időszakban a könyörtelenség elsősorban a lokális közösségen kívüliekre, valamint az esszenciálisan másnak minősülőkre vonatkozott, addig a klasszikus modernitásban a kapitalista piaci verseny következményeként ez általános sajátossággá vált. A funkcionális differenciálódás és a tradíciókritika hatására emellett a közös magától értetődő jelentések eróziója vált alaptapasztalattá. Intencionális szinten e folyamatokat kiegészítette a *neoliberális illúzió* veszélye, ami a piaci logika korlátlan és kritikátlan érvényesítésére utal az élet minden területén. A posztintencionális hálózatok között a *kontrollálatlan mező* és a *posztapokaliptikus környezet* emelhető ki. Előbbi a tőkefelhalmozás logikájának totalizálódásával összefüggő társadalmi egyenlőtlenségek korlátlan növekedésében, utóbbi pedig a környezeti erőforrások irreverzibilis kimerítésével szembeni közönyben fejeződik ki.

A szolidaritás diszfunkcióinak preintencionális szintjén az *izolált rutinokat* említhetjük: minthogy a rendszerek által közvetített instrumentális racionalitás áthatja a hétköznapi élet nagy részét, az egyénileg formált szokások csupán egy szűk térben fejthetik ki hatásukat. Intencionális szinten a *valóságidegen szakértői reflexió* jelentősége nő meg. Ahogy a vallási világkép helyét átveszi a tudományos, úgy válik olyan tekintélyi figurává a szakértő, akinek valóságértelmezése a laikusok szempontjai alapján nem bírálható. Ennek hatására fokozatosan eltávolodik azoktól a tapasztalatoktól, melyekre vonatkozik, végső soron irrelevánssá válva azok számára. Posztintencionális szinten *tudományos intézményeket* és *konzervatív alrendszereket* találunk. Ahogy a szolidaritás aktorai szakértői intézmények lesznek, úgy megnő az esélye annak, hogy a segítségnyújtás szempontjait felülírják a szakértelem növelésének szempontjai – végső soron a megismeréshez képest háttérbe szorítva a szenvedés enyhítésének célját. Az ész nevében kiépülő klasszikus modernitásbeli alrendszerek abban az értelemben önigazolási potenciállal bírnak, hogy saját eredményeiket hangsúlyozzák az esetleges nem szándékolt negatív következményekkel szemben. Ilyenformán – a haladás illúzióját fenntartva – saját privilegizált pozíciójukat naturalizálják.

A késő modernitás szolidaritási paradigmája elsősorban a klasszikus modernitás inadekváttá váló segítségi válaszainak korrekciójaként értelmezhető. Ahogy már Castel

elemzéseiből is kiderül, a szolidaritás bér munkán alapuló társadalombiztosítási modellje súlyos külső kihívásokkal néz szembe. A gazdasági növekedés megtorpanása, a válságok és a dekonjunkció következtében megugró munkanélküliség egyaránt azzal fenyeget, hogy finanszírozhatatlanná válik a rendszer. Castells elemzései ezt kiegészítik abból a szempontból, hogy rámutatnak, a globális információs társadalom kialakulását követően nem csupán esetleges külsődleges kihívásokkal, hanem a szolidaritási paradigma lényegét érintő paradoxonokkal kell számolnunk. A bér munkajárulékokkal finanszírozott biztosítási rendszer a munka kiszámíthatatlanná válásával megszűnik stabil forrásként működni; a jóléti államok mozgástere beszűkül; a jóléti társadalompolitika globális piaci hátránnyá válik; a politikai nyilvánosság pedig elveszti érdekegyeztető képességét. Mindez együttesen arra utal, hogy a szolidaritás klasszikus modernitásbeli paradigmája fenntarthatatlan – a kérdés csak az, hogy milyen irányba alakul át.

Castells alapján ebből a szempontból három lehetőséget azonosíthatunk: szolidaritási vákuum alakul ki (pl. egyenlőtlenségek növekedése, fekete lyukak keletkezése), regresszív válaszok (pl. fundamentalista, nacionalista identitások) születnek, vagy a hálózati logika keretei között újrafogalmazódnak a rászorultság és felelősségvállalás keretei (pl. környezetvédelmi, feminista, globalizációkritikai mozgalmak, progresszív szociálpolitika). Ilyenformán a késő modernitás szolidaritási paradigmája nem tekinthető kiforrott, szokások, szemantikák és intézmények által stabilizált mintázatnak. Sokkal inkább úgy tekinthetünk rá, mint a klasszikus modernitás problémái mellett – részben annak nem szándékolt következményeként előálló – új kihívásokkal is küzdő, folyamatos alakulásban lévő konstellációra. Valamely meghatározott mintázatot kikényszerítő „társadalmi tények” hiányában ugyanakkor korántsem tűnik el a szolidaritás, csupán flexibilis és egyúttal kevésbé kiszámítható formában működik tovább. Ez azt jelenti, hogy szenvedéstapasztalatok és segítő mechanizmusok általános szervezőelv nélkül, *ad hoc* módon kapcsolódnak egymáshoz, egyaránt magukban hordozva a szenvedésre adott adekvát és inadekvát válaszok lehetőségét. Bizonyos értelemben a késő modernitás szolidaritási paradigmája nem más, mint egy forrongási állapot állandósulása: ahogy a késő modernitás meghatározó kényszerévé a flexibilitás válik, úgy lesz a társakra való ráutaltság és felelősségvállalás is kiszámíthatatlan, amit leginkább a gyors átalakulás lehetőségét biztosító hálózati logika képes kezelni.

A hálózati szolidaritás a sematikusnak, valóságidegennek, konzervatívnak és saját tudományos képessége tekintetében elbizakodottnak bizonyuló segítő mechanizmusok helyett egy empatikus, individualista, reszponzív modellt ajánl (vö. információs termelési mód, hálózati szerveződés). Egyelőre azonban az is világos, hogy ez a modell nem képes arra, hogy a klasszikus modernitás alapkonfliktusára megoldást kínáljon: a felszámolt közösségi szolidaritási háló által hagyott űrt az interaktív intézmények is csak részben képesek betölteni, miközben az egyenlőtlenség további fokozódását eredményezik (vö. globális hálózatok hatása a lokális gazdaságra). Ráadásul a klasszikus modernitás problémáinak kezelésére tett kísérlet a valóság szcientista ér-

telmezésének megkérdőjelezését vonta magával, aminek következtében a problémák új osztálya jött létre: elemi szinten váltak bizonytalanná a valóságértelmezés és megbecsülés keretei, összességében a valóság értelmezhetőségéről való lemondást eredményezve (vö. regresszív identitásmintázatok, demokrácia válsága). Ebben a konstellációban felerősödik a felemás sikerekkel kecsegtető eszközizmus: az információs társadalom lehetőséget teremt egy virtuális valóság zárványába való visszahúzódásra, ami egyúttal a segítségi relációk inadekvát formáinak expanziójával is fenyeget a rítusok, párkapcsolatok, játszmák és interakciók izolált, öncélú mechanizmusai formájában (vö. valós virtualitás kultúrája).

Mindezek alapján a késő modernitás szolidaritási paradigmájára egy belső feszültségekkel terhelt konstellációként tekinthetünk. Egyrészt – állami szakértői rendszerek által működtetett – általános mechanizmusok hiányában a rászorultság és segítség rendszerszerű koordinációjától megfigyelhető egyfajta visszalépés a szenvedés tapasztalatai köré szerveződő közösségekhez. Másrészt ezek a közösségek – élve az információs hálózati társadalom nyújtotta lehetőségekkel – korántsem támaszkodnak térben és időben kötött interakciós relációkra. Ehelyett a lokalitásoktól függetlenül szerveződnek, a folyamatosan változó igényekhez igazítva kiterjedésüket és szerkezetüket. Ilyenformán a hálózati logika, ha tartalmi szinten nem is képes a szolidaritás stabil kereteit megteremteni, mégis olyan formává válik, amely flexibilitása révén választ kínál a késő modernitás legfontosabb kihívására: a kockázatok és a kontingenciák kontrollálhatatlanná válására. Természetesen a késő modernitás hálózati paradigmája amellett, hogy megoldásokat kínál, egyúttal sajátos patológiákat is kitermel, melyekkel együtt jellemezhető működése.

A torzult és kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásának bonyolult feladatát a preintencionális hálózatok közül az *alternatív virtuális valóságok* képesek jó eséllyel kezelni, melyek a nyilvánosság keretei között biztosítják annak a lehetőségét, hogy a korlátlanul áramló információból a saját igényeinek megfelelő mintázatot állítson össze az egyén, felülemelkedve annak kontrollálhatatlanságán. Az intencionális hálózatok szintjén a *szubjektív reflexió* tekinthető hangsúlyosnak a késő modern szolidaritás megalapozásában. E hálózatok kiterjesztik a szolidaritás fogalmát az autentikus lét irányába, és ezáltal közvetlen kapcsolódási pontot kínálnak az individuális szenvedéstapasztalatokon alapuló közösségek számára. A posztintencionális hálózatok szintjén a *reszponzív intézmények* és az *ökotudatos környezet* emelhetők ki. Előbbi a szolidaritást működtető szervezetek működési mechanizmusaiiba emeli be azt a szempontot, hogy a hozzá fordulók cselekvőkhöz egyediségükben kell viszonyulni. Utóbbi pedig a természeti, materiális környezettel kapcsolatban veti fel a fenntarthatóság kérdését.

A fenti teljesítmények vakfoltjaiban találhatók azok a hiányok, melyek a szolidaritási háló lyukaira utalnak. A preintencionális hálózatokban a *feladott rutinok* és a *kontrollálhatatlan információáradat* emelhető ki. A flexibilitás imperatívuszával jellemezhető globális piacgazdaság potenciális következménye, hogy a repetitív visel-

kedésminták tere minimálisra csökken, elemi ontológiai bizonytalansággal terhelve meg az egyént. Mindezt a nyilvános valóságkonstrukció szintjén kiegészíti a kezelhetetlen tömegű információ, melynek elemei – minthogy nem formálhatók értelmes történetekké – értelmi kiüresedéshez vezetnek. Intencionális szinten a *neoliberális illúzió*, *hitelvesztett reflexivitás* és *kiüresedett kommunikáció* hálózatai fejezik ki, milyen következményei vannak a magukban álló torzulásoknak. A piaci logika totalizálódása, a racionalitásba vetett hit megingásával és kommunikációképtelenséggel párosulva, egy olyan kaotikus világlátáshoz vezet, melyben orientációs pontok nélkül maradnak a cselekvők. Ilyenek hiányában pedig a legitim, uralmi típusú kapcsolatokkal szemben megnő a hatalmi relációk valószínűsége, összességében egy konfliktusokkal terhelt konstellációt eredményezve. A posztintencionális hálózatok szintjén *kontrollálatlan mezők*, *le nem horgonyzott alrendszerek* és *posztapokaliptikus környezet* együttesével számolhatunk. Noha a jóléti nemzetállamok valamiféle korlátot állítanak az egyenlőtlenségek növekedése elé, globális szinten ilyen hatásokról nem beszélhetünk. A kulturális globalizáció fragmentáló hatásának következményeként azok az életvilágbeli előfeltételek, melyekre a mediatizált kommunikáció alrendszerei támaszkodnak, nem adottak többé, végső soron veszélyeztetve a működésüket. Mindezek következtében ellehetetlenülnek az olyan kezdeményezések, melyek a környezet korlátlan kizsákmányolása elé próbálnak akadályokat gördíteni.

A késő modernitásbeli hálózati szolidaritás diszfunkcióinak preintencionális szintjén a *kizáró életvilágot* és a *privát virtuális valóságot* találjuk. Noha az előbbi nem térbeli lokalitások, hanem hálózati zárványok keretében konstruálódik, hatásában mégis ahhoz hasonló: a valóság értelmezésének a hálózaton kívüliek számára értelmezhetetlen formáját hozza létre. Az utóbbi esetben a szolidaritási viszonyok félrecsúszása a társaktól való totális függetlenedésből fakad: ha egy információs hálózat miatt kommunikációképtelen cselekvőperspektíva alakul ki, annak eredményeként a másikkal való odafordulás ellehetetlenül. Az intencionális hálózatok szintjén az *idealizáló illúziókat*, az *illelmes kommunikációt* és a *szolipszista reflexiót* emelhetjük ki. Ezeket az köti össze, hogy különbözőképpen, de egyaránt közönyt fejeznek ki: a legitimitás prekonceptiókhoz kötése, a pszeudokommunikáció és a kizárólag befelé forduló reflexió mind arra utal, hogy a másik felé fordulás legfeljebb látszólagos. Tényleges tapasztalatok és interakciók helyett valójában saját előfeltételezéseinek foglyaként jár el a cselekvő, és ezáltal elmulasztja a tényleges segítségnyújtás lehetőségét. A posztintencionális hálózatok szintjén a *fényűző környezet* emelhető ki: ahogy kimerülnek az értelemadás tradicionális és klasszikus modernitásbeli forrásai, úgy marad a fogyasztás imperatívusza az egyetlen alternatíva, aminek következménye a materiális környezet expanziója és esztétizálódása.

3. táblázat: A premodern, klasszikus és késő modern szolidaritás ideáltipikus mintázatai

	adekvát segítség	kezeletlen szenvedések	inadekvát segítség
premodernitás	tradicionalista rutinok, kisközösségi életvilág, teodíceai illúzió, redisztributív mező	könyörtelen habitus, hitelvesztett és páriareflexivitás, intézmények merevsége	öncélú habitusok, kizáró életvilágok, idealizáló illúziók, elleplező mezők, fényűző környezet
klasszikus modernitás	sportszerű habitus, szcientista reflexió, demokratikus kommunikáció, redisztributív mező, technokrata alrendszer	könyörtelen habitus, életvilág fragmentálódása, neoliberais illúzió, kontrollálatlan mező, posztapokaliptikus környezet	izolált rutinok, valóságidegen szakértői reflexió, tudományos intézmények, konzervatív alrendszerek
késő modernitás	alternatív virtuális valóságok, szubjektív reflexió, rezponzív intézmények, ökotudatos környezet	feladott rutinok, kontrollálhatatlan információáradat, neoliberais illúzió, hitelvesztett reflexivitás, kiüresedett kommunikáció, kontrollálatlan mezők, le nem horgonyzott alrendszerek, poszt-apokaliptikus környezet	kizáró életvilág, eszkéipista intimitás, privát virtuális valóság, idealizáló illúziók, illedelmes kommunikáció, szolipszista reflexió, fényűző környezet

Ahogy a fenti áttekintésből jól látható, a szolidaritás premodern, klasszikus és késő modern paradigmái a társadalmi segítségnyújtás működő formáinak, valamint a kezeletlen és a félrekezelt szenvedéseknek az eltérő mintázataival jellemezhetők.¹¹ A premodern korszak egyfelől megbízható, ugyanakkor helyhez és függőségi viszonyokhoz kötött felelősségközösségekkel jellemezhető, melyek hatékonyságának gátat szab a segítséghez kapcsolódó reflexivitás korlátozott mivolta. Az e korlátok meghaladása által motivált klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája ezzel szemben kiszámítható, a lokalitástól független jogi státuszhoz kötött és racionális, ugyanakkor – épp formalizáló jellegéből fakadóan – a keretein kívül rekedők, valamint az egyéni szenvedések specifikumai iránt érzéketlen. Az e paradigmát működtető intézmények eróziójával, illetve a diszfunkciók azonosításával párhuzamosan rajzolódna ki a késő modernitás sajátosságai. A segítség és rászorultság olyan kapcsolódásai jönnek létre, melyek egyrészt a szenvedések tapasztalatai köré szerveződnek, ugyanakkor nem közösségi, hanem a lokalitástól eloldott formában; másrészt hálózatos jellegükből fakadóan flexibilisek, ugyanakkor esetlegesek és kiszámíthatatlanok; harmadrészt szakértői tudásokra építenek, ugyanakkor az értelemvesztés, a defetizmus és az eszkéipizmus veszélyét hordozzák magukban.

A késő modernitás hálózati szolidaritásának szerveződésében ilyenformán kitüntetett szerepet játszanak a társadalmi okokra visszavezethető hasonló szenvedéstanulmányok. Jobb híján potenciálisan ezek képesek a hiányzó lokális társulások és

11 Korábban is igyekeztem amellett érvelni, hogy a modernitás szakaszainak sajátosságai soha nem múlnak el az új integrációs logikák megjelenése következtében, hanem sokkal inkább ráébrednek azokra (Sik 2015a). Jelen vizsgálódások során ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a szolidaritás különböző paradigmái sem totálisan jellemeznék egy társadalmat: eltérő hálózatokban vegyes típusaik képzelhetők el.

szakértői intézmények helyett olyan keretként szolgálni, melyre támaszkodva felelősségközösségek alakulhatnak ki. A szenvedés különböző integrációs szintű hálózati torzulásokból fakadó formáiról belátható (Sik 2015b), hogy nem redukálhatók semelyik hálózatszerkezési logika szerinti pozícióra (így a különböző tőkékkel való ellátottságra vagy valamilyen élményközösségre sem). Ebből fakadóan a hasonló szenvedésmintázatok magukban rejtik a lehetőségét a strukturális és kulturális különbségek meghaladásának: teljesen eltérő társadalmi pozícióban lévők között azonosulási pontot teremthet, ha a szenvedés hasonló mintázatáról rendelkeznek tapasztalatokkal.¹² A hasonló szenvedéstapasztalatok alapján szerveződő hálózatokban továbbá kivételként lehetőség nyílik a közös értelem megszületésére: a másikkal való azonosulás morális hasadéslélményhez vezethet, esélyt teremtve a felelősség és a bizalom új formáinak megalapozására.

A szenvedés határállapotainak közös tapasztalata ilyenformán egyszerre motivál az eszképzizmus feladására, teremt kapcsolódási pontot különböző társadalmi pozíciók között és kínál fel újfajta morális értelmezéseket. A szolidaritás e jellegzetesen késő modern forrása a szenvedés határállapotaiban rejlő identifikációs potenciálból fakad: minthogy az azonosulást immár nem képes biztosítani sem a közös életforma és a tényleges személyközi interakció (vö. Durkheim „mechanikus szolidaritása”), sem pedig a munkamegosztási rendszer szcientista világképe és az egymásra utaltság élménye (vö. Durkheim „organikus szolidaritása”), így az egyénileg átélt patológiák primer tapasztalati bázisa szolgálhat társadalmi csoportokon átívelő azonosulási pontként. Adott hálózati konstellációban átélt szenvedési határállapot magában rejtje annak lehetőségét, hogy más integrációs sajátosságú hálózatban átélt azonos jellegű szenvedéssel azonosulni tudjon az egyén.¹³

Az individuális szenvedések dekontextualizált csomópontjai közti kötések a segíetés és rászorultság olyan új horizontját hozhatják létre, amely a hálózati társadalom sajátosságaihoz igazodik. Ebben a konstellációban a szolidaritás az azonos szenvedési formákat különböző integrációs keretek között megtapasztaló cselekvőket összekötő hálózat potenciális jellemzője, amely időben és kiterjedésében egyaránt rugalmasan szerveződik. Ilyen értelemben a – különböző szintű és integrációs logikájú hálózatok terében betöltött pozíciótól független – szenvedéstapasztalatok hálózatokon átívelő metaintegrációs potenciált rejtnek magukban: képesek arra, hogy különböző integrációs szinteken és logikák szerint szerveződő hálózatok között létesítsenek – alapértelmezésben valószínűtlen – kötések. A késő modernitás e hálózati szolidaritása – a

12 Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lennének a szenvedés határállapotainak vagy a kvázi-terápiás hálózatokhoz való hozzáférésnek strukturális összefüggései. Ahogy azt a mentális zavarok szociológiája (Rogers–Pilgrim 2014) vagy a segítő kapcsolatokra vonatkozó elemzések (Dorerian–Fararo 1998; Kovács 2017) részletesen kimutatják, a gazdasági, kulturális, települési, nemi, etnikai vagy éppen életkori különbségek sokasága detektálható ezek vonatkozásában. Minthogy ezen összefüggések annyira nem erősek, hogy koherens tapasztalati terek által szervezett társadalmi nagycsoportokat hozzanak létre, a szenvedés határállapotai átnyúlnak határaikon.

13 Ez praktikusán azt jelenti, hogy ha valamely határállapot irányába mutató torzulást (pl. hangulatzavarok esetében: az instrumentális cselekvés társadalmi korlátozása a sikertelenség társadalmi okainak elleplezésével párosulva) preintencionális szinten (pl. a hatékonyságot elutasító életvilág) tapasztal meg egy cselekvő, egyaránt kapcsolódási pontot talál az intencionális (pl. esszencializáló illúzió) vagy posztintencionális (pl. előítéletes reflexív intézmény) szinten átélt hasonló szerkezetű szenvedéstapasztalatokhoz (Sik 2016b).

„mechanikushoz” és az „organikushoz” hasonlóan – tehát nem csupán sajátos morális azonosulási lehetőséget biztosít, hanem emellett a késő modern társadalmak sajátos integrációs szükségletének kielégítéséhez is eszközt kínál.

A hálózati szolidaritás természetesen a fenti elemzések alapján leginkább egy lehetőségnek tekinthető. Ha úgy tetszik, arra vonatkozó hipotézis, hogy miként képzelhető el szolidaritás a késő modernitásban. Azt a kérdést, hogy emellett vagy ehelyett milyen – regresszív vagy éppen dezintegrációs – szolidaritási stratégiák jelennek meg, illetve hogy pontosan milyen – hiányzó, diszfunkcionális és adekvát – elemekből áll össze a szolidaritás, empirikus vizsgálatok hivatottak felderíteni.

Abstract: The article aims to reinterpret the notion of solidarity in the late modernity as a key to integration and moral phenomenology. Firstly, the emergence and the weakening of the paradigm based on social security is analysed from a social historical point of view. Secondly, an attempt is made to outline the possibilities of solidarity in late modernity. Based on the integration model of Bourdieu, Habermas, Giddens and Lash, the adequate (suffering is treated by supporting networks), inadequate (supporting networks are not connected to suffering) and lacking (suffering is not treated) solidarity is mapped. Thirdly, with the help of such typology, the premodern, classical and late modern paradigm of solidarity is elaborated.

Keywords: solidarity, late modernity, critical theory

Irodalom

- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Oxford: Blackwell.
- Boltanski, L. – Chiapello, È. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Darvas Á. – Szikra D. (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In Ferge Zs. (szerk.): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015)*. Budapest: Osiris Kiadó, 215–254.
- Doreian, P. – Fararo, Th. (szerk.): *The problem of Solidarity. Theories and Models*. Pennsylvania: University of Pittsburgh. Gordon and Breach Publishers.
- Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai – a bér munka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Castel, R. (2009): *La montée des incertitudes : Travail, protections, statut de l'individu*. Paris: Ed. du Seuil.
- Castel, R. (2016): The rise of uncertainties. *Critical Horizons*, 17(2): 160–167. DOI: 10.1080/14409917.2016.1153886.
- Castells, M. (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Volume I, The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers.

- Castells, M. (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Volume II, The Power of Identity. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Volume III, End of Millennium. Oxford: Blackwell Publishers.
- Didry, C. (2001): Symposium sur. Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Sociologie du Travail*, 43: 235–263.
- van Dijk, J. A. G. M. (1999): The one-dimensional network society of Manuel Castells. *New Media and Society*, 1(1): 127–138.
- Duprez, D. (1996): Castel Robert. Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Revue française de sociologie*, 37–4: 639–642.
- Ferge Zs. (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület és az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke.
- Ferge Zs. (2012): A gyermekes családok helyzetének változása a válság utáni években. *Esély*, 6.
- Foucault, M. (2004): *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.
- Friot, B. (2001): Symposium sur. Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Sociologie du Travail*, 43: 235–263.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1996): Out of Place: Anthony Giddens reviews Manuel Castells'. The Rise of the Network Society. *Times Higher Education Supplement* (December 13).
- Garnham, N. (2000): "Information Society" as Theory or Ideology: A Critical Perspective in Technology, Education and Employment in the Information Age. *Information, Communication & Society*, 3(2): 139–152. DOI: 10.1080/13691180050123677.
- Habermas, J. (2005): *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Horkheimer, M. (1976): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusvita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat, 43–116.
- Janky B. (2011): Solidarity and Preferences on Welfare Institutions. In Ellison, M. (ed.): *Reinventing Social Solidarity Across Europe*. Bristol: Policy Press.
- Kovács I. (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Szeged: Belvedere.
- Lash, S. (1999): *Another Modernity, a Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Latour, B. (2005): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lévinas, E. (1988): Useless suffering. In Bernasconi, R. – Wood, D. (eds.): *The Provocation of Levinas: Rethinking the Other*. London: Routledge.
- Jollivet, M. (1994): Robert Castel. Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Études rurales*, 135–136: 185–187.
- Marx, K. (1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- Rácz A. (2012): Gyermekszerepben tartott felnőttek. In uő. (szerk.): *Gyermekvédelemben nevelkedettek társadalmi integrációs esélyei*. Letöltés: http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2013/09/24428_gyermek_es_ifjusagvedelmi_tanulmanyok_elso_kotet.pdf (utolsó letöltés: 2017. 05. 12.).
- Rogers, A. – Pilgrim, D. (2014): *A Sociology of Mental Health and Illness*. Maidenhead: McGraw-Hill. Open University Press.
- Rosa, H. (2010): *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. Columbia University Press.
- Sik D. (2012): *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó.
- Sik D. (2015a): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó.
- Sik D. (2015b): Társadalmi patológia és pszichopatológia A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu*, 3: 197–222.
- Sik D. (2016a): Szerfüggőség kritikai hálózateleméleti perspektívából. *Esély*, 4: 83–119.
- Sik D. (2016b): A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu*, 4: 1–25.
- Sik D. (2017): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép*, 1.
- Sik D. (2018): *A szenvedés határállapotai*. ELTE – Eötvös Kiadó (megjelenés alatt).
- Stern, M. J. (2000): Back to the future? Manuel Castells'. The information age and the prospects for social welfare. *Cultural Studies*, 14(1): 99–116. DOI: 10.1080/095023800335002.
- Stevenson, N. (1998): Contraflows in critical theory. *New Political Economy*, 3(3): 468–473. DOI: 10.1080/13563469808406378.
- Takács E. (2009): *Közös kaland? A szociológia és a történelem(tudomány) viszonya a XX. századi Franciaországban: A durkheimi paradigma problematikája*. Budapest: Equinter Kiadó.
- Takács E. (2016): A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon In Antal A. – Földes Gy. (szerk.): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 219–246.
- Tönnies, F. (2004): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Utasi Á. (2002): *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok és szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (2013): *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged: MTA – Belvedere Meridionale.
- Waterman, P. (1999): The brave new world of Manuel Castells: What on earth (or in the ether) is going on? *Development and Change*, 30(2): 357–380.
- Webster, F. (1997): Is this the information age? *City*, 2(8): 71–88.
- Webster, F. (2006): *Theories of the Information Society*. London: Routledge.
- White, H. C. (2008): *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Zakariás I. (2016): Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyságban. PhD-értekezés. BCE Szociológiai Doktori Iskola. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/917/1/Zakarias_Ildiko.pdf (utolsó letöltés: 2017. 05. 12.).

Szociológiai Szemle 28(1): 33–59.

Az elitcsere korlátai. Kultúrpolitika és reputáció a magyar színházi mezőben¹

Kristóf Luca

Kristof.Luca@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 03. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 09. 22.

Elfogadás: 2017. 10. 03.

Összefoglaló: Kutatásomban médiaelemzés és a magyar színházi szféra elitjének tagjaival készített interjúk alapján vizsgálom az elit cserélődési folyamatait és a színházi mező változásait 2006 és 2016 között. A mezőben az elmúlt tíz évben a kulturális pozíciók és erőforrások újraosztása, és ezzel összefüggésben egy új, több intézményen és csatornán keresztül folyó, politikailag motivált elitépítés zajlott, mely a mező destabilizálódását okozta. A krízist a politikai változások exogén sokkja és az inkumbens elit belső kihívóinak igénye és intézményes megszerveződése tette lehetővé. A talán leglátványosabb folyamat a mezőben a pozicionális elit cseréje volt, mely a színházigazgatói kinevezési gyakorlat segítségével zajlott. Ám amíg a pozicionális és adminisztratív elit technikailag könnyebben lecserélhető, a szakmai reputáció felépítése a kulturális mezőt alkotó mechanizmusok sajátosságai miatt nehezebben kivitelezhető, így a reputációs elit összetétele, valamint a reputációt termelő intézmények struktúrája keveset változott. A színházi szféra összefoglalva egy olyan kulturális mező, melybe az intézményi sajátosságok miatt meglehetősen könnyű beavatkozni, lényegi változásokat viszont már sokkal nehezebb elérni. A mező megszo-

Kulcsszavak: kulturális elit, reputáció, mezőelmélet, színház

Bevezetés

A mai magyar társadalom nagyfokú bizalmatlansága a politikai és gazdasági döntéshozókkal szemben különösen időszerűvé teszi a kulturális elit kiválasztódásának, autonómiájának kérdését. Kutatásomban azt vizsgáltam, milyen intézményeken, reputációt termelő mechanizmusokon keresztül megy végbe az elit kiválasztódása a kulturális mezőben. Kiindulópontom, hogy a kulturális mező szerkezetének kialakulásában, az elit kiválasztódásában alapvető jelentőségű a reputáció jelensége, mely eredeti funkciójában a mező normái szerint elismert teljesítmény mutatója, ám termelődését (kultúr)politikai folyamatok, intézkedések nyomán erőteljes külső befolyás is alakítja.

Ennek a befolyásnak a vizsgálatára különösen alkalmasnak tűnik a színházi szféra, mely az irodalom mellett hagyományosan a másik, a politikai hatalom számára legfontosabb művészeti ág, hiszen sokszor közvetlenül is reflektál a köz-

¹ A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai Ösztöndíja támogatta.

élet eseményeire, így a mindenkori hatalom többnyire megkísérelti saját céljaira felhasználni. Ráadásul erőforrásigényessége, államitámogatás-igénye külső hatások számára sebezhetőbbé teszi az irodalomnál. A színházi mező belső struktúrájának megváltoztatására irányuló politikai szándék, a mező kulcspozícióinak elfoglalása a mai magyar kulturális életben is újra és újra tapasztalható. A reputáció kívülről való kikényszerítésének igénye azonban erősen ütközik a mező működését meghatározó normákkal, így mind a politikai és a kulturális mező között, mind a kulturális mezőn belül erős konfliktusokat gerjeszt („kultúrharc”). Kutatásom célkitűzése, hogy a magyar színházi elit kiválasztódási folyamatának azokat az aspektusait tárja fel, melyek *nem* kifejezetten a szakmai életutat meghatározó kulturális teljesítményhez kapcsolódnak. Ebből következően a szakmai életutakat és azok kritikai recepcióját nem vizsgálom, az elemzés kifejezetten a színházi és a politikai mező kapcsolódására és konfliktusaira irányul.

Elméleti háttér

A kulturális mező

Pierre Bourdieu szerint mindaz, amit kultúraként tartunk számon, a kulturális mező működésének megnyilvánulása: a mező hatalmi viszonyai, szerkezete és működése determinálják (Bourdieu 1983, 1996). A mezők szereplői mezőspecifikus kulturális tőkéjük felhalmozása segítségével versengenek a reputáció (elismerés és hírnév) javaiért (Bourdieu 1985). Bourdieu elemzései elsősorban a piaci viszonyoktól relatíve független (az ő kifejezésével *korlátozott* kulturális termelésű) szférákra irányultak, melyek mecénások vagy az állam támogatásának segítségével működnek, így bennük a gazdasági siker elsősorban a kulturális tőke felhalmozásával megszerzett reputáció következménye. Elemzései így igen hasznosnak bizonyulnak akkor, amikor egy ilyen módon működő mező (például a magyar színházi szféra) szerveződését, belső struktúráját kívánjuk megérteni. Ebből a szempontból nagyon fontos az a sajátosság, amit Bourdieu az *érdeknélküliség érdekének* nevez (Bourdieu 1983: 311). E fogalmon azt érti, hogy a (gazdasági vagy hatalmi) érdek vezérelte magatartás a magaskultúrában nem legitim, a mező szereplői nem ismerik el kulturális termeléseként. Ezért minden szereplőnek az az érdeke, hogy saját tevékenységét érdek nélküliként mutassa be, csak ezáltal nyerhet elfogadást a kulturális mezőben. Bourdieu ezt a nevezi a kulturális mező *autonóm* elvének.

A kulturális mező azonban, bár saját belső normái szerint működik, nem független társadalmi környezetétől. Többé-kevésé mindig számolni kell a politikai mező erőteljes beavatkozásával a kulturális mező belső viszonyaiba. Ilyen esetben a mezőn belüli reputáció mellett a mező szereplőinek politikai kapcsolatai is hierarchizáló erőforrásnak bizonyulhatnak. Politikai beavatkozás esetén a politikai mező logikája befolyásolhatja a strukturális pozíciók elérését. Éppen ezért azok a szereplők, akik a mező belső normái szerint kevésbé elismertek, általában fogékonyabbak a gazda-

sági, illetve politikai „csábításokra” (Bourdieu 1983: 341). A kulturális és a politikai mező közötti kapcsolat ugyanakkor a másik irányban is működhet: a kulturális mezőben gyűjtött tőke is alkalmas lehet arra, hogy a politikai mezőben felhasználható legyen. Ilyen esetben a kulturális szereplők saját művészi (vagy tudományos) reputációjukat használják fel közéleti, politikai szerepvállalásuk legitimációjára, elősegítésére. Az így gyűjtött tőkét pedig később visszaforgathatják a kulturális mezőben folytatott küzdelmekbe (Bourdieu 2001).

A kívülről hozott (nem mezőspecifikus, heteronóm) tőkék azonban Bourdieu szerint erodálhatják a mező belső normáinak működését. A külső és a belső elv harcában a hatalmi viszonyok attól függenek, mennyire autonóm a mező: azaz mennyire tudja rákényszeríteni saját normáit és szankcióit a kultúra termelőire, köztük azokra is, akik közel vannak a hatalmi mező domináns pólusához. A kulturális mező autonómiájának foka erősen befolyásolja a mező hierarchiáját, az elit kiválasztódását és így a mező egész működését is.

A mező elitjének meghatározása

A kulturális mezők struktúrájával kapcsolatban a szakirodalom empirikusan két fő tényezőt vizsgál: a pozíciók eloszlását és az azokhoz vezető karrierutakat (Nooy 2002; Verboord 2003). A mező az elithez, illetve a perifériához tartozás szerint strukturálódik, valamint erős hierarchia érvényesül a kultúrát létrehozó és a kulturális teljesítményt legitimáló szereplők között. A mező elitje jellemzően egyszerre alkotó és kritikus, kultúratermelő és legitimátor. Az elit így tud ellenőrzést gyakorolni a többi szereplő felett, hiszen ő tudja megadni a legitimáló elismertséget a mező perifériáján lévőknek (Anheier–Gerhards–Romo 1995).

A mezőn belüli mozgásoknak van egyfelől egy generációs logikája: mindig új és új szereplők foglalják el az elitpozíciókat (Pareto 1942). Ugyanakkor az egyes mezők között nagy különbségek lehetnek abban, hogy a pozíciószerzéshez a szereplők mennyire használnak fel a mező normái szerint gyűjtött szakmai reputáción kívül külső erőforrásokat, külső legitimációt is. A reputáció fő termelői csatornája a különböző művészeti ágakban a kritikai diskurzus; a nyilvánosság és a kritikai visszajelzések szerepe meghatározó (Grisolia–Willis 2015; Urrutiaguer 2002). A reputáció intézményesült manifesztációi a szakmai díjak, amelyek ezért különösen fókuszában állnak a vizsgálatoknak (Anand–Watson 2004; Gemser–Leenders–Wijnberg 2007; Ginsburgh 2003; Lampel–Lant–Shamsie 2000). Ugyanakkor a mező struktúrájának kialakulásában fontos körülmény az a tény, hogy a művészi teljesítmény nem mérhető objektíven. Van Dijk tanulmánya az irodalom esetében kimutatta, hogy a művek kritikai fogadtatását befolyásolta a megjelenés helye, illetve a többi kritikus véleménye is (van Dijk 1999). Ez a mechanizmus a színház esetében is érvényesül: a kritikai recepció részben azon is múlik, hogy melyik színház vagy társulat

bemutatójáról beszélünk, és az eredményt természetesen az adott rendező, illetve színészek (korábbi teljesítményen alapuló) reputációja is befolyásolja.²

A reputáció fogalma alatt kétféle elismeréstípust is szoktak említeni (Dubois–François 2013). A mezőn belüli reputáció alapvetően a mező többi szereplője, tehát a versenytársak, kollégák, szakértő kritikusok általi elismertséget jelenti. Ezzel egybeeshet, de akár el is különülhet a szélesebb nyilvánosságban elért hírnév és elismertség (Kristóf 2014). A színház esetében a „kritikai siker”, illetve a „közönségsiker” kifejezések mutatják, hogy a közönség és a kritika ítélete sokszor eltérő. Tanulmányomban, mivel a színházi szféra belső viszonyait vizsgálom, alapvetően a mezőn belüli reputációval foglalkozom, időnként azonban a külső hírnév is elkerülhetetlenül megjelenik az elemzésben.

Összességében a reputációra irányuló kutatások alapján elmondható, hogy a laikus, illetve idealizáló elképzelésekkel szemben a kulturális szféra szerkezetére egyáltalán nem jellemző a művészi anarchia. Az elismerés nagyon is hierarchizált, konszenzusos, és erősen kötődik a kulturális mező intézményeihez. Az elit kialakulásának folyamatában kulcsszerepet töltenek be az úgynevezett kapuőrök: művészeti egyetemek vezetői, kiadóvállalatok, folyóiratok szerkesztői, színházak igazgatói, egyszóval mindazon szereplők, akik az adott intézménybe való bejutás, így végső soron a kulturális termék fogyasztókhoz való eljutása felett ellenőrzést gyakorolnak (Bielby–Bielby 1994; Foster–Borgatti–Jones 2011; Hirsch 2000). A megszerzett reputációkból pedig hosszabb távon szilárd művészi *kánon* alakul ki (Martindale 1995).

A stratégiai akciómezők

Bourdieu leírása a kulturális mezők működéséről, mint más írásai is, inkább a társadalmi struktúra újratermelődésére, mint változására helyezi a hangsúlyt. Így, bár utal rá, de részletesen nem fejt ki, hogy a generációk körforgása vagy különböző érdekcsoportok tevékenykedése eredményeként hogyan változik a mezőkön belüli hierarchia. A mezők működésének dinamikus aspektusát Fligstein és McAdam, az intézményi megközelítést használva, a stratégiai akciómezők (*strategic action fields*) fogalmával írják le. A mező szereplőit két csoportként modellezik: inkumbensekről és kihívókról beszélnek. Inkumbensek és kihívók nem csupán pozíciójukban különböznek, hanem abban is, hogy más a perspektívájuk, a *frame of reference*-ük a mezőről és annak működéséről. A két csoportnak természetesen eltérő a befolyása; a mező legfontosabb szervezetei az inkumbensek perspektíváját tükrözik (Fligstein–McAdam 2012).

Fligsteint és McAdamet az foglalkoztatja, hogyan alakul ki egy mezőben egy olyan krízis, melynek hatására megváltoznak az erőviszonyok, és felborul a pozíciók és erőforrások elosztásának addigi rendje. Úgy találják, a mezők stabilitását általá-

2 A reputáció, mint a múltbeli teljesítmény manifesztációja, ugyanakkor a néző számára is fontos funkcióval bír: erre az információra való támaszkodással tudja csökkenteni az esetlegesség kockázatát, hogy az adott színdarab éppen fog-e neki tetszeni. Urrutiager vizsgálata szerint az intézmény (azaz a színház) reputációja a legmegbízhatóbb előzetes jel a fogyasztó számára az adott darab minőségéről (Urrutiaguer 2002).

ban exogén sokkok rendítik meg. Ezeknek több fajtája is lehet, érkezhettek például új, mezőn kívüli kihívók, történhet valami egy szomszédos mezőben, amelynek hatására például megváltozik a vizsgált mező erőforrás-függősége, vagy bekövetkezhet valami nagy általános krízis is, mint például egy háború. Ezen okok közül a leggyakoribb a külső hatás egy szomszédos mezőből, amely félbeszakítja az erőforrások megszokott áramlását az inkumbensekhez, és ezzel aláássa a mező hierarchiájának legitimációit. A szerzők szerint minél függőbb egy mező külső erőforrásoktól (Bourdieu fogalmával élve minél kevésbé autonóm), annál könnyebben destabilizálódik az exogén sokkok hatására. Ugyanakkor nem csak az autonómia, hanem a hierarchizáltság foka is számít: minél hierarchizáltabb a mező, annál stabilabb az inkumbensek pozíciója.

A mező átalakításáért, a pozíciók és erőforrások megszerzéséért zajló küzdelem a következő lépésekből áll: 1. a mező szereplőinek kollektívan fel kell ismerniük (vagy meg kell konstruálniuk) a krízisben rejlő fenyegetést, vagy más perspektívából nézve lehetőséget, 2. ezt fel kell tudniuk használni valamilyen, többé-kevésbé szervezett formában, 3. innovatívan, a mező fennálló normáit megszegve kell cselekedniük ahhoz, hogy elérjék az elitváltást.

A mezőt destabilizáló krízisek kimenetei különbözőek lehetnek. Megtörténhet, hogy az inkumbensek koalíciót alkotnak a kihívók egy részével, vagy az állam beavatkozik a mező működésébe, hogy megerősítse a status quót. A mező teljes átrendeződése, amikor a hierarchia egy új logikája lép életbe, ritkán fordul elő; ehhez több tényező együttállása szükséges: egy különösen intenzív külső sokk, az inkumbensek legalább egy részének „átállása” és az összes kihívó egyesített ereje (Fligstein–McAdam 2012).

A magyar színházi mező szerkezete

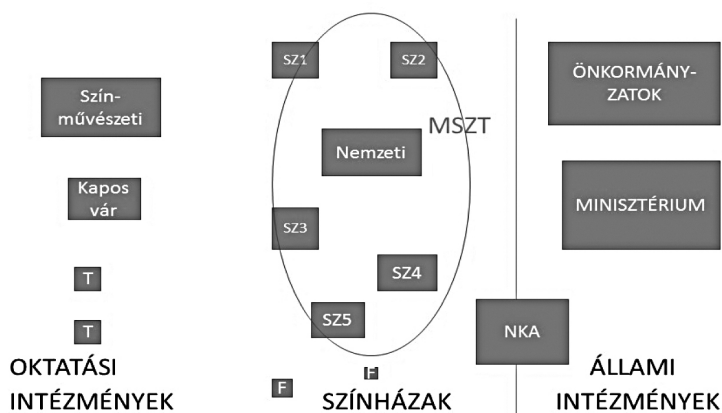
Tanulmányom tárgya, a magyar színházi mező az intézményesült kulturális mezők minden kritériumának jól megfelel. A mező szereplői között sűrű az interakció, a társulati rendszernek köszönhetően formális szervezetekbe (színházakba) tagozódnak, számos intézményközi struktúra (azaz szakmai szervezet, szövetség) létezik a mezőben. Régóta fennáll az oktatási intézmény (a Színház- és Filmművészeti Egyetem), mely a mező szereplőinek többségét kibocsátja. A terület működését ráadásul 2008 óta törvény is szabályozza.³ Végül talán a legfontosabb kritérium is teljesül: az általam végzett médiaelemzésből kiderül, hogy a szereplők körében kifejezetten erős a szakmai együvé tartozás tudata, amit az általuk gyakran használt „magyar színházi élet” kifejezés kiválóan visszatükröz.

A következő ábrán a mező legfontosabb intézményeit vázoltam fel.

3 2008. évi XCIX. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól.

1. ábra: A magyar színházi mező intézményi szerkezete

SZÍNHÁZI MEZŐ SEMATIKUS SZERKEZETE 1

T=(színi)tanoda, SZ=(kő)színház, F= független társulat

A mező képzeletbeli középpontjában természetesen maguk a színházak állnak. Ezek a szereplők állítják elő azt a kulturális produktumot, mely a mező létjogosultságát adja: a színházi előadást. Magyarországon alapvetően társulati rendszer működik, ami annyit jelent, hogy a színházi alkotók nem egy-egy produkció erejéig állnak össze (mint pl. az USA-ban), hanem hosszabb ideig, általában évekig egy-egy – épületként is manifesztálódó (és ezért gyakran kőszínháznak is nevezett) – intézményhez kötődnek, melyek között kiemelt szimbolikus szerepet tölt be a Nemzeti Színház. Természetesen léteznek társulathoz nem kötődő, szabadúszó színészek, illetve állandó, saját játszóhellyel nem rendelkező, a kőszínházinál általában kisebb szereplőgárdával és kevesebb anyagi erőforrással rendelkező (többnyire a független jelzővel illetett) társulatok is.⁴ A különböző színházak szakmai szervezetekbe tömörülnek (Magyar Színházi Társaság, Magyar Teátrumi Társaság, Független Előadó-művészeti Szövetség).

A színházi mező részei a színházi alkotókat képző oktatási intézmények is. Ezek közül a legfontosabb a budapesti Színház- és Filmművészeti Egyetem. Egyetemi szintű képzést nyújt még a Kaposvári Egyetem Művészeti kara is. Emellett léteznek diplomát nem adó, alacsonyabb presztízsű színtanodák. A végzettség különbsége a „színész 1”, illetve „színész 2” hivatalos megnevezésekben is manifesztálódik.

A színházak működése a társulati rendszernek is köszönhetően erősen állami támogatás-függő. Finanszírozásukat a jegybevétel mellett az állami támogatás és a

4 Vidéki városokban 25, Budapesten 15 társulattal rendelkező prózai kőszínház működik. A saját épület nélkül működő kisebb társulatok száma Budapesten 60–70, vidéken 15–20 közé tehető.

TAO biztosítja, tisztán piaci alapú produkció a magaskulturális szegmensben kevés kivételtől eltekintve gyakorlatilag nem létezik. A kőszínházak fenntartója a helyi önkormányzat, illetve néhány kiemelt intézmény esetében a kulturális ügyekkel foglalkozó minisztérium (jelenleg az EMMI), ők biztosítják a működési támogatást. Fontos finansziális szereplő még a Nemzeti Kulturális Alap, mely pályázati alapon nyújt produkciós támogatást a színházaknak. Ez a támogatás különösen fontos a független társulatok számára, melyeknek fő bevételi forrása (tehát a független jelző az ő esetükben sem az állami támogatásokról, hanem a színházépületektől való függetlenségre utal). Az NKA állami intézmény, a pénzelosztás folyamatában ugyanakkor kuratóriumi és bizottsági tagokként maguk a színházi szakma képviselői is részt vesznek.

A mező hierarchiájának csúcán a színházi elit áll, melyet részben pozicionális, részben reputációs alapon definiálhatunk. *Pozíciójuk alapján* a színházi szakma elitjébe számítanak az 1. ábrán található intézmények – színházak, szakmai szervezetek és felsőoktatási intézmények – vezetői. Ez a csoport leginkább színházigazgatókból áll, de idesorolható az SZFE rektora, az MSZT és az MTT vezetője is. *A szakmai reputáció alapján* az elitbe tartozás kritériumai nyilvánvalóan kevésbé objektívek, a szakirodalom alapján azonban mégis jól operacionalizálhatóak a *szakmai díjak* indikátoraival. A reputációs elitbe tartozás kritériuma tehát a Jászai-díj, a Kossuth-díj, valamint a Nemzet Színésze cím.

Az elit kiválasztódásában – Bourdieu elképzelésének megfelelően – mind a mező belső folyamatai, mind pedig a mező társadalmi környezete szerepet játszik. Színházigazgatói posztra való pályázáshoz egyfelől szakmai elismertség szükséges. Ugyanakkor a színházigazgatókat az intézmény fenntartója, azaz az állam (önkormányzat, minisztérium) nevezi ki, így a politikai szempontok e pozíció elérésében kifejezetten megjelennek. A legnagyobb presztízsű díjakat is az állam ítéli oda, így – különösen a Kossuth-díj esetében – a szakmai ajánló bizottságok szempontjai mellett a hatalmi mező hatása szintén jól érzékelhető.⁵

Kutatási eredmények

Kutatásomban *médiaelemzés* és a színházi szféra elitjének tagjaival készített *interjúk* alapján vizsgáltam az elit cserélődését, a mező szerkezetének változásait. A médiadiskurzus elemzési egységeit a 2006 és 2016 között a nyomtatott és internetes sajtóban a színház és a politika viszonyáról szóló cikkek alkották. Az e témában megjelent cikkek két fő típusra oszthatók: 1. interjúk a színházi elit (illetve néhány esetben a politikai elit) valamely tagjával, mely más (művészeti, esetleg magánéleti) témák mellett érinti a színház és a politika viszonyának kérdését is; 2. publicisztici-

5 Természetesen léteznek olyan díjak is, melyeket a szakma képviselői szavaznak meg egymásnak (pl. társulati, kritikusai díjak). A Nemzet Színésze cím elnyerése is ilyen; itt a szakma legnagyobb (és legtartósabb) reputációjú szereplői kooptálják maguk közé az újabb díjazottakat. Ennek következtében ezt a címet konszenzusos presztízs övezi, ami általában is jellemző a peer kiválasztású elismerésekre (Gemser–Leenders–Wijnberg 2007).

kák, véleménycikkek ugyanerről a témáról. E két fő típus mellett sajátos műfajként szerepelnek az elemzésben azok a sajtóban megjelenő nyílt levelek is, melyeket a konfliktusok szereplői egymáshoz, illetve a politikai hatalomhoz intéztek. Mivel a reputáció termelődésének kifejezetten a politikai dimenziójára fókuszáltam, ezért magukról a színházi előadásokról szóló kritikákat, a kritikai diskurzust nem elemeztem. Így kutatási eredményeim is kimondottan erre a területre korlátozódnak, a politikai hatást vizsgálják, a reputációtermelés teljes folyamatára nem általánosíthatóak. A dokumentumokat a Maxqda tartalomelemző szoftver segítségével kódoltam. A médiaelemzést 2016 folyamán 10 személyes, félig strukturált interjúval egészítettem ki a fent bemutatott elitdefiníció alapján az elitbe tartozó személyekkel. Az adatok elemzése során kiderült, hogy a médiadiskurzus leginkább az elitcsere-ről, a mezőn belüli politikai megosztottságról és a politikai hatalomnak a színházzal kapcsolatos viselkedéséről szólt. A mezők közötti kölcsönhatás másik iránya, a színházi emberek politikai szerepvállalása vagy a politikai színház sokkal ritkábban került szóba.⁶ Az alábbiakban tehát a sajtóban megjelent cikkek és a személyes interjúk tartalomelemzése alapján mutatom be a színházi mező szerkezetének 2006 és 2016 közötti változásait.

Az elitcsere és az intézményi átalakulások

A színházi szféra elitjének átalakulása, ami a szférán belül és kívül is rendkívül sok vitát kiváltott, a 2006-os önkormányzati választások után kezdődött. A politikai változás tekinthető tehát annak a külső ingernek, melynek hatására a mező erőviszonyai változni kezdtek. A 2006 után lejáró vidéki színházigazgatói mandátumok esetében a diskurzus szinte minden esetben „politikai kinevezettekről” szólt,⁷ többnyire (bár nem mindig) azzal az érveléssel támasztva alá ezt a minősítést, hogy a fenntartó önkormányzat döntése nem egyezett meg a szakmai ajánló bizottságok véleményével.

*Én, úgymond, egy szocialista időszakot csináltam végig, néhány vezető döntése alapján. Most viszont úgy látom, országos tendencia, hogy aki ezt az időszakot végigcsinálta, azt le kell cserélni – függetlenül attól, hogy milyen minőséget hozott létre. Bizonyos értelemben még büszke is lehetek magamra, hogy ilyen fontos nekik, hogy lecseréljenek.*⁸

Az új kinevezettek általában nem kísérleteztek azzal, hogy tagadják politikai kötődéseiket, inkább „beleálltak” ebbe a narratívába, azzal érvelve, hogy a színházigazgatói kinevezések mindig is politikafüggők voltak és lesznek, csupán egy álságos kettős mérce érvényesül a szakmán belül:

6 A tartalomelemzési kódok megoszlása a következőképpen alakult (zárójelben a bekódolt szövegrészek száma): elitcsere (146), megosztottság (130), (politikai) hatalom (88), finanszírozás (71), egyetem (45), ideológia (44), NKA (26), reputáció (21), függetlenség (17), politikai színház (15).

7 Pl. 2007, Szolnoki Szigligeti Színház, Balázs Péter; 2008, Kecskeméti Katona József Színház, Cseke Péter; 2008, Győri Nemzeti Színház, Nagy Viktor; 2010, Veszprémi Petőfi Színház, Oberfrank Pál.

8 Tompa Andrea: Időszerűtlen kérdések. Interjú Csizmadia Tiborral http://old.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36012:idszertlen-kerdesek&catid=52:2011-marcus&Itemid=7.

Számított a támadásokra, amikor nyert? – Igen, hiszen a szolnoki színház egy vár, ami elesett.⁹

Mondjon egy esetet, amikor ez a metódus igazgatói kinevezésnél nem érvényesült. Mindenütt, minden egyes vezetői kinevezésnél így van. Az átkos rendszerben is, azt követően is, minden egyes alkalommal.¹⁰

Igen, akkor is, végig, politikai kinevezettek voltak, csak ők ezt nem mondják magukról, csak amikor már nem azok lettek, mondjuk igazgatók, akik az ő barátaik, akiket ők gondoltak, attól kezdve azok persze politikai kinevezettek. Na most én, magamról csak annyit, hogy igen, én is az vagyok! Politikai kinevezettek vagyunk, de ők is azok. Mindenki az.¹¹

Ezzel ellentétben a régi, lecserélt elit tagjai egy teljesen más narratívát használtak: a szakmaiság vs. politikai elkötelezettség ellentétpárt, tagadva azt az álláspontot, hogy két politikai tábor közötti harc folya a színházakért:

Tulajdonképpen annyi történt, hogy, fontosabb szempont volt a szakmaiság helyett, belépett az, hogy a mi kutyánk kölyke legyen a színház vezetője (...) szóval hirtelen megjelentek azok a színigazgatók, akiknél fontosabb volt az, hogy politikailag mit jelentenek.¹²

A manipulált pályázati döntések kendőzetlenek lettek, focihaverok és politikai kliensek kerültek pozícióba.¹³

Az elit cserélődését elősegítették a színházi mezőn belül újonnan szerveződő intézményi struktúrák is. 2008-ban megalakult a Magyar Teátrumi Társaság, amely a fideszes önkormányzattal rendelkező vidéki városok színházainak tömörüléseként indult, élén Vidnyánszky Attilával, a Debreceni Csokonai Színház igazgatójával, aki idővel az elitváltás egyik kulcsfigurája lett. A Társaság önmagát a „nemzeti gondolattal azonosuló” színházak szervezeteként határozta meg, amelyeknek korábban nem volt megfelelő képviseletük, és ezt – tehát a politikai alapon való szerveződést – hasonlóan látták az ellenfeleik is:

Kimondható, én is része vagyok ennek, hogy 2006 után, a Vidnyánszky meg a Teátrumi Társaság megjelenésével, hogy nem lehetett azt tovább fenntartani, hogy van egyfajta demokrácia, ami kialakult, egy többpártrendszer, és a kultúrában képtelen kialakulni, a nemzeti gondolat mellett nem volt színház, ha végiggondolja az ember annak a korszaknak az igazgatóit, nincsenek nemzeti érzelműek. Most már van olyan rengeteg, akik jobboldaliak.¹⁴

A Magyar Teátrumi Társaság dacszövetség a Magyar Színházi Társaság ellenében, egyfajta visszavágás eszközeként jött létre.¹⁵

9 Tóth Berta: Nem a szutyok oldalán állók. Interjú Balázs Péterrel. <http://www.szhaz.hu/interjuk/40366-nem-a-szutyok-oldalan-allok>.

10 Dömötör Ági: Jön a remény színháza – interjú az új egri színházigazgatóval. <http://www.origo.hu/kultura/20110325-a-remeny-szhaza-blasko-balazs-az-egri-gardonyi-geza-szhaz.html>.

11 Interjú egy dunántúli színház igazgatójával.

12 Interjú egy észak-magyarországi színház volt igazgatójával.

13 Koltai Tamás: Nálunk feketelistán van a nemzetközi hírű magyar név. <http://nol.hu/kultura/a-szhaz-mint-nem-esemeny-1524625>.

14 Interjú a Magyar Teátrumi Társaság tisztségviselőjével.

15 Koltai Tamás: Nyílt levél Vidnyánszky Attilához. Élet és Irodalom, LV. évfolyam 1. szám, 2011. január 7.

Ekkor kezdett teret nyerni az a diskurzus, amelyben egyértelműen szembeke-
rültek egymással a mező inkumbens, illetve kihívó szereplői. A megosztottságot jól
mutatja az a két teljesen eltérő narratíva, melyet a mező működéséről alkottak a
szembenálló felek. A kihívók saját narratívájukat a II. világháború utáni drasztikus
elitváltásig és a szocialista rendszer évtizedeit meghatározó ideológiáig vezették
vissza:

*Én azt nem tudom, a kívülálló számára mennyire világos a probléma, hogy ez nem egy
mondvacsinált dolog, hogy tényleg évtizedek múltak el úgy, hogy bizonyos szerzőket nem
vettek elő. Ez a fajta gondolkodás szisztematikus kiirtásra került. Például az, hogy Isten
létén gondolkozz. És azért ezt le lehet ám rombolni úgy, hogy utána már nem is vagy be-
fogadó ezekre a darabokra. Csak a hagymaszagúróról gondolod azt, hogy művészet. Vagy az
mennyire látszik, hogy tényleg van egy ilyen megmondókör.*¹⁶

Ebben a narratívában a szocializmus idejében pozícióba került – tehetséges, ám
ideológiailag kontraszelektált – elit a saját képére formálta a szférát. A történeti le-
vezetésben mindkét oldal számára komoly szerepet játszik a mitikussá vált *Kapos-
vár-jelenség*, azaz a Kaposvári Csiky Gergely színház Kádár-kori „nagy korszakához”
és az onnan kinövő pozicionális és reputációs nemzedéki elithez való viszonyulás.

*A kaposvári számított a „bezzeg színháznak”. Ma is etalonként kezeli az a kör, amelyet
én „ügynevezett szakmának” hívok, amely önmagáról állítja, hogy egyedül ő képviseli a
szakmaiságot, amely megítéli, ki a színész, ki a rendező, mi a színház, meghatározni véli az
elméleti és eszmei mezsgyéket.*¹⁷

Ezt a meghatározó jelentőségű, később a Színház- és Filmművészeti Egyetemen
is nagy befolyást szerzett (és ezért a kihívók által Kaposvár–Budapest-tengelyként
is emlegetett) elitkört a szféra egyik legnagyobb tekintélyű kritikus, *„a mainstream
színházi hagyományt képviselő minőségi színházcsinálók klubjaként”*¹⁸ írta le. Emblema-
tikus tagjai többek között Babarczy László (1991 és 1994 között az SZFE rektora),
Székely Gábor (2001 és 2006 között rektor), Ascher Tamás (2006 és 2011 között
rektor) vagy Zsámbéki Gábor (1989–2010-ig a Katona József Színház igazgatója).
Ugyanerre a körre utalt Vidnyánszky Attila elhíresült megfogalmazása, mely szerint
a magyar színházi életet maffiaszerű képletek jellemzik.

Míg tehát a kihívók narratívája szerint a színházi elit belterjes, zártkörű, elitista,
és csak egyféle színházfelfogást fogad el, addig az inkumbens elit tagjai szerint a
Teátrumi Társaság alapítói sértett, frusztrált, az elittel szemben *ressentiment*-t érző,
magát Vidnyánszkyt leszámítva tehetségtelen emberek.

*Vidnyánszkyékat azonban kezdettől fogva a sértettségből fakadó gyűlölet és a hata-
lomvágy vezette.*¹⁹

16 Interjú egy dunántúli színház igazgatójával.

17 Tóth Berta: Fölbomlott a rend. Interjú Blaskó Balázssal. <http://szinhaz.hu/budapest/39846-blasko>.

18 Kolta Tamás: Nyílt levél Vidnyánszky Attilához. *Élet és Irodalom*, LV. évfolyam 1. szám, 2011. január 7.

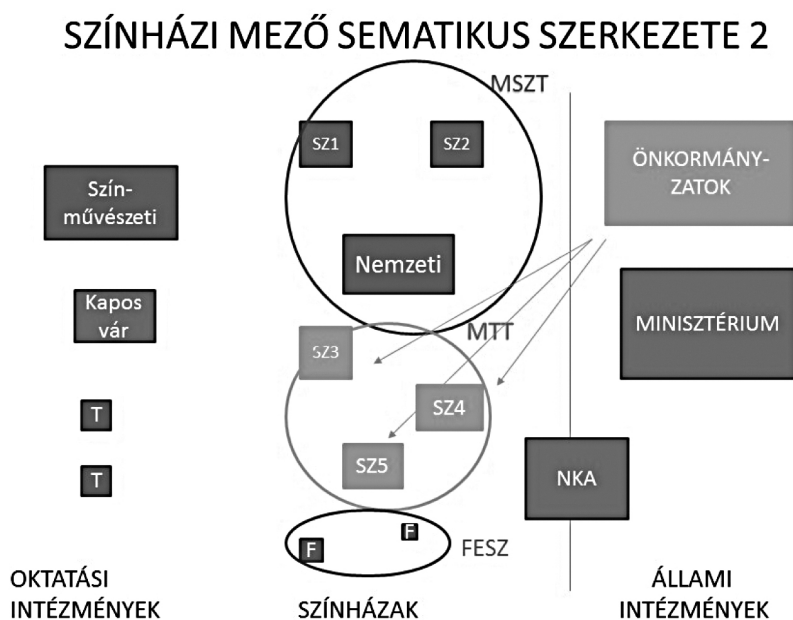
19 Karsai György: "...és aztán a sötétség" http://szinhaz.hu/2015/04/21/s_oztan_a_sotetseg_karsai_gyorgy_irt_poszt-ugyben

Az egymással szemben álló felek stratégiája tehát eltérő: míg a régi elit a mezőt (a rendszerváltás óta) autonóm szerveződésűnek tartja, a kihívó elitcsoport mezőspecifikus kulturális tőkéjét viszont megkérdőjelezi, heteronóm (politikai) tőkéseknek tartva őket, addig a kihívók az egész mező szerveződési elvének autonómiáját vonják kétségbe, ezzel legitimálva a saját maguk által kívülről bevont politikai tőkét.

A kihívó elitcsoport tehát a Teátrumi Társaságban intézményesült. Tagjai felismertek és megragadtak egy a szférán kívülről jövő lehetőséget (a politikai változásokat). Szervezetük politikai támogatást kapva gyorsan a Színházi Társaság konkurensává nőtt.²⁰

A 2006 és 2010 közötti intézményi változásokat a 2. ábra összegezi.

2. ábra: Intézményi változások a magyar színházi mezőben 2006 és 2010 között (a világosabb szürke szín jelöli az elitcsereben érintett intézményeket)

A szférát érintő intézményi változások második üteme a 2010-es parlamenti választások után, a Fidesz kormányra kerülésével kezdődött el.

A változások tágabb kultúrpolitikai kontextusa ebben az időben a Magyar Művészeti Akadémia Alaptörvénybe írása, kultúrpolitikai jogosítványokkal és az azok-

20 Az MTT aktuális tagintézményeinek listája: http://magyarteatrum.hu/sites/default/files/kepek/taglista_2017_0.pdf.

hoz rendelt anyagi erőforrásokkal való felruházása, valamint a „liberális kánon” átírására tett kísérletek (Nemzeti Könyvtár, Alaptörvény illusztrációi) (Kristóf 2017). A kulturális erőforrások és pozíciók újraosztására irányuló kormányzati szándék szimbolikus diszkurzív kifejeződése Kerényi Imre miniszterelnöki biztos sokat idézett kijelentése:

A balliberális oldalnak meg kell barátkoznia azzal, hogy hét szűk esztendő következik számukra a kultúrpolitikában.

A második Orbán-kormány időszakának a kulturális elitcsere szempontjából kiemelt jelentőségű eseménye volt a Nemzeti Színház igazgatóváltása. Ez a poszt szimbolikus jelentőségű, és az azt betöltő személy a színház fennállása óta politikai viták tárgya. A kilencvenes évek vége óta a politikai vitát a színházépület ügye tette még hevesebbé. 2008 óta Alföldi Róbert töltötte be az igazgatói posztot, akinek igazgatása alatt a színház kritikai és közönségsikere folytán a mezőben a korábbi évekénél nagyobb reputációt ért el. Alföldi mandátuma alatt számos politikai támadás érte, főként a Jobbik részéről, parlamenti interpellációk formájában is. A Nemzeti Színház előtt tüntetések és ellentüntetések zajlottak. Az igazgatót, annak ellenére, hogy a médiában éveken át találgatások folytak erről, nem váltották le posztjáról, mandátuma lejártának közeledtével azonban Vidnyánszky Attila, az új elitfrakció vezető alakja „bejelentkezett” az igazgatói posztért, majd meg is nyerte a kiírt – és a korábbi pályázatokhoz hasonlóan előre lejátszott – pályázatot. A pályázat lebonyolítása újra fellobbantotta a színházigazgatók kinevezésének folyamatáról szóló vitát, amely a mező autonómiája szempontjából már korábban is kulcsfontosságú témának számított. L. Simon László, a Fidesz kultúrpolitikusa állást foglalt az álságosnak tartott pályázati rendszer ellen:

*De igen, kitartok amellett, hogy ha a fenntartó egy jól működő intézményvezetőt továbbra is a bizalmával akar kitüntetni, vagy egy nemzetközi tekintéllyel rendelkező embert akar meghívni, ne írjon ki csak azért pályázatot, hogy utána őt is és másokat is fölöslegesen futtasson.*²¹

Mindazonáltal a Nemzeti igazgatóváltása az MMA mellett a ciklus legnagyobb kultúrharcos politikai ügyévé vált, nem elsősorban Vidnyánszky, hanem Alföldi személye miatt. Emlékeztetése a külföldi színtársulatok kiállításai, valamint a nézők demonstratív sorban állása a színház utolsó évadának jegyeiért. Alföldi az események folyamán politikai mártírrá és egyben az egyik legfontosabb véleményformáló értelmiségivé vált, akinek a hatóköre túlmutat a színházi eliten, és az ekkor gyűjtött politikai tőkét azóta is sikeresen használja különböző közéleti kérdésekben való megszólalásaikor.

*Vannak ezek az ikonszerű alakok a közéletben, és tetszik, nem tetszik, te is ez vagy, ez lettél. Várják az emberek, hogy mondj valamit.*²²

21 Zöldi Blanka: Túl nagy nyugalomra nem számíthatunk – interjú L. Simon Lászlóval. <http://www.origo.hu/kultura/20140530-interju-l-simon-laszlo-korabbi-kulturalis-allamtitkarral.html>.

22 D. Tóth Kriszta: Elviselek magammal – Alföldi Róbert. <https://www.youtube.com/watch?v=qZQnKUVEAPU>.

A politikai hatalom szempontjait megfogalmazó elemző is hasonlóan látja a Nemzeti-ügy következményeit:

*Alföldi ma kétségtelenül zászló a baloldal számára, önértelmezése szerint merészen mutatva fel a politikai közösség igazságát, másfelől inger a jobboldal számára, hogy az ne hagyja veszni, hanem egyenesen védje meg a maga értékeit, morális tartását az értékelativista nihilizmus újabb és újabb támadásaival szemben.*²³

A Nemzeti Színház a szféra egyik legnagyobb presztízsű intézménye. Igazgató-sága önmagában is reputációt növelő, de az adott esetben mind Vidnyánszky, mind Alföldi esetében látható volt, ahogy a poszt reputációjuknak egyben politikai dimenziót is kölcsönzött. Azonban míg Alföldi reputációs szempontból profitált mind a pozícióból, mind pedig annak elvesztéséből, Vidnyánszky esetében a pozíció elnyerése különös, de logikus módon – mivel a mezőben uralkodó értelmezés szerint mezőn kívüli tőke felhasználásával járt – szakmai reputációjának csökkenésével, kritikai recepciójának romlásával járt. Ugyanakkor, ezért mintegy cserébe, a színházi elit legnagyobb – formális és informális – hatalommal bíró, pozíciókat halmozó tagjává vált, aki a mező szereplői számára önmaguk pozíciójának meghatározása szempont-jából megkerülhetetlen:

*Alföldi Róbert jobban állta az ütéseket, de láttam, mit gyötrődött Jordán Tamás és mit kap most Vidnyánszky Attila – okkal, néha ok nélkül. Persze Vidnyánszkynek óriási hatalma van, a jobboldali politikusok kikérik a véleményét, az emberei ülnek a színházi bizottságban és fontos döntéseket hoznak. Nem szerencsés, ha egy színházi embernek ekkora a hatalma, de nem példa nélküli. Mondhatnám Major Tamásét az ötvenes években, és halkán megjegyzem, a barátomé, Babarczy Lászlóé is ilyen volt – rektorként a színművészetin, közben vezette az Objektív Stúdiót, igazgatta a kaposvári színházat, majd később tanszéket alapított a kaposvári egyetemen.*²⁴

Vidnyánszky Attila ugyanis a színházi felsőoktatásban is fontos szereplővé vált. 2010 után a Kaposvári Egyetem színészképzésének vezetését vette át politikai támogatással, ami, a Magyar Teátrumi Társasághoz hasonlóan, egyfajta, a pesti Színház- és Filmművészeti Egyetem melletti párhuzamos intézmény kiépítéseként, el-foglalásaként értelmezhető:

Az ügy helyezkedik el, hogy nem akart felépíteni egy intézményt, mert rájött, hogy az nagy munka. És kettő színészképző intézmény volt, az egyik a Pesti Színmű, ami egy egész egyetem, oda bepróbálkozott ő, és nagyon gyorsan lepattant róla, tehát világos volt, hogy azt nem lehet csak úgy einstanddal bevenni. Kaposváron viszont akkor még a Művészeti

23 Századvég Szakpolitikai monitoring, Kultúrpolitika 2013. harmadik negyedév. http://tasz.hu/files/szazadvég-tanulmányok/NFM_201310/NFM02_DOK_201310_KULT_free.pdf. A Századvég anonim elemzője egyébként azt a tanácsot adja a kormánynak, hogy ne fogadja el ezt az értelmezési keretet, azaz ne menjen bele a kultúrharcba, mert az az elit belügye, a választópolgárok azonban általában nem így közelítik meg a kulturális ügyeket. A kormányzati think tank ugyanis még olyan, núansznyinak tűnő kérdéseket is megkutatott, mint például, hogy „Sérti-e az Alföldi-féle István, a király rendezés a nemzeti büszkeséget?” – és a válaszadók nagy többsége szerint nem sérti.

24 Szemere Katalin: „Nem szerencsés, ha egy színházi embernek ekkora a hatalma.” Interjú Bálint Andrásal. <http://nol.hu/kultura/alakitast-vallalok-1570951>.

*Karon egy színházi tanszék volt csak. Nagyon jó élet volt, és akkor a Vidnyánszky egyszer csak ezt kinézte magának.*²⁵

Maga Vidnyánszky is az SZFE-hez képest, azzal szemben határozza meg új intézménye céljait, miközben egyben a reputáció kapuőreit, a kritikusokat is támogatja:

*Azért kezdtünk bele a kaposvári színművészeti egyetem felépítésébe, mert azt szeretném, ha szabad szellemű, egyenes gerincű fiatalok kerülnének ki onnan. Olyanok, akiknek nem az igazodási vágya a vezérelvük, akik tudják a kritikákat a helyükön kezelni, ahogy a magukat királycsinálónak tartó kritikusokat is. Nem a budapesti egyetem színvonalát kérdőjelezem meg, hanem azt állítom, hogy az egyfajta gondolkodást plántál bele a diákokba, és ezen túl szeretnénk lépni Kaposváron.*²⁶

A kaposvári képzés átvételét az egyetemi élet szigorú törvényességi szabályai miatt munkaügyi perek, törvénytelen, illetve törvénymódosítással elért kinevezések és egyéb normasértések kísérték. Következésképpen azonban a budapesti egyetem esetében nem történt politikailag motivált eliticsere, és a diszkurzív kormányzati támadások (pl. a Kerényi-féle elhíresült buzilobby-ügy, részletesebben ld. Kristóf [2017]) ellenére megmaradt a korábbi elit fellegvárának.

A 2010-es önkormányzati választások után a főváros is fideszes vezetést kapott, aminek következtében nagy figyelem kezdte övezni a lejáró budapesti színházigazgatói mandátumokat is. Heves polémiát váltott ki az Új Színház élére egyértelműen politikai kinevezettként került, szélsőjobbaldali nézetei miatt a színházi elitben szalonképtelennek tartott, bár színészként elismert Dörner György kinevezése.²⁷ A Nemzeti Színházon kívül ez volt az egyetlen olyan igazgatóváltás, mely nemzetközi sajtóvisszhangot is kiváltott. Az ezt követő időszakban azonban a fővárosi közgyűlés a legtöbb esetben az inkumbens igazgatókat vagy azok saját utódjelöltjeit támogatta, amit a szféra a jelenlegi status quo jóváhagyásaként értékel.²⁸

*Meg érdekes, hogy vannak ezek a budapesti nagy színházak, akik tartják magukat, valószínűleg van egy határ, amit nem lehet meglépni (...) De hogy kicsit úgy tűnik, hogy ezek, vagy a Katona vagy az Örkény, tehát megvannak azok a helyek, ahol már be sem adja senki sem a pályázatot, tehát hogy világos, hogy azokat meghagyják, ahogy a legtöbb vidéki színháznál már szépen lassan átjátszódott valakinek a kezére.*²⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a pozicionális színházi elit cseréje egyelőre lezárult. Az alábbi táblázatok az eliticsere számszerűsített eredményét közlik. Az elitcsoportok közötti cirkuláció azt jelenti, hogy az adott színházat Magyar Teátrumi Társulathoz tartozó igazgató vette át. Amennyiben csak igazgatóváltás történt, de a fenti kritérium nem teljesült, úgy nem számítottam elitcsoportok közötti cirkulációnak a váltást. E számításmóddal 16 vidéki színházból 12-ben történt cirkuláció.

²⁵ Interjú a kaposvári egyetem volt tanárával.

²⁶ Vidnyánszky Attila, Magyar Idők.

²⁷ Az Új Színház ügyéről bővebben lásd Kristóf (2017).

²⁸ A Századvég készített például arról is közvélemény-kutatást, hogy a Vígszínház igazgatói posztján Eszenyi Enikőt vagy Balázs Pétert látnák-e szívesebben az emberek. Eszenyi nyert még a Fidesz-szavazók körében is. http://tasz.hu/files/szazadvegtanulmanyok/NFM_201310/NFM02_DOK_201310_KULT_free.pdf.

²⁹ Interjú egy független társulat dramaturgjával.

1. táblázat: *Elitcsoportok közötti cirkuláció a vidéki színházak³⁰ igazgatói posztjain*

A cirkuláció első köre (2006–2009)	Békéscsaba, Debrecen, Eger, Kaposvár, Kecskemét, Sopron, Székesfehérvár, Szolnok
A cirkuláció második köre (2010–2016)	Pécs, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg
Nem történt cirkuláció	Miskolc, Nyíregyháza, Győr,* Szeged,** Szombathely***

*: Ebben a színházban 2007–2009 között politikai kinevezettnek tartott igazgató regnált, ezután azonban az önkormányzat felmentette, és egy helyi, a társulatban dolgozó művészt neveztek ki igazgatónak.

**³¹: Speciális eset: mint ismert, egyedül ez a vidéki nagyváros nem rendelkezik Fideszes városvezetéssel.

***: 2017-ben kísérlet történt a (régli elithez tartozó) alapító-igazgató leváltására, mely végül megghiúsult.

Forrás: saját számítás

Ugyanezen logika alapján igyekeztem a Budapesten található színházakat is besorolni (2. táblázat). Itt látszik, hogy a nagy művészsínházak élén nem történt elitcsoportok közötti váltás, még ha volt is erre kísérlet (a Vígsház esetében).

2. táblázat: *Elitcsoportok közötti cirkuláció a budapesti színházak¹ igazgatói posztjain*

Elitcsoportok közötti cirkuláció 2010–2016	Nemzeti Színház, József Attila, Új Színház
Nem történt cirkuláció	Katona, Örkény, Radnóti, Vígsház, Madách*

*: szinte csak zenés darabokat játszó színház, egy-két prózai darab miatt tettem fel a listára.

Forrás: saját számítás

A síró harmadik: a független társulatok és az állami finanszírozás

Az intézményvezetői kinevezések mellett a színházi mező autonómiájának másik kulcskérdése az állami támogatás, ezért az elitpozíciók elfoglalása mellett az elitcsere fontos eszközeül szolgálhatnak a finanszírozási változások. A színházak működési támogatásában alapvetően nem történt politikailag értelmezhető változás.³¹ Ugyanakkor a színházi szféra egyik legnagyobb – és az elit kitermelődésével is összefüggő – belső konfliktusa a független (vagy alternatív) és a kőszínházi szféra viszonya, mely a színházról szóló diskurzusban erősen összekapcsolódik a szféra állami finanszírozásának kérdésével. A független szférához való hozzáállás a politikai hatalom részéről finanszírozási és ideológiai értelemben egyaránt neuralgikus pont, amit az Előadó-művészeti Törvény ügye is mutat. A törvény 2011-es, a kihívó elitcsoport által kezdeményezett módosítása³² kapcsán a legnagyobb vitát a független társulatok kezelése okozta. A 2008-ban elfogadott eredeti törvénybe ugyanis bekeült, hogy a színházaknak adott támogatás legalább 10 százalékát minden évben a

30 Állandó társulattal rendelkező prózai, állami vagy önkormányzati fenntartású kőszínházak.

31 A TAO bevezetésével ugyanakkor (ami adókedvezményként szintén tekinthető egyfajta állami támogatásnak) jobban kötődik a támogatás a saját jegybevételhez, azaz a közönségsikerhez.

32 2011. évi LXXXVI. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól szóló 2008. évi XCIX. törvény módosításáról.

független társulatok támogatására kell fordítani. Ez a rendelkezés adott egyfajta intézményes keretet a független szférának, beemelve azt a finanszírozási rendszerbe, ami egy független színházi boomot eredményezett a következő években. A törvény módosítása azonban kivette a garantált támogatást, ami a függetlenek számára jelentős érdeksérelmet okozott szimbolikus és anyagi értelemben egyaránt. A korábbi évekhez képest sokkal bizonytalanabb helyzetbe kerültek, költségvetési okokból pályázaton elnyert támogatásaik zárolása is előfordult.

A független társulatok, habár az intézményes hierarchiában alul helyezkednek el, ám a legjelentősebb társulatok vezetői (pl. Schilling Árpád, Pintér Béla, Bodó Viktor) a színházi szféra reputációs elitjének tagjai: szakmailag elismert, díjazott alkotók. Szakmai szervezetük, a FESZ állásfoglalásai kultúrpolitikai ügyekben rendre az MSZT álláspontjához állnak közel, politikai szempontból tehát a régi elit szövetségeseinek számítanak. Ugyanakkor, intézményes értelemben, saját percepciójuk szerint nem csak az új, a politika által támogatott, hanem bizonyos szempontból a régi pozicionális elittel (a kőszínházi igazgatókkal és rendezőkkel) is szemben állnak, rivális frakciót alkotva:

Korábban is volt a kőszínházak részéről egy bizalmatlanság, nem örültek, ha a színészek kimentek a független területre dolgozni, nem örültek annak, hogy tehetséges színészek vagy rendezők oda elvándorolnak (...) Tehát amikor a Vidnyánszky megjelent, akkor tulajdonképpen erre a létező szakmai alapú, mert én ezt nem mondanám ideológiainak, tehát valamilyen szakmai alapú, a féltékenységből, a kicsinyességből, a nem tudom, mindenféleből összegyúrt dolog volt, generációs dolog is, szóval ott volt egy komoly generációs szakadék is, vagy szakadék? Hát, azért mindenképp egy húsz év különbség volt a jelentős kőszínházi rendezők és a jelentős független rendezők között. De a Vidnyánszky megjelenésével ez egy ilyen hirtelen százezerre kapcsolódott.³³

A régi elit szempontjából tehát a függetlenek is egy kihívó csoportot jelentenek, akik a mindenkori avantgárd szerepfelfogásának megfelelően kritizálják az előző generáció színházfelfogását, ebből a szempontból egy kalap alá véve a politikailag egyébként megosztott kőszínházi elitet:

Tehát tulajdonképpen bizonyos szempontból a Vidnyánszky egyébként kiszolgálja a Zsámbéki, vagy egy ilyen régebbi motorosok igényeit is, mert olyan szinten ragaszkodik a színháznak ehhez a mondjuk ilyen negyvenévnnyi felfogásához, hogy amit pont a Kádár-rendszerben megismertünk színházként a színész-néző viszonyban, a színészek munkájában, a rendező pozíciójában, stb., stb., tehát annyira konzerválja ezt, hogy ez tulajdonképpen egy korábbi, inkább balosnak tekinthető társaságnak is pozitív.³⁴

A függetlenek azonban, politikai támogatás híján, sőt annak sokkal inkább az ellenszelében, 2010 után nem jelentettek valódi kihívást az elit számára, ellenben közülük kerültek ki az átrendeződés lehangosabb kritikussai, a „politikai színház” művelői. Attitűdjüket jól fejezi ki Pintér Béla bonmot-ja, mely szerint az előző kormányzat

³³ Interjú egy független társulat vezetőjével.

³⁴ Uo.

pénzt adott, ez pedig témát. A döntéshozó pozícióban lévő új elittagok azonban úgy fogják fel, hogy a függetleneknek adott támogatással a saját – igazságtalan – kritikájukat finanszírozzák meg, miközben nemzetközi összehasonlításban a független szféra továbbra is jelentős támogatást kap, elitje pedig szakmai sikert élvez:

*Máté Gábor meghívja a Katona József Színházba rendezni, ő elvállalja, és senki nem mondja azt, hogy ne legyen emiatt, először is Máté Gábort újra megválasztották színház-igazgatónak, ebben a kurzusban, egy fideszes többségű főpolgármester vagy városvezetés mellett. Másodszor is a költségvetési forrása nem csökkent. Harmadszor, senki nem mondja meg neki, hogy kit hívhat meg rendezni meg kit nem, Schillinget meghívja rendezni, meghívja, hogyha elmegy, elmegy – elment. Senki nem mondja neki, hogy a Schillingnek ne adjon pénzt a rendezéséért.*³⁵

Az intézményeken belüli autonómia valóban nem csorbult, a Katonában nagy sikerrel játsszák Pintér Béla *A bajnok* című darabját is, ami egy vezető politikusról közszájon forgó pletykát dolgoz fel.³⁶ A finanszírozási nehézségek ugyanakkor elismert társulatok (pl. Szputnyik) feloszlásához vezettek. Schilling Árpád végül 2014-ben, társulata támogatásának megkurtítása ellen tiltakozva, performance keretében széttépte a pályázati papírt, így fejezve ki, hogy nem kér többet az államtól pénzt.³⁷

A finanszírozási kérdések azonban nem csak a független társulatok esetében alapvető fontosságúak. A kőszínházak vezetői pozíciói mellett ez az a pont, ahol a szféra működésébe leginkább bele lehet szólni kívülről. Az NKA szakmai kollégiumok segítségével működő pályázati rendszere eredetileg éppen a kulturális mező autonómiáját hivatott biztosítani, habár az erőforrásoknak a mező szereplői között való elosztása eleve rendkívül konfliktusos:

*Ebben az értelemben a legdemokratikusabb formája az, hogy egyes szakmák megpróbálják a rájuk vonatkozó elosztásokat, pénzeket és a pénzek mellett levő koncepciókat, művészeti irányzatokat maguk eldönteni – harcban. Ez soha nem sima ügy. Ez gyűlölködéssel, ütközéssel, mindennel együtt jár, és ez így volt ebben a 20 egynéhány évben is.*³⁸

Igen fontos tehát, hogy kik kerülnek a szakmai kollégiumok döntéshozói pozícióba, akiket 2015 előtt fele arányban szakmai szervezetek, fele arányban pedig a minisztérium delegált. A Magyar Teátrumi Társaság térnyerése itt is megmutatkozott, és már a kollégiumi szinten a pénzek allokációjának megváltozásához vezetett:

*Nem tudom, régen hogyan működött a döntéshozatal, most tudom, hogy abszolút úgy történik, hogy egyet nekem, egyet neked. Tehát hogy le van osztva, és teljesen világos az, hogy ilyen kis megegyezések vannak, tehát hogy csomó esetben nem a tartalmat nézik, hanem azt nézik, hogy ki adta be.*³⁹

³⁵ Interjú egy Fideszhez köthető kultúrpolitikussal.

³⁶ A fennmaradó autonómia és sokszínűség képét ugyanakkor árnyalja a Krétakör társulat KEHI-vizsgálatának ügye. A kormányzati értelmezés szerint a társulat pártpolitikai célokra (Lázár János elleni tüntetés) használta a támogatást, így politikai ellenfélként kezelendő. Azonban ez már nem kifejezetten kultúrpolitikai ügy, a Norvég Civil Alaptól támogatást kapott, baloldalinak tartott civil szervezetek működési szférájuktól függetlenül, közvetlenül miniszterelnöki utasításra kaptak soron kívüli kormányzati ellenőrzést.

³⁷ https://www.youtube.com/watch?v=-7Rv_P9Nvgk.

³⁸ Interjú Harsányi Lászlóval, az NKA volt vezetőjével.

³⁹ Interjú egy független társulat dramaturgijával.

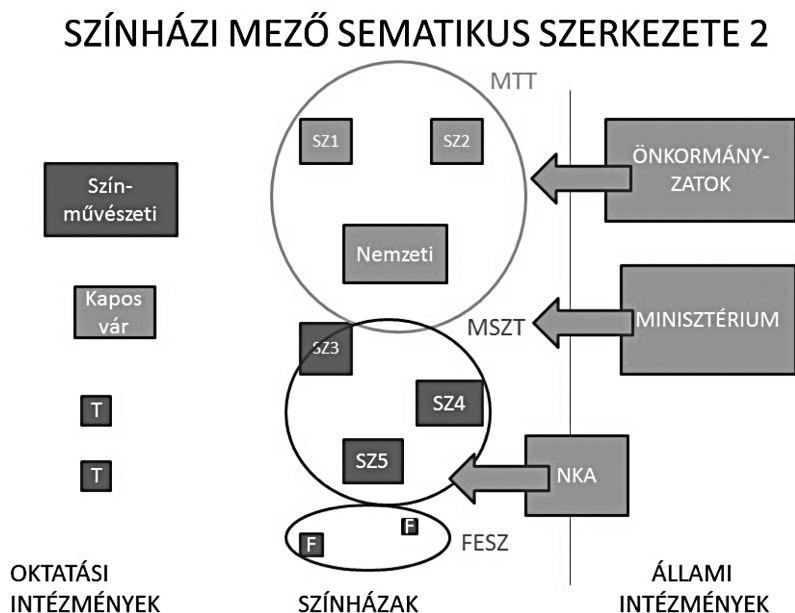
Az NKA története során többször változott a rendszer, például abban, ki az Alap elnöke (jelenleg a miniszter), mennyi az általa saját jogkörben elosztható miniszteri keret, évente kell-e pályázni, vagy hosszabb időszak is megengedett, stb. 2015 folyamán a kollégiumok összetételében fontos, a kultúrpolitika irányába illeszkedő változás történt: a Magyar Művészeti Akadémia jogot kapott az államtól a küldöttek egyharmadának delegálására, mely döntés ellen a delegáló szakmai szervezetek nyílt levélben tiltakoztak.⁴⁰ A kormányzat érvei szerint az MMA bevonása éppen hogy az autonómia növelését jelenti, hiszen így kétharmadra nő a kulturális szféra által delegáltak aránya, az ellenoldal szerint azonban ellenkezőleg. Az NKA munkájában régóta részt vevő, a régi elithez tartozó interjúalany szerint azonban nem annyira a jelölő szervezet számít, mint inkább a küldött személye, nevezetesen éppen az, hogy rendelkezik-e szakmai reputációval, ami annak garanciája, hogy betartja a mező normáit:

És most érzékelhető egy olyanfajta, most azt mondom, a politika részéről érzékelhető egy olyanfajta figyelem, hogy megpróbálják ilyen kétkedően csinálni ezt, nevezetesen, hogy bár az MMA ebbe belejön, és ezt én helytelenítem, hogy egy ilyenfajta szervezet belejön, ugyanakkor azt meg látom, hogy az MMA delegáltjai, azok a szakmában megbecsült emberek. Tehát most a kollégium, konkrétan X. és Y., mind a kettőjük olyan, hogy egy szavam nem lehet, sőt azt gondolom, hogy nagyon jól fogunk tudni együttműködni, sőt tulajdonképpen én ezért vállaltam el az elnökséget is, mert bár ismerem ezeket a folyamatokat, akkor nem vállaltam volna el, hogyha egy olyan összetételű NKA-s kollégium jött volna létre, ami, hát, amivel nem tudtam volna azonosulni.

A 2010 utáni intézményi változásokat a 3. ábra foglalja össze. A fenntartói oldalon az önkormányzatok mellett a minisztérium is „színt váltott”, ami az NKA bizottságait is átszínezte, mindez beavatkozási lehetőséget adott az intézményvezetői pozíciók és az állami támogatások elosztásába. Az MTT megalakulásával az MSZT erős riválisra tett szert, a felsőfokú oktatási intézmények közül a kaposvári színész-képzést átvette a Vidnyánszky Attila vezette lobbicsoport.

40 <http://mno.hu/kulturpolitika/levelet-irtak-a-muveszek-a-lex-fekete-ellen-1313365>.

3. ábra: Intézményi változások a magyar színházi mezőben 2010 és 2016 között (a világosabb szürke szín jelöli az elitcsereben érintett intézményeket)

Reputációs markerek: állami kitüntetések és szakmai díjak

A kitüntetések mindig is terepei voltak a reputációs küzdelemnek. Az állam által odaítélt díjak a kulturális mező és a hatalmi mező határán helyezkednek el, jelezve a kulturális mező értékeinek a hatalom általi elismerését. Az ilyen kitüntetések egyszerre jelenítik meg a kulturális mezőbeli pozíciót (a szakmai albizottságok véleménye által), valamint a kormányzat kultúrpolitikai szempontjait. Minél magasabb a kitüntetés, odaítélésében – és értékelésében – annál inkább megjelennek a kulturális mezőn kívüli politikai szempontok is. A Kossuth-, illetve Széchenyi-díjak történetét feldolgozó mű szerint 1989 után a kifejezetten politikai, kulturális teljesítmény által meg nem érdemelt díjazás elszigetelt esetekben valósult csak meg (Gyuricza–Móritz–Szalay 2008). Ugyanakkor a közéleti-politikai diskurzusban az elmúlt évtizedekben rendre felmerült a „holdudvarnak osztás” problémája, hiszen a színvonalas kulturális teljesítményt nyújtó művészek mindig többen vannak, mint a kiosztott magas állami elismerések. Ennek a diskurzusnak a talán leginkább manifeszt terméke az *Alternatív Kossuth-díj*. Ez egy prominens jobboldali értelmiségiek kuratóriuma által odaítélt, az adományozók saját értelmezése szerint civil díj, mely nem a politikai hovatartozást díjazza. Azért van rá szükség, mert az állami Kossuth-díj politikai elfogultság áldozatául esett. Cáfolja azonban ezt az értelmezést, hogy az Alternatív Kossuth-díjat Fidesz-kormányok idején (így 2010-től sem) nem osztják ki, mivel „olyan kormány van az ország élén, amely megpróbálja azokat a

művészeket értékelni, akik megérdemlik a díjazást”.⁴¹ Valóban, a 2010 előtt Alternatív Kossuth-díjat kapott művészek közül 2011 után a legtöbben megkapták az állami elismerést is.

A színházi szféra elitjének egyik nagy tekintélyű tagja az alábbi interjúrésztben tulajdonképpen „kibeszél” abból az elit által használt narratívából, mely a szakmai albizottságokat – a politikai döntnökökkel szemben – a tiszta szakmaiság talaján álló testületként látta:

*Én azért törekedhetek párbeszédre, még ha ennek sokan nem is örülnek, mert benne voltam abban a Kossuth-díj-bizottságban, amelyik díjazta Blaskó Pétert. Az egyik fő érvem az volt, hogy ne csak az egyik oldalra osszunk díjakat (akkor még másik kurzus volt). Legyünk olyan elegánsak, és adjunk a másik oldalra is. Be kell látni, nem lehet tovább fokozni a feszültségeket, és gesztusokat kell gyakorolni.*⁴²

A politikai megosztottság enyhítésére szánt gesztus azonban, mint ismeretes, céllentétes hatást ért el: Blaskó Péter 2008-ban visszautasította a Kossuth-díjat, mert Gyurcsány Ferenc miniszterelnöktől nem akarta átvenni azt,⁴³ 2010 után a Fidesz-kormánytól kapta meg újra, számos más, a Fidesz mellett korábban kiálló művésszel (Vidnyánszky Attila, Kubik Anna, Balázs Péter, Reviczky Gábor) együtt.

A következő táblázat a „holdudvarnak osztott” Kossuth-díjakat összegzi. A 2010 után megsokasodott ilyen díjak közvetlenül a kormányváltás utáni éveket jellemzik, 2011-ben csak a Fideszt korábban nyilvánosan támogató művészek kapták meg ezt a díjat, 2012–3-ban is találunk még a díjazottak között egy-két ismertebb jobboldalit, 2014-től viszont ez a gyakorlat, legalábbis a színházi szféra esetében, megszűnt. Tehát tulajdonképpen a kormányváltás környékén valóban a kulturális inga visszalengését láthattuk.⁴⁴

3. táblázat: Kossuth-díjak politikai dimenziója a színházi szférában

	Összes Kossuth-díjas	Ebből politikailag besorolható*
2006–2010	26	4 (bal)
2011–2016	26	9 (8 jobb, 1 bal)

*: Közéleti szerepvállalása, nyilvánossá tett politikai preferenciája alapján. Ez a mutató valószínűleg alábecsüli a valós számot, hisz az egymást személyesen ismerő közegben a nyilvánosan kevésbé ismert preferenciák, politikai kapcsolati hálók is ismertebbek. A táblázat ugyanakkor természetesen nem kíván arról értéktéítéletet megfogalmazni, hogy az adott művész kulturális teljesítménye alapján „megérdemelte-e” a díjat.

A médiadiskurzus tartalomelemzése azt mutatta, hogy különösebb feszültségeket a szférában a Kossuth-díj nem keltett, amihez az is hozzájárulhat, hogy az Orbán-

41 https://hu.wikipedia.org/wiki/Alternat%C3%ADV_Kossuth-d%C3%Adj.

42 Kovács Bálint: Mi együtt adtunk négy díjat Vidnyánszky Attilának. Interjú Jordán Tamással. <http://www.origo.hu/kultura/egyfelvonas/20151224-interju-jordan-tamas-szinesz-igazgatoval-poszt-vidnyanszky-attila.html#>.

43 <http://mno.hu/migr/nyilt-level-gyurcsany-ferenc-miniszterelnok-urhoz-377858>.

44 A Jászai-díjnak sokkal kevésbé van értelmezhető politikai dimenziója, mint a Kossuth-díjnak. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy 2010 óta négy MTT-s vidéki színházigazgató is megkapta a Jászai-díjat, ami tekinthető egy esetleges későbbi Kossuth-díj előszobájának is.

kormányval szemben valamilyen módon kritikus ismert színészek, rendezők (pl. Alföldi Róbert, Kulka János, Máté Gábor) már a korábbi kormányzatoktól megkapták a Kossuth-díjat. A szintén ebbe az elitkörbe sorolható, a szakmailag egyik legelismerettebb színházat vezető Mácsai Pál viszont 2014-ben nyerte el ezt az állami elismerést, ami értékelhető úgy, mint a Blaskó Péter esetéhez hasonló gesztus.

A belső, szakmai elismerésekkel kapcsolatban más a helyzet. A kapuőrök, azaz a Színikritikusok Céhe által évente adományozott Színikritikusok Díja esetében a 2006–2016-ig áttekintett 11 évadban 2015-ig nem fordult elő, hogy MTT-s színház előadása kapta volna a legjobb előadás, illetve a legjobb rendezés díját. Az elismert rendezők köre e díj esetében igen szűk: 3 román rendezőn kívül összesen 7 magyar rendezőt fed le (Zsótér Sándor, Mohácsi János, Bagossy László, Máté Gábor, Zsámbéki Gábor, Gothár Péter, Pintér Béla). Zsótér Sándor egymaga hatszor kapta meg a két díj valamelyikét. Ez a névsor semmilyen változást nem mutatott a 2010-es kormányváltással összefüggésben – a 2015-ös változás is mindössze annyiból állt, hogy Zsótér rendezni kezdett a Vidnyánszky-féle Nemzetiben, rögtön el is nyerve a 2015-ös és a 2016-os kritikusi díjat. Tehát ebben az elitkörben nemhogy elitváltás, de még generációs alapú kooptáció sem történt a vizsgált időszakban.

A legnagyobb feszültség az elitcsoportok között a POSZT, a szakma legnagyobb presztízsű fesztiválja körül mutatkozott. A fesztiválon nem csak a díjazás a fontos, már maga az előadások meghívása is presztízserértékű, ezért aztán fontos a válogatók személye, illetve a zsűri összetétele, akik a reputáció termelésében kapuőrszerepet töltenek be. A kihívó elitcsoport tagjai korábban erősen sérelmezték, hogy a versenyprogram válogatásában egyféle ízlés nyilvánult meg: habár Vidnyánszky Attila nemzetközileg elismert rendező, de 2010 előtt előadásai egyszer sem kaptak meghívást a fesztiválra. Az innovatív megoldást a kapuőrök lecserélése jelentette: 2012 és 2016 között a versenyprogram két válogatója közül az egyik a Magyar Teátrumi Társaság, a másik a Magyar Színházi Társaság delegáltja. 2015-ben botrány támadt az addig a két társaság közötti nem nyilvános kompromisszumokkal megoldott zsűribelátás körüli, a MSZT-hez kötődő Színikritikusok Céhe jelöltje, Csáki Judit kritikus zsűritagságát az MTT megvétőzte. Ebben az évben Vidnyánszky Attila négy díjat nyert el a – csonka, mert bizonyos társulatok, például a Mácsai vezette Örkeny Színház által bojkottált – fesztiválon. Ezt követte egy új menedzsment kinevezése, mely a szembenálló feleket bevonva egy új szakmai tanácsadó testületet állított fel. Ez a testület, mely a válogatókról és a zsűriről dönt, intézményileg és ideológiailag is „*patikamérleglen kimért egyensúlyon alapszik*”.⁴⁵ Ennek megfelelően a kézirat lezárásakor legutolsó – 2016-os – fesztiválon a fődíjat egy MTT-tag társulat (a Kecskeméti Katona József Színház, melyet a fideszes kötődésű Cseke Péter vezet) nyerte el, azonban egy az inkumbens reputációs elithez tartozó rendező (Zsótér Sándor) rendezte előadással.

45 <http://szinhaz.net/2017/06/16/marton-eva-konszenzus-kompromisszum-2-resz/>.

Következtetések: az elitcsere következményei a kulturális mezőben

*És tudunk reménykedni abban, hogy nem tart örökké. Amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan mennek el, ha a pártjuk elbukik.*⁴⁶

*Nem kell tartanunk semmitől, mára visszafordíthatatlanok azok a folyamatok, amiket megindítottunk, bármilyen politikai változás is következne be.*⁴⁷

A magyar színházi szférában az elmúlt tíz évben a kulturális pozíciók és erőforrások újraosztásának, és ezzel összefüggésben egy új, politikailag motivált elit-építésnek lehettünk tanúi, mely több csatornán és intézményen keresztül zajlott. A talán leglátványosabb folyamat a pozicionális elit cseréje volt, ami a színházigazgatói kinevezési gyakorlat segítségével zajlott. Mivel a kőszínházak igazgatói posztjai az intézményi struktúra sajátosságai következtében a fenntartón keresztül direkt politikai kontroll alatt állnak, ezért viszonylag könnyen politikai patronázskörbe vonhatók. Így nem csupán a szimbolikusan fontos intézmények (Nemzeti Színház, Operaház), hanem szinte az összes színház esetében újra és újra felmerül a „politikai kinevezettek” problémája, ami értelemszerűen akkor okoz igazán konfliktust, ha több potens jelölt is van a posztra, illetve ha az inkumbens igazgató leváltásához politikai motivációk kapcsolhatók. Az igazi krízist az váltotta ki e téren, hogy a politikai erőviszonyok eltolódásával egyszerre, illetve néhány éven belül igen sok helyen – és mindenhol egy irányban – történt meg a csere, ezzel erősen átrajzolva a szférán belüli viszonyokat. A pozicionális elit cseréjének sikeréhez nagyban hozzájárult az a párhuzamos intézményrendszer (Magyar Teátrumi Társaság, MMA Színházi Tagozat, kaposvári színészképzés), melyet politikai hátszéllel a mezőn belüli, strukturális változásokat akaró erők hoztak létre vagy erősítettek meg, és amely a szakmai díjak (POSZT fesztivál), valamint a pályázati források odaítélésében (NKA) is fontos szerepre tett szert. A politikai mező beavatkozása a kulturális mező viszonyaiba tehát itt tetten érhető, ugyanakkor ez egy kétirányú folyamat, hiszen a kulturális mező szereplői egyértelműen kellettek hozzá, kulturális tőkéjüket először a politikai mezőben kamatoztatva: a kormányra készülő Fidesznek jól jött a híres művészek támogatása, a választási győzelmek után pedig a politikai mezőben gyűjtött tőke rekonverziója következhetett a színházi pozicionális elitben.

Azonban a külső, politikai erőforrások felhasználhatóságának is vannak korlátai. Ez az egyik oka annak, hogy jelenős különbség mutatkozik a vidéki és fővárosi színházak között az elitcsere tekintetében. A vidéki színházak, mivel az adott városban be kell tölteniük a népszínház szerepét, általában sokkal kevésbé specializáltak, mint a fővárosi színházak, markáns arcukat hiányában pedig az igazgató

46 Urfi Péter: Most én! – Vidnyánszky Attila háborúja. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/most-en-95407>.

47 Vidnyánszky Attila. <http://magyarateatrum.hu/otven-folott-magyar-teatrumi-tarsasag-tagletszama>.

sokkal könnyebben helyettesíthető. Ezzel szemben a pesti színházaknál kevés olyan eset volt, ahol egyáltalán akadt volna ellenpályázó egy meghatározó szerepű, arcplatformáló inkumbens igazgatóval szemben. A konkrét politikusi szándékok felől ugyan nagyrészt csak találgatásokra vagyunk ítélve, de vannak annak jelei, például a nyilvánosságra került közvélemény-kutatásokban, hogy a további Kulturkampf elkerülésének szándéka – leegyszerűsítve fogalmazva a „nem érné meg” – is szerepet játszott a további elitcsere elmaradásában. További különbség, hogy egy vidéki városban a színház a helyi politika számára is más szerepet tölt be, mint Budapesten: a színház sikeressége, látogatottsága jóval fontosabb a város vezetői számára, így a színházigazgatói pályázatoknak is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Ugyanakkor legutóbb éppen egy vidéki város, Szombathely esetében láthattuk, hogy az inkumbens (az alapító-igazgató Jordán Tamás) és a kihívó (Dér András) igazgatójelölt közötti markáns felhalmozott tőke- és reputációs különbség hogyan vezetett végül az elitcsere meghiúsulásához.

Tekinthetjük-e a lezajlott és zajló változásokat a színházi szféra mint intézményes mező krízisének? A tartalomelemzés eredménye azt mutatja, hogy a mező szereplőinek körében egyértelmű a krízis érzékelése, főleg a 2010 és 2014 közötti időszakban, mindkét fő narratíva szerint, még ha a krízis okait természetesen egészen eltérően is látják:

*Túlságosan hosszú ideig volt elnyomva az egyik oldal, illetve aránytalanul kivételezett helyzetben volt a másik. Érthető, hogy nehéz lemondani a privilégiumokról a másik javára. Az inga átleng a másik irányba – most ezt éljük meg.*⁴⁸

*De ha felismerjük, hogy mivel állunk szemben, hogy nem jobb és bal százéves háborúja folytatódik, nem a szakmai szolidaritás hiánya okozza a krízist, hanem egy szűk kör kapzsúsága és bosszúvágya, akkor jobban tudjuk kezelni ezt a válságot.*⁴⁹

A mező destabilizálódása az elemző számára is egyértelmű, és jól mutatja a stratégiai akciómező (Fligstein–McAdams 2012) jellegzetességeit: az exogén sokkot, amit a politikai változás jelentett, az elit kihívóinak belső igényét és intézményes megszerveződését a Magyar Teátrumi Társaság megalakulása és térhódítása formájában, valamint a szereplők innovatív, a mező korábbi normáit felrúgó stratégiai cselekvéseit.

Milyen hatást gyakorolt ez a krízis a színházi mező struktúrájára és a reputációt termelő mechanizmusokra? A pozicionális elit cseréje, mint láttuk, részben sikeresnek mondható, egy ponton túl azonban azt is korlátozza a potenciális, mezőspecifikus tőkében erős kihívók számának hiánya, valamint a politikusok szempontjából a politikai haszon végeessége. Ez a sajátosság a politikai szereplők számára is érzékelhető:

48 Kovács Bálint: „Az inga átleng a másik irányba” – interjú Vidnyánszky Attilával. <http://www.origo.hu/kultura/20110621-interju-vidnyanszky-attila-rendezo-es-szinhazigazgatoval-a-teatrumi-tarsasag-elnokevel.html>.

49 Urfi Péter: Most én! – Vidnyánszky Attila háborúja. <http://magyararancs.hu/publicisztika/most-en-95407>.

Én azt gondolom, hogy ugye abban az értelemben, hogy lehetne markáns elitváltásról beszélni, az azt feltételezi, hogy van egy elit, amit egy másik elitre lehet lecserélni. És hogy ez egy kvázi ilyen csereszabatos dolog, tehát nem az, hogy egy... fejlődés eredményeképpen újabb nemzedékek újabb tagjai lépnek be, és aztán változnak az ízlések, a vélemények, a stílusok, meg nem tudom, mi, hanem hogy van itt egy elit és van egy elnyomott réteg, amelyik egyébként szeretne elithelyzetbe kerülni, és akkor ezt a kettőt kicseréljük. Tehát szerintem, tehát én ebbe nem hiszek, hogy ilyen létezne, hogy ilyen működne, én azt gondolom, hogy vannak, legalábbis kulturálisan nem működnek, gazdaságban simán megoldható.⁵⁰

Még nehezebb azonban a mező szerkezetének alapvető szabályozó mechanizmusát, a reputáció termelődését megváltoztatni, abba beavatkozni. Míg a pozicionális és adminisztratív elit technikailag könnyebben lecserélhető, a szakmai reputáció felépítése a kulturális mezőt alkotó mechanizmusok sajátosságai miatt nehezebben kivitelezhető. A kritikus elit, ahogy azt a Színikritikusok Díja esetében láthattuk, az egész vizsgált időszakban teljes mértékben lojális maradt a régi elithez, ami azt jelzi, hogy a reputációt termelő kritikai diskurzus nem fog változni a közeljövőben. Még fontosabb a Színház- és Filmművészeti Egyetem elitjének reprodukciója, hiszen ez az a kulcsintézmény, mely a mezőbe jutás kapujaként szolgál, ennek ellenőrzése nélkül a reputáció termelődésébe való beavatkozás csak felületes és átmeneti lehet. Amint láttuk, ezt az intézményt sok támadás érte, elég erősnek bizonyult azonban ezek kivédésére. Hegemoniájának megtörésére ezért az inkumbens elit kihívói egyfajta ellenintézményt, saját képzést hoztak létre, ami valóban egy lassú, de a mezőspecifikus tőke felhalmozásának sajátosságait figyelembe vevő alternatív út lehetne a saját reputációs elit kiépítésére. Ugyanakkor a hegemoniás intézmény kumulatív előnyei miatt egyelőre kétséges, hogy ez az út a politikai mező támogatása nélkül is sikerre vezethetne-e.

A következő kérdés az, hogy az újonnan pozícióba került elit tevékenysége mennyiben változtat a mező szerkezeti viszonyain. A politikai kinevezetteknek tartott színházigazgatók esetében a politika fő szelekciós kritériuma az, hogy ne kötődjenek erősen az inkumbens elithez. Kinevezésükhöz fel kell ugyan mutatniuk valamiféle politikai lojalitást, ezenfelül a hatalom azonban különösebb ideológiai azonosulást nem vár el tőlük. Mind a jelen, mind a korábbi kutatások (Kristóf 2014) tanulsága, hogy – habár valóban működik egy erős baloldal-jobboldal szekértábor-logika a kulturális elitben – a politikai törésvonalak bizonyos értelemben átmetszik az esztétikai, ízlésbeli különbségeket. Egy a színházi elitben dolgozó, magát semleges résztvevő megfigyelőként pozicionáló interjúalany ezt a következőképpen fogalmazta meg:

Szakmai kérdésekben nagyon határozott és nagyon kis mértékben eltérő véleményük van. A dilemma, a Kulturkampf a hatalmon és a pozíciókon van, ki kerül a pénzosztás közelébe, innentől kezdve a ráció nyilván kevésbé érvényesül, de szakmai oldalról nem látok lényeges különbséget.⁵¹

⁵⁰ Interjú egy Fideszhez köthető kultúrpolitikussal.

⁵¹ interjú egy kulturális menedzserrel

Eszerint nem meglepő, hogy az újonnan kinevezett igazgatók színházfelfogása szinte ugyanolyan heterogén képet mutat, mint a korábbi elit tagjaié. A politikai lojalitás felmutatása mellett az elit új tagjai saját intézményeiket autonóm módon vezethetik, saját elképzeléseiket szabadon megvalósítva.

Az új elit tagjai azonban amellest, hogy politikai kinevezettek, egyben a kulturális mező aktorai is, és mint ilyenek, pozíciójuk belső legitimációjáért is küzdenek, ebben a küzdelemben pedig csak a mező belső logikájának megfelelő eszközöket tudnak sikeresen felhasználni. A kulturális reputáció logikája diktálta viselkedés pedig erősen a stabilizáció irányában hat. Ez megfigyelhető az intézményvezetői döntésekben éppúgy, mint a kitüntetéspolitika esetében. Ebben a témában érdemes hosszabban idézni a kutatás egy másik interjúalanyát, akinek leírása kiválóan rávilágít a kulturális tőke működésének mechanizmusára:

A következők történt: kinevezték a rendes jobboldali gyereket a színház élére, az többféle dolgot csinálhatott, azt, amit a Balázs Péter, hogy nyomja a gagyit ezerrel, és arra mindig vevő a közönség, sikeres színház; azt, amit a Blaskó Balázs Egerben, hogy a remény színháza, ne azt mutassuk a népnek, ami van, hanem adjunk reményt, nagyon döcög a színház. Ugyanez van Kaposvárral. Sikertelen, romokban lévő színház. Vagy csinálhatta azt, mint mondjuk a Cseke Péter Kecskeméten, aki azt mondta, hogy oké, ő fölült az Orbán mögé a dobogóra a kampányban vagy miben, megkaptam érte a jutalmat és most színházat csinállok. Most megmutatom Kecskemétnek, hogy tudok egy jó színházat csinálni. Ehhez persze az kell, hogy ő tudja, hogy mi a jó színház (kiemelés tőlem – szerző.). És akkor odahívja a Mohácsit, nem tudom én, szerződött fiatalokat, és a színház elkezd lépegetni fölfelé. Tehát van olyan, aki ezt választotta. Nem egy. Nem csak a Cseke. Például amikor az Alföldi Nemzeti Színháza fölrobbant ugye, mert vége lett, akkor a Szikora azonnal leszerződött onnan a László Zsoltot, Radnay Csillát, a nem tudom én, mit, a vezető sztárokat (Székesfehérvárra), mert rájött, nem azért, mert ő politikailag annyira szolidáris lett volna az Alföldivel, egy fenét, csak rájött arra, hogy ezek neki ott jók. Tehát hogy elkezdődik szép csendben egy ilyen jönnek alulról, tudod?⁵²

A színházi szféra összefoglalva tehát egy olyan kulturális mező, melybe az intézményi sajátosságok miatt meglehetősen könnyű beavatkozni, lényegi változásokat viszont már sokkal nehezebb elérni. A mező megszokott belső mechanizmusai a részleges elitcsere ellenére a mélyben tovább működnek. A vizsgált évtized végére egyre inkább megfigyelhető, hogy – az erőviszonyok eltolódásával ugyan, de – a régi és az új elit új status quót talál. Ez a status quo, amíg a színházi szféra a jelenlegihez hasonló szorossággal függ a politikai mező erőforrásaitól, mindig a külső körülmények függvénye marad, és egy politikai változás következtében bármikor felborulhat. Ez azonban szintén inkább csak az inga visszalengését, mintsem strukturális változásokat jelentene. Strukturális változásokat okozhatna például a társulati rendszer megszüntetése vagy drasztikus szűkítése az állami finanszírozás megvál-

52 Interjú egy ismert színikritikussal.

toztatásával. Ez azonban sem a pozícióinak megtartásáért küzdő régi, sem pedig a politikai alapon szerveződő kihívó elitcsoportnak nem érdeke.

Abstract: In this paper I study the processes of elite circulation and changes in the field of theatre between 2006 and 2016, with the help of a media analysis and interviews with the elite members of the Hungarian theatre sphere. In the last ten years this field has experienced the redistribution of cultural positions and resources, and a politically motivated elite construction that caused the destabilization of the field. The exogenous shock of political changes and the growing organization of inner challengers of the incumbent elite created a crisis in the field. The most spectacular process has been the change of the positional elite, i.e. the replacement of theatre directors. However, even if the positional and administrative elite could have easily been replaced, the construction of professional reputation has been much more difficult. Hence, the composition of the reputational elite and the institutional structure of reputation production have not changed significantly. The field of theatre is a cultural field where political intervention is rather easy to achieve but it is much more difficult to implement significant structural changes. In spite of the partial elite circulation, the inner mechanisms of the field continue to operate.

Keywords: cultural elite, reputation, field theory, theatre

Irodalom

- Anand, N. – Watson, M. R. (2004): Tournament rituals in the evolution of fields: The case of the Grammy Awards. *The Academy of Management Journal*, 47(1): 59–80. <https://doi.org/10.2307/20159560>.
- Anheier, H. K. – Gerhards, J. – Romo, F. P. (1995): Forms of Capital and social structure in cultural fields: Examining Bourdieu's social topography. *American Journal of Sociology*, 100(4): 859–903.
- Bielby, W. T. – Bielby, D. D. (1994): "All hits are flukes": Institutionalized decision making and the rhetoric of network prime-time program development. *American Journal of Sociology*, 99(5): 1287–1313.
- Bourdieu, P. (1983): The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics*, 12(4): 311–356. [https://doi.org/10.1016/0304-422X\(83\)90012-8](https://doi.org/10.1016/0304-422X(83)90012-8).
- Bourdieu, P. (1985): The market of symbolic goods. *Poetics*, 14(1): 13–44. [https://doi.org/10.1016/0304-422X\(85\)90003-8](https://doi.org/10.1016/0304-422X(85)90003-8).
- Bourdieu, P. (1996): *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2001): *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Dubois, S. – François, P. (2013): Career paths and hierarchies in the pure pole of the literary field: The case of contemporary poetry. *Poetics*, 41(5): 501–523. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2013.07.004>.
- Fligstein, N. – McAdam, D. (2012): *A Theory of Fields*. New York: Oxford University Press.
- Foster, P. – Borgatti, S. P. – Jones, C. (2011): Gatekeeper search and selection

- strategies: Relational and network governance in a cultural market. *Poetics*, 39(4): 247–265. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.05.004>.
- Gemser, G. – Leenders, M. A. A. M. – Wijnberg, N. M. (2007): Why some awards are more effective signals of quality than others: A study of movie awards. *Journal of Management*, 34(1): 25–54. <https://doi.org/10.1177/0149206307309258>.
- Ginsburgh, V. (2003): Awards, success and aesthetic quality in the arts. *Journal of Economic Perspectives*, 17(2): 99–111. <https://doi.org/10.1257/089533003765888458>.
- Grisolia, J. M. – Willis, K. G. (2015): Consumer choice of theatrical productions: a combined revealed preference-stated preference approach. *Empirical Economics*, 50(3): 933–957. <https://doi.org/10.1007/s00181-015-0948-5>.
- Gyuricza P. – Mórítz R. – Szalay A. (szerk.) (2008): *Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008. I–II*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Hirsch, P. M. (2000): Cultural industries revisited. *Organization Science*, 11(3): 356–361.
- Kristóf L. (2014): *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan.
- Kristóf, L. (2017): Cultural policy in an illiberal state. The case study of Hungary after 2010. *Intersections*, 3(3): 8–29.
- Lampel, J. – Lant, T. – Shamsie, J. (2000): Balancing act: Learning from organizing practices in cultural industries. *Organization Science*, 11(3): 263–269. <https://doi.org/10.1287/orsc.11.3.263.12503>.
- Martindale, C. (1995): Fame more fickle than fortune: On the distribution of literary eminence. *Poetics*, 23(3): 219–234. [https://doi.org/10.1016/0304-422X\(94\)00026-3](https://doi.org/10.1016/0304-422X(94)00026-3).
- Nooy, W. de (2002): The dynamics of artistic prestige. *Poetics*, 30(3): 147–167.
- Pareto, V. (1942): *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. Harcourt, Brace and Co.
- Urrutiaguer, D. (2002): Quality judgements and demand for French Public Theatre. *Journal of Cultural Economics*, 26(3): 185–202. <https://doi.org/10.1023/A:1015696816657>.
- van Dijk, N. (1999): Neither the top nor the literary fringe: The careers and reputations of middle group authors. *Poetics*, 26(5): 405–421. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(99\)00016-9](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(99)00016-9).
- Verboord, M. (2003): Classification of authors by literary prestige. *Poetics*, 31(3): 259–281. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(03\)00037-8](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(03)00037-8).

Szociológiai Szemle 28(1): 60–82.

Mennyit ér egy tudományos fokozat – különös tekintettel a tudományos eredményesség és előmenetel nemi különbségeire

Fényes Hajnalka

fenyesh@gmail.com

Beérkezés: 2016. 10. 14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 06. 30.

Elfogadás: 2017. 08. 30.

Összefoglaló: Tanulmányunkban egy kvantitatív kutatás másodelemzésére vállalkoztunk az NKFI (K116099) kutatás keretében. Az eredeti kutatás a nők esélyegyenlőségét vizsgálta a tudományos szférában. A vizsgálat 2007–2009 között zajlott, a mintavétel alapja az MTA köztestületi tagok névsora volt. A jelen kutatás célja a tudományos fokozattal rendelkező nők és férfiak összevetése tudományos és munkaerőpiaci eredményességük egyes mutatói szerint. Az elméleti részben az oktatásban és a tudományos életben levő horizontális és vertikális szegregációval foglalkozunk, ami hipotézisünk szerint hatással lehet a nők karrierjére, emellett kitérünk a családi, magánéleti hatásokra is. Eredményeink és a korábbi vizsgálatok szerint is a tudományos fokozattal rendelkező nők hátrányos helyzetben vannak, kevésbé sikeres a magánéletük, mint a fokozattal rendelkező férfiaknak, és jobb társadalmi háttér kell az érvényesülésükhöz. Regressziós eredményeink azt mutatják, hogy a férfiak és nők tudományos eredményessége hasonlóan alakul, figyelembe véve a társadalmi és családi háttér nemi különbségeit is. Ennek ellenére további eredményeink szerint a férfiak nagyobb mértékben elégedettek foglalkozásukkal, valamint karrierjük – ellentétben a női kollégáikéval – nem lassul, és vezető pozíciót is nagyobb eséllyel érnek el.

Kulcsszavak: tudományos fokozatok, genderkülönbségek, horizontális és vertikális szegregáció, tudományos és munkaerőpiaci eredményesség

Bevezetés

Az NKFI (K116099) kutatás célja a PhD-fokozat megtérülésének vizsgálata, különös tekintettel a nemi különbségekre. Ebben a tanulmányban egy korábban végzett kutatás másodelemzésére vállalkozunk, mely a nők esélyegyenlőségét vizsgálta a tudományos szférában. Célunk a tudományos fokozattal rendelkező férfiak és nők tudományos eredményességének és karrierútjának összevetése, figyelembe véve a férfiak és nők eltérő társadalmi és családi háttérmutatóit is.

A cikk elméleti részében a horizontális és vertikális szegregációval és ennek okai foglalkozunk az oktatásban és a tudományos életben, valamint külön alfejezetben vizsgáljuk a családi és magánéleti hatásokat a nők és férfiak előmenetelére. Hipotézisünk szerint a férfiak és nők tudományos előmenetelének és eredményességének különbségeiben közrejátszik a – már az oktatásban is meglévő – szegregáció, emellett a gyermekvállalás és a házasság hatásai is jelen vannak.

Az empirikus részben regressziós modellekkel tárjuk fel és magyarázzuk a tudományos fokozattal rendelkező férfiak és nők eredményességének és előmenetelének különbségeit. Mivel elemzésünk másodelemzés, ezért keresnünk kellett az adatbázisban olyan változókat, amelyek részben vagy teljes mértékben alkalmasak a kutatási probléma vizsgálatára (a felhasznált változók bemutatását lásd majd az 5. táblázatban). A függő változók között szerepelnek a tudományos eredményesség mutatói mellett a vertikális szegregáció egyes mutatói, mint a beosztás vagy a vezető pozíció (ami szintén kutatásunk egyik fontos vizsgálati eleme), de függő változóként szerepel a karrierlassulás és a foglalkozással való elégedettség is. A magyarázó változók közt szerepel – az elméleti háttérben részletesen kifejtett – horizontális szegregáció egy mutatója (a fokozattal rendelkezők tudományterületéből képzett változó), illetve a nem és a klasszikus társadalmi háttérváltozók mellett, hogy az illető házas-e, illetve hány gyermeke van. A regressziós modellek eredményeinek bemutatás előtt leíró statisztikával összevetjük a fokozattal rendelkező férfiak és nők társadalmi és demográfiai (családi) hátterét, és ezeket a különbségeket is figyelembe vesszük a későbbi elemzés során.

Korábbi munkánkban részletesen foglalkoztunk a nők és férfiak helyzetével kapcsolatos státuszinkonzisztenciával, miszerint az oktatásban férfhátrányok, a munkaerőpiacon nőhátrányok vannak (Fényes 2010). A férfiak hátrányos helyzete az oktatásban számos vonatkozásban megjelenik. A lányok többségben vannak a gimnáziumokban és a felsőoktatásban, a fiúk társadalmi (iskolai) mobilitása kisebb mind a középfokú, mind a felsőfokú képzésben, a lányok szerzett kulturális tőkéje (olvasási szokások, kulturális fogyasztás) nagyobb, valamint a lányok iskolai eredményessége is nagyobb középfokon (a középiskola a lányokra van kitalálva), de felsőfokon is egyes mutatók szerint (nyelvtudás, további diplomatervek). Azonban a nők hátránya figyelhető meg továbbra is az oktatásban a horizontális és vertikális szegregáció miatt. A továbbiakban erről írunk bővebben, mivel az oktatásban levő szegregáció később munkaerőpiaci hátrányokat okozhat a nőknél, többek közt a tudományos fokozattal rendelkezők körében is. Emellett a gyermekvállalás és házasság is hátráltató tényező lehet a fokozattal rendelkező nők karrierjében, így az ezzel kapcsolatos vitákról is írunk majd.

Nemek szerinti horizontális és vertikális szegregáció az oktatásban és kutatásban

Az 1990-es években az USA-ban kb. 30%-ban tért el a fiúk és lányok felsőoktatási tanulmányainak jellege (Jacobs 1995, 1996). A lányok aránya magas a pedagógus-, az egészségügyszakember-képzés és a pszichológiaképzésben, a fiúk aránya pedig magas a mérnöki, fizikusi és informatikus területen (Freeman 2004; Bae et al. 2000). A korábbi vizsgálatok a humán-reál dichotómiára figyeltek fel a karok nemi megoszlásával kapcsolatban, újabb kutatások szerint ez csak a szegregáció felét magyarázza, és helyette a segítő, gondoskodó vs. technikai területek megkülönbö-

tetését javasolják a kutatók több ország vizsgálatára alapozva (Barone 2011). Vizsgálatukban a gondoskodó (nőtúlsúlyú) szakok a tanár szakok, a bölcsész szakok, a társadalomtudományi szakok, a szociális munka és az orvosi szakok, valamint a biológia és a matematika. A technikai (férfitúlsúlyú) területek pedig: az informatika, a műszaki és az agrárszakok voltak.

Magyarországon is a lányok iskolázottságban utolérték, sőt túlszárnyalták a fiúkat, de eltérő irányú tanulási utakat járnak be. Felsőfokon a természettudományos, a műszaki, illetve az agrárvégzettség inkább a fiúkra, míg a tanár, a bölcsész és a társadalomtudományos végzettség inkább a lányokra jellemző (Keller–Mártonfi 2006; Oktatási körkép 2005). A nappali PhD-képzésben már 51,6% a nők aránya 2015-ben, de itt is megfigyelhető a horizontális szegregáció, azaz a műszaki, informatikai és természettudományi területeken levő női alulreprezentáltság. A többi területen enyhe nőtöbbség van, és 60% feletti a nők aránya a tanárképzésben, az oktatástudományban és a jog területén.¹

1. táblázat: A nappali doktori képzés megoszlása nem és képzési terület szerint Magyarországon 2015-ben

	Nők (%)	Férfiak (%)
Tanárképzés, oktatástudomány	76,8	23,2
Művészetek	57,1	42,9
Humán tudományok	56,8	43,2
Társadalomtudományok	55	45
Gazdaság és irányítás	55	45
Jog	65,7	34,3
Természettudományok	47,4	52,6
Informatika	17,1	82,9
Műszaki tudományok	33,3	66,7
Mezőgazdaság, állategészségügy	57,9	42,1
Egészségügy, szociális gondoskodás	60,1	39,9
Szolgáltatás	48,4	51,6
Összesen	51,6	48,4

Forrás: Nők és férfiak Magyarországon, KSH 2015

England és munkatársai (2007) kimutatták, hogy 1971 és 2002 között a PhD-fokozatot szerző nők aránya 14%-ról 46%-ra emelkedett az USA-ban, de a horizontális szegregáció nemek szerint alig változott. A feminizálódás ott erősödik, ahol eleve több a nő, a nők nem tudnak betörni a férfiak által uralt területekre. (Charles, Brandley [2002] is hasonló eredményeket kaptak nemzetközi összehasonlító vizsgálatukban.) England és munkatársai (2007) kimutatták azt is, hogy főleg a férfiak kerülnek azokat a területeket, ahol sok a nő (ahol 25% feletti a nők aránya, onnan a férfiak elmenekülnek). Azonban azt, hogy a feminizált szakterületeket leértékeli

¹ Fináncz (2009) és Tornyai (2006) a Debreceni Egyetem doktori képzésében a nők speciális helyzetével foglalkoztak munkájukban, ahol további érdekes eredményekről olvashatunk a témában.

a munkaerőpiac, csak részben sikerült kimutatni, illetve az is igaz lehet, hogy éppen azokat a területeket árasztják el a nők, amelyek munkaerőpiaci megbecsültsége csökken.

2. táblázat: MTA doktorai, kandidátusai és tudományos kutatók tudományterületenként és nemenként 2014-ben Magyarországon (%)

Tudományág	MTA-doktor (nő)	MTA-doktor (férfi)	Kandidátus (nő)	Kandidátus (férfi)	Kutató (nő)	Kutató (férfi)
Természettudomány	34,6	38,7	24	22,6	22,1	31,2
Műszaki tudomány	5,2	12	4,8	15,9	20,5	39,7
Orvostudomány	23,1	18,3	20,2	19,8	18,6	8,3
Agrártudomány	4,9	7	8,7	9	5	3,4
Társadalomtudomány	31,9	24,1	42,2	32,6	17,3	9,3
Bölcsészettudomány	–	–	–	–	16,5	7,9
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N	387 (14,2%)	2346 (85,8%)	1987 (21,9%)	7094 (78,1%)	11897 (30,4%)	27293 (69,6%)

Forrás: Nők és férfiak Magyarországon KSH, 2014

A tudományos életben is megfigyelhető a horizontális szegregáció. Az MTA-doktorok között 2014-ben a természettudományi, műszaki és agrárterületeken felülreprezentáltak a férfiak, míg az orvosi és társadalomtudományi területeken arányaiban több a nő, bár az összes MTA-doktornak csak 14%-a volt nő. A kandidátusok között a természettudományi, agrár- és orvosi területen kiegyenlített a nemi megoszlás, csupán a műszaki területen relatíve több a férfi és a társadalomtudományban relatíve több a nő. Összességében azonban a kandidátusok többsége is férfi (78%). A tudományos kutatók körében a természettudományi és műszaki területen klasszikusan jelentős férfitúlsúly van, a bölcsészettudományi, társadalomtudományi és az orvosi területen vannak nagyobb arányban nők, az agrárterület pedig kiegyenlített. Összességében azonban a tudományos kutatóknak is csak 30%-a volt nő 2014-ben. A második táblázatban az is látható, hogy a tudományos fokozatok felsőbb szintjein és a kutatók és fejlesztők között jóval kevesebb a nő, tehát megjelenik a vertikális szegregáció jelensége is. Ha megnézzük, hogy a férfi és női kutatók között milyen pl. az MTA-doktorok aránya, a férfiak körében ez 8,6%, a nőknél 3,2%, tehát közel háromszoros a különbség, ez is a vertikális szegregáció egyik jele.

A vertikális szegregáció három formában van jelen az oktatásban és a kutatásban (Jacobs 1996, 1999):

1. Az oktatási szinteken felfelé haladva csökken a lányok aránya (bár, ahogy láttuk, napjainkban Magyarországon a nappali PhD-képzésben is már kb. 50% a lányok aránya),²

² Érdekes a fordított piramis jelensége a műszaki és informatikai területeken. Míg a BSc-képzésben 17–25% a nők aránya, az MSc-képzésben már 22–30%, az oktatók között pedig még magasabb (az informatikaképzésben kb. 40%, a műszakin 33%). Az

2. A lányok aránya kisebb az elitintézményekben, és nagyobb az alacsonyabb szintet képviselő esti és levelező képzésben (valamint az 1990-es évekig Magyarországon nagyobb arányban tanultak főiskolán, mint egyetemen).
3. Végül a nők aránya csökken a felsőoktatásban az oktatók és kutatók között, ha egyre magasabb fokozatot és beosztást tekintünk.

Mind a fejlődő, mind a fejlett országokban jellemző a pedagóguspálya elnőiesedése, de az egyetemi oktatók között továbbra is kevesebb a nő, bár arányuk növekvő tendenciat mutat. Tornyai (2008, 2009) adatai szerint az 1990-es évek végén az EU tagállamaiban, illetve 2001 és 2005 között Magyarországon a férfiak és nők megoszlása az egyetemi ranglétrán tipikusan egy „olló”-diagram szerint alakult. A diákok között még több volt a lány, a PhD-hallgatók között kiegyenlítettek voltak a nemi arányok, az egyetemi oktatókon belül a tanársegédek és adjunktusok körében már kisebb volt a nők aránya, és végül a docensek és egyetemi tanárok körében a nők jelentős kisebbségben voltak. Ezt a jelenséget „női oktatási piramis”-ként is jellemezhetjük (Kissné 2002, 2005; Koncz 1985).

3. táblázat: A nők aránya az egyetemi beosztásokban

	2007	2014
Egyetemi tanár	8,3%	20,5%
Docens	26%	33,4%
Adjunktus	28,1%	45,3%
Tanársegéd	24,1%	52,2%

Forrás: Nők és férfiak Magyarországon, KSH 2014

A 2007-es adatok szerint az egyetemi ranglétrán az alsó három beosztásban (tanársegéd, adjunktus, docens) hasonló (bár a férfiakhoz képest jóval alacsonyabb) a nők aránya, és csak az egyetemi tanároknál csökken le drasztikusan. 2014-ben sokat javultak a trendek a nők aránya szempontjából, egyedül a docensek körében mérsékeltebb a növekedés, a többi beosztásban közel megduplázódott az arányuk.

Az 1970-es években a kutatók 22%-a, 1980-ban pedig 27%-a nő volt. A kutatónők nagyobb arányban származtak értelmiségi apától, mint a férfiak, és a gyerekszám az értelmiségi nőknél tradicionálisan alacsony.³ Az 1990-es években a kutatás és fejlesztés területén a nők aránya 28% körüli, ezen belül a társadalomtudományokban 40%, az orvoslásban 34%, a mérnöki tudományokban 23%. A tudományos fokozattal rendelkező nők aránya 1997-ben 18,3 % volt (Faragó 2000). A kutatónők aránya az 1990-es évek elején nőtt, de azóta stagnál, arányuk kb. egyharmad (Tornyai 2009; Haraszthy-Hrubos 2002). Napjainkban a kutatók 30%-a nő, de inkább az alacsony

informatikaoktatói pálya tipikusan nőies területnek számít, a férfiak inkább a versenyszférában helyezkednek el.

3 Schadt (2011) hasonló eredményeket kapott, lásd a kutatási előzmények részben.

presztízssű, kisebb fizetéssel járó kutatói állásokat töltik be. Érdekes jelenség az is, hogy a KSH adatai szerint a nők a kutatói pályán nem egyenletesen oszlanak meg. Kutató-fejlesztő intézetekben 43% a nő, a felsőoktatási kutatóhelyeken 39%, a vállalkozási kutató-fejlesztő helyeken pedig csak 17,7% (Nők és férfiak Magyarországon, 2014)

4. táblázat: Tudományos fokozatok,⁴ a nők aránya (%)

	2005	2010	2015
MTA-tag, akadémikus és levelező tag	4,1%	6,1%	7%
MTA-doktor	12,6%	13,9%	15,2%
Kandidátus	21,8%	21,8%	24,7%

Forrás: Nők és férfiak Magyarországon, KSH 2015

A 4. táblázat szerint az MTA-doktorok között 2005 és 2015 között lassú növekedés figyelhető meg, a kandidátusok között pedig a nők aránya 20% körül stagnál. 2005-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes vagy levelező tagjainak csak 4,1%-a volt nő (14 fő), később 24-ra emelkedett a számuk, de az arányuk így is csak 7%. Tudományos minősítésben tehát lemaradásban vannak a nők, és tudományterületenként is különbségek vannak, a bölcsészet- és társadalomtudományokban magas a tudományos fokozatot szerző nők aránya, míg a természettudományi és műszaki területen alacsony (Bolyán 2001; Kissné 2002).

Összességében nők a tudományos életben a szegregáció három formájával találják szemben magukat: csak néhány területen vannak jelentős arányban; kevésbé jutnak el magasabb pozíciókig; és végül – Haraszthy és Hrubos (2002) további eredményei szerint – kedvezőtlenebb foglalkoztatási formákban dolgoznak (szerződéses állás, rövid időtartamú munkaszerződés, félállású foglalkoztatás), emiatt a kereseteik is alacsonyabbak.

A horizontális és vertikális szegregáció okai

A horizontális szegregáció egyik oka az eltérő szocializáció. A szülőknek és a tanároknak más elvárásaik vannak a lányok és a fiúk esetében. A lányoktól jobb olvasási, a fiúktól jobb matematikai készségeket várnak el, és ez önbeteljesítő jóslattá válik. A tanárok, ha egy lány jó matematikában, ezt a szorgalommal magyarázzák, míg ha egy fiú jó, ott a jó képességeket hangsúlyozzák (Kovács 2007). Szociálpszichológusok szerint a szocializáció és a személyiségnek való megfelelés következtében a fiúk és a lányok „nemekhez illő” tanulási irányokat választanak (Jacobs 1995).

4 A PhD-fokozatról jelenleg nem állnak rendelkezésre összesített adatok.

A szegregáció oka lehet az is, hogy eltérnek a fiúk és lányok kognitív képességei, készségei. A PISA-vizsgálatok szerint olvasásban és szövegértésben a lányok vannak előnyben mind Magyarországon, mind az OECD-országokban. Matematikában és a természettudományokban kis férfielőny mutatható ki, de csak az OECD-országok felében szignifikáns a különbség, és időben csökken (Freeman 2004). Más adatok szerint matematikában már nem szignifikáns a nemi különbség a fejlett országokban (Marks 2008) és Magyarországon sem (Horváth–Környei 2003; Lannert 2009).

Egyes kutatások szerint a nemek szerinti horizontális szegregáció oka kettős. Egyrészt beszélhetünk szocializációs hatásokról (pl. a szülők iskolázottságának és foglalkozásának hatásáról), másrészt egy racionális döntéseméleti modell is magyarázatot ad rá (a diákok tanulmányi eredményeinek hatása a döntésre). Storen és Arnesen (2007) eredményei szerint a matematikában elért eredmények sokkal jobban befolyásolták a férfiak felsőoktatási szakválasztását, mint a nőket, azaz a férfiak inkább a racionális döntéseméleti modell szerint viselkedtek. Nemek szerint atipikus szakválasztás pedig inkább akkor fordult elő, ha a szülők iskolázottsága magasabb volt (Storen–Arnesen 2007).

A racionális döntéseméleti modell egy másik magyarázatra is lehetőséget nyújt. Eszerint a nőies szakok választásánál előnyök jelentkeznek az ide jelentkező nőknél. Ez abból adódik, hogy a nők a konkrét tanulmányi eredményeiktől eltérően ítélik meg saját képességeiket az adott szakhoz szükséges tárgyakból, tehát nem csak a tanulmányi eredmény számít, hanem a tárgyak tudásával kapcsolatos önbizalom is. A középiskolai tanulmányi eredmény a felsőoktatási szakhoz kapcsolódó tárgyakból csak kevésbé magyarázza a szakválasztást, a szakválasztás 10–30%-áért ezek a nem specifikus komparatív előnyök a felelősek (Jonsson 1999).

A horizontális szegregáció egyik jele, hogy a tudományos pályát napjainkban is viszonylag kevés nő választja. Emellett a tudományos szférán belül egyenlőtlen a tudományterületi megoszlás is, valamint a vertikális szegregáció is jelen van nemenként (lásd az előző részt). A szegregáció okai Kissné (2002, 2005) és Tornyi (2009) eredményei szerint a tradicionális munkamegosztás és a nők által betöltött klasszikus anya- és feleség szerep (a nők feladata a gyereknevelés, a háztartási munka, a nő alárendeli szakmai előmenetelét a férfinak). Jelen vannak emellett belső akadályok is: a nőknek kisebb az önbizalmuk, elfogadják a tradicionális szerepeket, a családi feladatoknak alárendelik a munkahelyi karriert, és jellemző rájuk a konfliktuskerülő magatartás. Végül számítanak az anyagi tényezők is (a háztartási-családi feladatokat segítő infrastruktúra fejletlensége. (Kissné 2002, 2005; Tornyi 2009).

A tudományos életben is jelen van a klasszikus „üvegplafon-jelenség” (a nők karrierje egy ponton túl láthatatlan „üvegplafonba” ütközik), vagy másképpen a „piramisszerkezet” (a nők aránya a ranglétrán feljebb haladva csökken). Az „üvegplafon-jelenség” okai összetettek. A személyes okok közt említhetjük a nemek szerinti eltérő szocializáció hatását (a nőknek korlátozottabbak a szakmai ambíciói, a munkahelyi karrierterveik, kisebb az önbizalmuk, emellett jobban elfogadják az alárendelt sze-

repet és a már kialakult uralmi és hatalmi viszonyokat). Szervezeti tényező például, hogy a mobilitási és előmeneteli rendszer elősegíti a foglalkozások nemek szerinti szegmentálódásának fennmaradását, és a nemek szerint szegmentálódott foglalkozások eleve behatárolják a további karrierlehetőségeket. Emellett a nemet, a szervezetet és a társadalmi környezetet egyaránt figyelembe vevő szempontok a különböző tényezők kölcsönhatását hangsúlyozzák (Nagy 1997, 1999, 2001).

A nők kevesen vannak a természet- és műszaki tudományi területeken, de általában a tudományos pályákon is (Paksi 2014; Nagy 2014). Kimutatható, hogy egyes nők a tudományos karriert feladják anyai feladataik miatt. A nők kevesen mennek kutatói pályára, és a tudományos karriernek csúcsein is kevés a nő, ami már a vertikális szegregáció jele. A nők elszivárognak a karrier során, és a „leaky pipeline”, azaz a „szivárgó vezeték” metafora érvényesül (Paksi 2014; Blickenstaff 2005).

Az elszivárgás több lépcsőn keresztül történik. Elsőként sok tehetséges nő nem választja a természettudományos és műszaki pályákat (okokat lásd fenn). Másrészt sok nő (ha már választja) menet közben elhagyja a tudományos pályát, lemorzsolódik, főleg a PhD-képzés során, illetve az egyes karrierszakaszok közötti átmenetben, döntésekben. Végül, harmadrészt, a fenti okok miatt később kevesebb nő lesz egyetemi oktató és tudományos kutató, főleg a természet- és műszaki tudományi területeken (Paksi 2014).

Az elszivárgás okai összetettek; közrejátszanak a szocializációs hatások, valamint az uralkodó nemi szerepek és sztereotípiák az adott társadalomban. Emellett közrejátszik a közvélekedés, miszerint a lányok emocionálisabbak és a fiúk racionálisabbak, ezért ők alkalmasabbak tudományos pályára. Továbbá közrejátszik az elfogult tanterv. Az iskolai kultúra is eltérítheti a lányokat a kutatói és a természet- és műszaki tudományi pályáktól (Paksi 2014).

A vertikális és horizontális szegregáció okait együttesen is vizsgálták kutatók a felsőoktatásban, több fejlett országban (Charles–Bradley 2002). Három makrotényező hatását vizsgálták a szegregáció alakulására. Az első a nemi egyenlőség eszméjének elterjedtsége országoként (illetve ennek ellentettje a hagyományos nemi szerepekkel való azonosulás), a második az oktatási rendszer jellege (strukturális különbségek az országok között: a nem egyetemi felsőfokú képzések elterjedtsége, a felsőfokú képzés kiterjedtsége, a nők aránya a képzésben), a harmadik faktor pedig a női foglalkoztatás szintje országoként. Eredményeik szerint a nemi egyenlőség eszméinek terjedése pozitív kapcsolatban állt a nők arányával az elítéképítésben, illetve ahol kiterjedtebb volt a nem egyetemi felsőfokú képzés, ott több nő volt a nem elit szektorban. Kimutatták azt is, hogy a nemi egyenlőség normájának terjedésével a nők jobban csoportosultak a felsőoktatás bizonyos szakjain (erősebb a horizontális szegregáció), emellett az is fennállt, hogy ahol kiterjedtebb volt a nem egyetemi felsőfokú képzés, ott is nagyobb volt a horizontális szegregáció. Utolsó eredményük, hogy országoként a vertikális és horizontális szegregáció pozitív kapcsolatban volt egymással más tényezők hatásának kiszűrése után is, de a nemi

egyenlőség eszméinek elterjedtsége erősebben hatott a vertikális egyenlőtlenségekre, mint a horizontálisra.

Jacobs (1999) a horizontális és vertikális szegregáció közti kapcsolatot vizsgálta. Eredményei szerint a nők aránya az elitiskolákban alacsonyabb, mint a férfiaké, és a különbség időben nem sokat változott.⁵ A jelenség hátterében az áll, hogy műszaki pályára kevesebb nő készül, ezek általában elit intézmények, míg a tanári pályán több a nő, és ezek alacsonyabb státuszú intézmények. A másik ok, hogy a levelező és esti képzésben nagyobb a lányok aránya, és ahol van ilyen képzés, azok általában az alacsonyabb presztízsű intézmények. A szerző vizsgálatában többváltozós módszerekkel kimutatta, hogy a két magyarázó tényező (mérnöki vs. tanári diploma, és a levelező vs. nappali képzés) bevonása után már nem szignifikáns a nem hatása az elit iskola választására.

A házasság és a gyerekvállalás hatása a tudományos eredményességre és előmenetelre

Schadt (2011) tudományos fokozatok munkaerőpiaci megtérülésével kapcsolatos kétváltozós eredményei szerint a férfiakra nagyobb elégedettség a jellemző, és a karrier lassulása főleg a nőknél fordul elő, elsősorban a családi feladatok miatt. Emellett a családi ok a nőknél erősebb előléptetést gátló tényező is. A fokozattal rendelkező nők kisebb arányban házasok, azaz a fokozattal rendelkező férfiak magánélete is sikeresebb. A fokozattal rendelkező nők kevésbé számíthatnak férjükre mind a karrier támogatásában, mind az otthoni teendőkben, és így a munka-magánélet összehangolása nagyobb problémát jelent számukra.

Azonban vannak ennek részben ellentmondó kutatási eredmények is. Engler (2011, 2012, 2014, 2017) és Engler–Fényes (2014) munkáikban a házasság és a gyermekvállalás hatásait vizsgálják a nők tanulmányi és munkaerőpiaci előmenetelére. Fő kutatási kérdésük, hogy vajon igaz-e az a sztereotípiá, hogy a családalapítás hátrányos a nők házon kívüli teljesítményeire. Engler (2011) könyvében bemutatja, hogy ahol az egyetemista kisgyerekes nők tanulmányait jelentősen támogatta a kibocsátó család és a házastárs is, a szubjektív és objektív tanulmányi eredményességi mutatóik is jobbak voltak. Engler további 2012-es eredményei szerint a gyermeket nevelő felsőoktatási hallgatók szignifikánsan nagyobb eredményességet mutatnak, mint gyerektelen társaik, sőt a gyerekek számának növekedése sem hatott negatívan a tanulmányi eredményességre (Engler 2012). Engler (2015) további eredményei szerint nem igazolódott, hogy a munka és család mellett tanulók kötelezettségeik miatt alulteljesítenek a felsőoktatásban, és kevésbé integrálódnak be a képzésbe – sőt ennek ellenkezője az igaz. A munkaerőpiaci sikerességet tekintve Engler és Fényes (2014) szerint a gyermekvállalás a gyerekszámmal mérve csak a vezető

⁵ A vizsgálat elit intézménynek tekintette azokat az iskolákat, ahol az átlagnál magasabbak a teszt eredmények, kisebbek a felvételi arányok, és végül kisebb a végzettek aránya is.

beosztás esélyét és a kereseteket csökkentette a diplomás nők körében, a munkával való elégedettség, a munkanélküliség esélye, a diplomás állás esélye hasonló a gyerekes és gyerektelen nők esetén.

Engler (2017) legfrissebb eredményei szerint a felsőoktatásban, ezen belül is a felnőttképzésben, legeredményesebbek a házasságban élők; az élettársi kapcsolatban élők és az egyedülállók kevésbé jól teljesítenek. A stabil párkapcsolat és a gyermeknevelés tehát nem hátráltatja a felnőttkori tanulási folyamatot. Kimutatható az is, hogy minél több gyermeke van a felnőtt hallgatónőnek, annál jobban teljesít a tanulás világában. A jelenség magyarázata során két hipotézist állít fel. Egyrészt, hogy a nők (és férfiak) a gyermekneveléssel és gyermekgondozással olyan tudásra és kompetenciákra tesznek szert, mely jól használható az önképzésben, és feltehetőleg a munka világában is. Másrészt a család egyfajta társadalmi tőkeforrás. A család pszichés támogató közegként jelenik meg (az angolszász szakirodalomban társas támogatás – *social support* – névvel is illetik ezt a jelenséget).

Song (2012) szerint a szülői szerep és a gyermeknevelés növeli a szülők társadalmi tőkéjét, de elsősorban a házasságban élők esetében. Az egyedülálló szülőknél a gyermeknevelés inkább hátráltató tényező a kapcsolati tőke építésénél. Ravanera és Rajulton (2010) kanadai empirikus vizsgálatukban a házas, a különböző együttélési formákban élők és az egyedülálló nők tőkeforrásait, elsősorban társadalmi tőkéjét vizsgálva kimutatják, hogy a házasság és a gyermekvállalás erős társadalmi tőkét képez az egyén körül. Ravenara és Fernando (2007) szerint a gyermek jelenléte bővíti a szülők kapcsolathálóját, valamint erősíti a kapcsolatháló tagjai iránti bizalmat. A házas, gyermeket nevelő nők voltak a legaktívabbak a különböző közösségekben (pl. iskolai, vallási, szomszédai) is. Rendall és munkatársai (2011) szerint is a harmonikusan működő házasság kedvező életminőséget, megfelelő testi-lelki egészséget biztosít a feleknek, ezen túl kedvező társadalmi integrációt és magas társadalmi tőkét biztosít. A házasságban élők aktívabbnak bizonyulnak az önkéntességben, a vallási és politikai tevékenységekben, jobban bevonódnak az iskolai életbe.

A szülői szerep (*parenthood effect*) és a házas státusz (*marital status effect*) karrierre, munkára, gazdasági státusra, jólétre, testi és lelki egészségre gyakorolt stb. hatását széles körben vizsgálják (házánkban lásd pl. Skrabski és Kopp [2016]). A jelenséget az angolszász szakirodalomban „married-parenthood premium”-nak is nevezik, és előfordul az ún. házastársi bónusz (*marital bonus*) kifejezés is. A házasság és a gyermekvállalás nemcsak a tradicionális családokban jelent felhajtóerőt (elsősorban a férfiakra), hanem Schneer és Reitman (1993) szerint a poszttradicionális (kétkeresős) családok esetén legmagasabb a karrierelégedettség. Azonban egyes kutatók (Vandeleur és munkatársai 2009) szerint a családtagokhoz fűződő érzelmi közelségből a férfiak többet profitálnak, mint a nők. Nagy (2009) munkájában bemutatta, hogy makroszinten a fejlett országokban a magas termékenység magas női foglalkoztatással, az alacsony termékenység pedig alacsony női foglalkoztatással jár együtt, ami szintén a gyermekvállalás pozitív hatásait mutathatja.

Összességében tehát az oktatásban és tudományos életben levő horizontális és vertikális szegregáció, valamint a házasság és gyermekvállalás hatással van a nők és férfiak munkaerőpiaci és tanulmányi eredményességére, és ez így van (lehet) a tudományos életben is (ezt vizsgáljuk majd az empirikus részben). A kétféle szegregáció össze is kapcsolódik, hiszen a horizontális szegregáció jele, hogy a tudományos pályákon kevesebb a nő, illetve, hogy egyenlőtlen a tudományterületi nemi megoszlás, és jelen van a vertikális szegregáció is, azaz a ranglétrán felfelé haladva egyre kevesebb a nő a tudomány világában is. A szegregáció hátterében lévő okok összetettek, de elemzésünkben kiemelten foglalkoztunk a házasság és család, valamint a gyermekvállalás hatásaival a nők előmenetelére és eredményességére. A horizontális és vertikális szegregációnál idézett szakirodalmak szerint a házasság és gyermekvállalás hátráltatja a nőket az előmenetelben és eredményességben, azonban egyes hazai és nemzetközi empirikus eredmények szerint kimutatható a házasság és a gyermekvállalás pozitív hatása is a nők (és férfiak) előmenetelére és tudományos teljesítményeire. Az ellentmondó eredmények értelmezésére az összegzésben térünk majd ki.

Adatok, módszerek és változók

A másodelemzés egy NKFI-kutatás (K116099: „Career Models and Career Advancement in Research and Development (Labor Market Opportunities, Network Building, Work-life Balance)”) keretében zajlott. Az első munkacsoport a PhD-karriermodellekkel és a fokozat (elsősorban munkaerőpiaci) megtérülésével foglalkozik külföldön és Magyarországon, illetve a negyedik munkacsoport a genderkülönbségekkel foglalkozik a PhD-fokozattal rendelkezők körében, illetve kiemelt téma a nők helyzete a K+F és a természet- és műszaki tudományok területén.

A jelen másodelemzés adatbázisát egy 2007–2009 közötti kvantitatív kutatás adja, melynek témája a nők esélyegyenlősége a tudományos szférában (Jedlik Ányos projekt NFEKUTMO, NKFP-B3-2006-0003). A kutatást Schadt Mária és Pótó Zsuzsanna vezette. A mintát az MTA köztestületi tagok névsora alapján vették (a fokozattal rendelkező magyarok mintája). 4137 kérdőívet küldtek ki (más mintavételi arány volt férfiakra és nőkre, hogy körülbelül arányos legyen a számuk: a nők körében teljeskörűen, a férfiak körében 32%-os mintát vettek, de végül a nők többen küldték vissza [talán a témában való nagyobb érintettségük és a kérdőív jellege miatt]⁶, így a mintában jóval több a nő [65%]). 1411 kérdőív érkezett vissza (34%), és az adattisztítás utáni elemszám 1270. Cél volt, hogy a minta reprezentatív legyen korra, nemre, tudományos státuszra, tudományterületre és tudományos fokozatra.

A jelen elemzés módszerei: keresztábrák a fokozattal rendelkező férfiak és nők társadalmi és demográfiai hátteréről, illetve lineáris és logisztikus regressziós modellek hat függő változóra (a tudományos eredményesség és munkaerőpiaci sikeres-

6 Sajnos nincs információ arról, hogy a férfiak közül kik nem válaszoltak (kor, tudományterület stb. szerinti megoszlás), de feltételezhető, hogy a nők helyzetével szolidáris, fokozattal rendelkező férfiak válaszoltak inkább.

ség mutatói). A magyarázó változókat lépcsőzetesen vontuk be az esetlegesen fellépő multikolinearitás miatt.

Függő változóink: A tudományos eredményesség1 index (pályázatok) háttérváltozói: vezet-e hazai és nemzetközi kutatócsoportot, részt vesz-e hazai és nemzetközi kutatócsoportban, pályázott-e hazai és nemzetközi projektre, volt-e sikeres hazai és nemzetközi pályázata, részt vett-e külföldi kutatási/oktatási programban. Tudományos eredményesség2 index (publikálás, konferenciák, PhD-hallgatók) háttérváltozói: tudományosfolyóirat-cikk, könyvszerkesztés és -írás, konferencia absztrakt és PhD-hallgatók száma átlag feletti-e. Az összevont státusz változó (0: egyik sem [17,7%], 1: tanársegéd vagy azzal egyenértékű [3,6%], 2: adjunktus vagy azzal egyenértékű [17,4%], 3: tudományos tanácsadó [6%], 4: docens vagy azzal egyenértékű [42,1%], 5: egyetemi tanár [13,2%]). Az elégedettség index háttérváltozói: a foglalkozása mennyire érdekes, milyenek a kutatási lehetőségek, siker- és karrierlehetőségek, fizetés, utazási lehetőségek, tanítási lehetőségek, társadalmi presztízs. Volt-e lassulás a karrierben (1: egyszer sem) és végül a vezető beosztás (1: igen; 0: beosztott vagy önálló).

Magyarázó változóink: a nem (1: férfi), a gyerekszám, házasság (1: igen), a tudományterület (1: bölcsész, társadalomtudomány, orvosi), a kor, az anya és apa iskolai végzettsége (az elvégzett osztályok számával mérve), az apa és anya rendelkezik-e tudományos fokozattal (1: igen), az anya és apa tudományos területen dolgozik-e (1: igen) és végül a településtípus születéskor (1: megyeszékhely, főváros).

A férfiak és nők demográfiai és társadalmi háttere és tudományterületi megoszlása a mintában

A mintavételi elvek következtében a minta 65%-a nő. Emellett elmondható, hogy a fokozattal rendelkező férfiak magánélete sikeresebb. A férfiak 74,7%-a házasságban, a nőknek csak 57,2%-a,⁷ és a férfiaknak 2,1 gyerekük van átlagosan, a nőknek pedig csak 1,9.⁸ További eredmény, hogy a fokozattal rendelkező nők társadalmi háttere is kedvezőbb, sokan iskolázott tudós apák lányaiként nőttek fel. A nők apái szignifikánsan iskolázottabbak, többüknek van tudományos fokozata, és többen dolgoznak tudományos területen (az anyáknál nem volt ilyen különbség, és a születéskori településtípus sem különbözött nemi szempontból a mintában).

7 A továbbiakban *** $p \leq 0,001$, ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$, ebben a táblázatban Chi-négyzet***.

8 ANOVA**.

6. táblázat: A tudományterületi megoszlás nemenként a mintában

	Férfi (%)	Nő (%)	N
Természettudomány	37,5	62,5	427
Műszaki tudomány	57,9	42,1	121
Orvosi tudományok	27,8	72,2	180
Agrártudomány	42,2	57,8	102
Társadalomtudomány	31,6	68,4	209
Bölcsészettudomány	20,2	79,8	183
Összesen	34,9	65,1	1222

Chi-négyzet***

A 6. táblázatból látható, hogy a nők felülreprezentáltak a mintavétel jellege miatt majdnem minden területen, kivéve a műszaki tudományokat. Barone (2011) az elméleti részben használt felosztását követve a gondoskodó területeken (bölcseztudomány, társadalomtudomány, orvosi) a nők aránya a mintában 73,3%, a technikai területeken (műszaki, természettudományi, agrár-) viszont „csak” 58% (a mintavételi elvek miatt nincs férfitúlsúly). A vertikális szegregációval kapcsolatos eredmények szerint az egyetemi tanárok között férfitúlsúly, az adjunktusok között pedig nőtúlsúly volt, de összességében a beosztásban viszonylag kis eltérés volt nemenként a minta jellege miatt (ahogy már írtuk, nem volt reprezentatív a beosztásra nemenként).

A tudományos eredményesség meghatározó tényezői

7. táblázat: A tudományos eredményesség1 indexet (pályázatok) magyarázó lineáris regressziós modellek standardizált együtthatói

	1. modell	2. modell	3. modell
Nem	0,048	0,04	0,045
Gyerekszám		0,005	0,013
Házass-e		0,082*	0,089*
Tudományterület		-0,064	-0,043
Kor			0,001
Az anya iskolai végzettsége			0,130
Az apa iskolai végzettsége			0,043*
Az anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,014
Az apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,006
Az anya tudományos területen dolgozik-e			-0,027
Az apa tudományos területen dolgozik-e			-0,006
Településtípus (születéskori)			-0,026
R-négyzet	0,00	0,016	0,038

A standardizált regressziós együtthatók mellett feltüntettük a t-statisztika szignifikanciáját, *** $p \leq 0,001$; ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

A függő változó a 7. táblázatban egy tudományos eredményességet mutató – elsősorban a pályázati tevékenységre vonatkozó – index, melynek összetevői: vezet-e hazai és nemzetközi kutatócsoportot, részt vesz-e hazai és nemzetközi kutatócsoportban, pályázott-e hazai és nemzetközi projektre, volt-e sikeres hazai és nemzetközi pályázata, részt vett-e külföldi kutatási/oktatási programban. A regressziós modell eredményei szerint a nemi különbség ebben az eredményességi indexben nem szignifikáns, még más háttérváltozók bevonása után sem (kiszűrve a nők apjának jobb pozícióját), azaz a pályázati tevékenységekben a férfiak és nők hasonlóan teljesítenek. További eredmény, hogy ha valaki házas, ennek pozitív hatása van (feltehetőleg jobban kell a pályázati pénz a megélhetéshez). Ha nőtlensúlyú gondoskodó területen dolgozik a fokozattal rendelkező egyén, ennek gyenge negatív hatása van a pályázati eredményességre, melynek oka lehet, hogy kevesebb a pénzes pályázat a bölcsész- és társadalomtudományi területeken. Végül az anya magasabb iskolai végzettségének hatása pozitív a pályázati eredményességre (a kulturális tőke hatása, az anyák ösztönző ereje a pályázati munkára).

8. táblázat: A tudományos eredményesség2 indexet (publikálás, konferenciák, PhD-hallgatók) magyarázó lineáris regressziós modellek standardizált együtthatói

	1. modell	2. modell	3. modell
Nem	0,045	0,035	0,035
Gyerekszám		0,025	0,027
Házass-e		0,165***	0,166***
Tudományterület		0,137***	0,150***
Kor			0,037
Az anya iskolai végzettsége			0,005
Az apa iskolai végzettsége			0,103
Anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,027
Apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			-0,080
Az anya tudományos területen dolgozik-e			-0,013
Az apa tudományos területen dolgozik-e			0,054
Településtípus (születéskori)			-0,049
R-négyzet	0,00	0,043	0,057

A standardizált regressziós együtthatók mellett feltüntettük a t-statisztika szignifikanciáját: *** $p \leq 0,001$; ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

A tudományos eredményesség másik mutatójánál a publikálás, a konferenciaszerlések és a PhD-hallgatók száma szerint készítettünk egy eredményességi indexet. A 8. táblázat szerint nemi különbség azonban itt sem volt kimutatható egyik lépcső-

ben sem. Azonban a házasság lét pozitív hatása itt is megfigyelhető (lásd Engler korábban idézett munkáit is). Kimutatható emellett a gondoskodó, nőtúlsúlyú területen végzett tevékenység pozitív hatása (pályázat nincs annyi, de publikálási konferenciaszereplési lehetőség igen pl. a bölcsész- és társadalomtudományi területen). Érdekes jelenség továbbá, hogy itt épp az apa magasabb iskolázottságának volt gyenge pozitív hatása (az apa kulturális tőkéje itt hatott, a pályázatoknál pedig az anyáé). Összességében a tudományos eredményességi mutatókban nincs szignifikáns nemi különbség a mintában, ennek ellenére a továbbiakban látható lesz, hogy a fokozat munkaerőpiaci megtérülésénél már vannak nemi különbségek a férfiak javára.

A munkaerőpiaci pozíció egyes mutatóinak meghatározó tényezők

9. táblázat: Az összevont státuszt magyarázó lineáris regressziós modellek standardizált együtthatói

	1. modell	2. modell	3. modell
Nem	0,01	0,01	0,006
Gyerekszám		0,02	0,026
Házass-e		0,016	0,047
Tudományterület		0,011	0,024
Kor			0,120**
Az anya iskolai végzettsége			0,064
Az apa iskolai végzettsége			0,073
Az anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			-0,053
Az apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,037
Az anya tudományos területen dolgozik-e			-0,013
Az apa tudományos területen dolgozik-e			-0,094*
Településtípus (születéskori)			-0,070*
R-négyzet	0,00	0,00	0,027

A standardizált regressziós együtthatók mellett feltüntettük a t-statisztika szignifikanciáját; *** $p \leq 0,001$, ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

Az összevontstátusz-mutató (tanársegéd, adjunktus, docens stb. vagy ezekkel egyenértékű beosztás) esetén felmerül a nem egyenlő közök problémája, ezért a lineáris regressziós eredmények csak óvatosan kezelendők. A 9. táblázat szerint a nemnek itt sincs hatása (többlépcsős bevonás, kiszűrve a nők jobb háttérét), itt a mintavétel jellege miatt kaphattuk ezt az eredményt, mivel a mintában felülreprezentáltak a nők. További eredmény az életkor pozitív hatása a beosztásra, ami megfelel a várakozásoknak. Ha az apa tudományos területen dolgozik, ennek furcsa módon negatív

hatása (a tudós apák a gyerekeiket alsóbb szintű egyetemi állásokba irányítják vagy segítik ilyen pozíciókba őket?). Végül a budapesti, megyeszékhelyi születés negatív hatása mutatható ki, melynek oka lehet, hogy a kisvárosiak, falusiak, vidékiek ambíciózusabbak, vagy könnyebb feljebb lépni a ranglétrán vidéken.

10. táblázat: Az elégedettség indexet magyarázó lineáris regressziós modellek standardizált együtthatói

	1. modell	2. modell	3. modell
Nem	0,055	0,052	0,072*
Gyerekszám		0,025	0,011
Ház-as-e		-0,002	0,009
Tudományterület		0,033	0,049
Kor			-0,045
Az anya iskolai végzettsége			0,015
Az apa iskolai végzettsége			-0,024
Az anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			-0,054
Az apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,008
Az anya tudományos területen dolgozik-e			0,059
Az apa tudományos területen dolgozik-e			0,046
Településtípus (születéskori)			0,016
R-négyzet	0,03	0,00	0,013

A standardizált regressziós együtthatók mellett feltüntettük a t-statisztika szignifikanciáját; *** $p \leq 0,001$, ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$.

Az elégedettség index összetevői voltak: a foglalkozása mennyire érdekes, milyenek a kutatási lehetőségek, a siker- és karrierlehetőségek, fizetés, utazási lehetőségek, tanítási lehetőségek, társadalmi presztízs. Ebben az esetben kimutatható volt (10. táblázat), hogy a férfiak elégedettebbek foglalkozásukkal a rosszabb társadalmi háttérük kiszűrése után (3. lépcső). Ennek hátterében az állhat, hogy a munkaerőpiacon általánosan jelen van a nők hátránya (bérek, üvegplafon jelensége, horizontális szegregáció stb.), illetve az eltérő nemi szerepek, hogy a munkát és magánéletet a nőknek nehezebb összehangolniuk.

11. táblázat: A vezető beosztást magyarázó logisztikus regressziós modellek Exp (B) együttthatói

	1. modell	2. modell	3. modell
Nem	1,37*	1,683**	1,707**
Gyerekszám		1,006	0,941
Házass-e		1,308	1,582*
Tudományterület		2,145***	2,213***
Kor			1,022**
Az anya iskolai végzettsége			1,051
Az apa iskolai végzettsége			1,011
Az anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,307*
Az apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			1,155
Az anya tudományos területen dolgozik-e			1,853
Az apa tudományos területen dolgozik-e			1,082
Településtípus (születéskori)			0,855
-2LL %-os csökkenése	0,4	3,04	5,5

Az Exp (B) értékek mellett tüntettük fel a Wald statisztika szignifikanciáját (*** $p \leq 0,001$, ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$).

Ahogy várható volt, a 11. táblázat szerint férfielőny mutatható ki a vezetői pozíciókban (mindhárom lépcsőben, és a hatás erősödik). Kimutatható az is, hogy a házasság esélye a vezető beosztásra 1,5-szeres a nem házasokhoz képest, feltehetőleg, mivel a házasság biztonságot, jó háttérrel jelent, illetve jobban is kell a vezető beosztással járó magasabb jövedelem. A gondoskodó (bölcészeti-, társadalomtudományi, orvosi) területek előnye a vezetővé válásban 2,2-szeres, ezeken a területeken könnyebb előrejutni tudományos fokozattal mind a nőknek, mind a férfiaknak. További, a várakozásoknak megfelelő eredmény, hogy a korral nő a vezetővé válás esélye. Végül látható az is, hogy ha az anyának van tudományos fokozata, csökken a vezetővé válás esélye a gyereknél, de ha az anya tudományos területen dolgozik, kissé nő a vezetővé válás esélye (bár ez utóbbi hatás nem szignifikáns).

12. táblázat: A karrierlassulást magyarázó logisztikus regressziós modellek Exp (B) együtthatói

	1.modell	2. modell	3.modell
Nem	1,83***	2,448***	2,387***
Gyerekszám		0,833	0,839
Házass-e		1,194	1,274
Tudományterület		1,216	1,162
Kor			1,022**
Az anya iskolai végzettsége			1,037
Az apa iskolai végzettsége			0,985
Az anya rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,923
Az apa rendelkezik-e tudományos fokozattal			0,683
Az anya tudományos területen dolgozik-e			0,803
Az apa tudományos területen dolgozik-e			2,001*
Településtípus (születéskori)			0,993
-2LL %-os csökkenése	1,43	3,4	5,1

Az Exp (B) értékek mellett tüntettük fel a Wald statisztika szignifikanciáját (*** $p \leq 0.001$, ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$).

A 12. táblázat szerint itt is jelentős férfielőny mutatható ki, 2–2,5-szeres az esélye egy férfinak egy nőhöz képest, hogy nem lassult a karrierje, és a hatás erősödik, ha beszámítjuk, hogy a férfinak több gyereke van. A gyerekszám növekedésének kis negatív hatása van a karrier lassulására (de ez nem szignifikáns). Kimutatható az is, hogy az időseknél nő az esély, hogy nem lassul a karrier (ami szintén várható volt), illetve ha az apa tudományos területen dolgozik, akkor is nő az esély, hogy nem lassul a megkérdozett karrierje.

Összegzés és következtetések

A tanulmány a nem és a tudományos eredményesség és előmenetel összefüggéseit vizsgálja a tudományos fokozattal rendelkezők körében. Az elméleti részben a férfi és női hátrányokkal foglalkoztunk az oktatásban és a kutatásban. Hipotézisünk szerint a horizontális és vertikális szegregáció jelensége, valamint a család és a gyermekvállalás negatív hatással lehet a nők tudományos eredményességére és előmenetelére, bár egyes irodalmak a házasság és gyermekvállalás pozitív hatásait is kimutatják.

Az empirikus részben elsőként leíró statisztikákkal bemutattuk a tudományos fokozattal rendelkező férfiak és nők családi és társadalmi hátterének különbségeit. Regressziós modelljeinkben a függő változók közt a tudományos munka eredményességi mutatói mellett megjelenik az előmenetel különbségeit mutató vertikális

szegregáció két összetevője (a vezetővé válás és a beosztás), emellett függő változó volt még a karrierlassulás és a foglalkozással való elégedettség. A tudományos és munkaerőpiaci eredményesség háttérében levő magyarázó változók a nem, a horizontális szegregáció (gondoskodó vagy technikai tudományterületen dolgozik-e a megkérdezett), a társadalmi háttérmutatók, valamint a házasság és a gyerekszám is.

Eredményeink szerint a tudományos fokozattal rendelkező nőknek kevesebb gyereke van, mint a férfiaknak, és kevesebb köztük a házas is, emellett a nőknek előnyösebb a társadalmi háttére az apák iskolai végzettsége, tudományos fokozata, tudományos területen végzett munkája alapján. Azonban fontos eredmény, hogy nincs különbség nemenként a tudományos eredményességben (pályázatok, publikálás stb.), mégis a mintában levő férfiak nagyobb mértékben elégedettek foglalkozásukkal, valamint karrierjük – ellentétben a fokozattal rendelkező nőkkel – nem lassul, és vezető pozíciót is nagyobb eséllyel érnek el. További eredményeink szerint a házasság lét növeli a tudományos eredményességet és a vezetővé válás esélyét, valamint a gondoskodó (nőtúlsúlyú) tudományterületeken könnyebb a vezetővé válás és több konferenciaszereplési és publikálási lehetőség van. Emellett az életkorral – a várakozásoknak megfelelően – nő a vezetővé válás esélye, nő a beosztás és nő az esély, hogy már nem lassul a karrier.

Összességében tehát látható, hogy a fokozattal rendelkező férfiak és nők tudományos eredményessége nem tért el, de nemenként eltér a megtérülés – azaz a fokozattal rendelkező nők hátrányokat szenvednek a munkaerőpiacon. Ennek oka a már részletesen kifejtett horizontális és vertikális szegregáció, valamint az üvegplafon jelenség, emellett közrejátszik a diszkrimináció is, valamint a nők kisebb emberi tőkéje (hogy kevesebb munka közbeni képzésben tudnak részt venni), és az is, hogy a nőknek nehezebb összeegyeztetniük a munka és a magánélet feladatait.

Az eredmények értelmezése során fontos kiemelni azt is, hogy a házasság és gyermekvállalás munkaerőpiaci és tanulmányi eredményességre vonatkozó hatásait vizsgáló nemzetközi és hazai szakirodalom eredményei ellentmondóak. A klasszikus álláspont szerint a házasság és a gyermekvállalás hátráltatja a nőket a munkaerőpiaci előmenetelben, azonban vannak ezzel ellentétes álláspontok is. A mi eredményeink szerint is a fokozattal rendelkező nőknek kevesebb gyereke van és kevesebb köztük a házas, mint a férfiak esetében. Azonban azt is kimutattuk, hogy a házasság növelte a vezetővé válás esélyét és a tudományos eredményességet mind a nők, mind a férfiak körében, valamint a magasabb gyermekszám nem volt egyik mutató esetében sem hátráltató tényező (összességében tehát jelen volt a szakirodalomban szereplő „marital bonus”).

Ennek az ellentmondó eredménynek az oka egyfajta önszelekció lehet, azaz a közvélekedés és sztereotípiák következtében a nők kevésbé mernek házasságot kötni és gyermeket vállalni a tudományos pályán (pedig sokak szerint a kutatói pálya és az egyetemi karrier elég jól összeegyeztethető a gyermekneveléssel), emellett talán nem ismertek körükben eléggé azok az elméleti részben bemutatott kutatási

eredmények, amelyek a házasság és család felhajtóerejét mutatják és növelnék a nők önbizalmát. Persze igaz lehet a szakirodalom azon állítása is, hogy a házasságból és gyermekvállalásból a munkaerőpiacon a férfiak többet profitálnak, mint a nők – ez is elriaszthatja a nőket a családalapítástól – bár összességében a nők esetén is kimutatható a szakirodalom szerint a „married-parenthood premium”. Összességében tehát inkább az a klasszikus álláspont uralkodhatott a ma már középkorú fokozattal rendelkező nők körében Magyarországon, hogy a gyermekvállalás és házasság hátráltató tényező a munkaerőpiacon, azon belül a tudományos karrier során, és többek közt ezért kevesebb körükben a házas és kisebb a gyerekszám, mint a férfiaknál.

Eredményeink újdonsága tehát egyrészt az, hogy a tudományos eredményesség nem tér el nemenként, mégis jelen van a vertikális szegregáció és a karrierlassulás a tudományos pályán, és kimutatható a nők hátrányos helyzete. Másrészt eredményeink újszerűek a házasság és gyermekvállalás, valamint a tudományos eredményesség, és a házasság és gyermekvállalás és a vertikális szegregáció és előmenetel kölcsönhatásának vonatkozásaiban is. További kutatásainkban érdemes lenne a tudományos eredményességet, mint közbenső változót bevonni a munkaerőpiaci eredményesség magyarázata során (útelemzés formájában), bár mivel az eredményességben nem volt lényeges nemi különbség, főbb megállapításainkat ez feltehetőleg nem fogja jelentősen módosítani.

Abstract: In this paper a secondary analysis, made within the framework of the NKFI (K116099) project is presented. The aim of the original research was to explore career possibilities of women in science. The research was conducted between 2007 and 2009. The goal of this present research is to compare women and men with scientific degrees focusing on scientific and labor market efficiency. In the theoretical part we deal with horizontal and vertical segregation by gender in education and in science, which – based on our hypothesis – can have an effect on the further career possibilities of women and men, and we deal with family and private-life affects as well. According to our results, and to previous results, women with scientific degrees are in a disadvantageous position compared to men; they have disadvantages in their private life and they have better social background than men in a same position, so in this sense they are in a disadvantageous position as well. Our regression-analyses show that the scientific efficiency of men and women are quite similar, but men are more satisfied with their positions and career, and they can obtain higher positions than women with scientific degree.

Keywords: scientific degrees, gender differences, horizontal and vertical segregation, scientific and labour market efficiency

Irodalom

- Bae, Y. – Choy, S. – Geddes, C. – Sable, J. – Snyder, T. (2000): *Trends in Educational Equity of Girls and Woman*. Washington D. C.: Natl. Cent. Educ. Stat.
- Barone, C. (2011): Some things never change: Gender segregation in higher education across eight nations and three decades. *Sociology of Education*, 84(2): 157–176.

- Blickenstaff, J. (2005): Women and science careers: Leaky pipeline or gender filter? *Gender and Education*, 17(4): 369–386.
- Bolyán A. (2001): Nők a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás*, 1–2: 29–31.
- Charles, M. – Bradley, K. (2002): Equal but separate? A cross-national study of sex segregation in higher education. *American Sociological Review*, 67(4): 573–599.
- England, P. – Allison, P. – Li, S. – Mark, N. – Thompson, J. – Budig, M. J. – Sun, H. (2007): Why are some academic fields tipping toward female? The sex composition of U.S. fields of doctoral degree receipt, 1970–2002. *Sociology of Education*, 80: 23–42.
- Engler Á. (2011): *Kisgyerekes nők a felsőoktatásban*. Budapest: Gondolat.
- Engler Á. (2012): Férfiak és nők a felsőoktatás részdíós képzéseiben. *Felsőoktatási Műhely*, 2: 95–106.
- Engler Á. (2015): Családstruktúra és eredményesség. In Pusztai G. – Kovács K. (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad-Budapest, Partium Könyvkiadó, Personal Problems Solution, Új Mandátum Könyvkiadó, 152–161.
- Engler Á. (2017): A család mint erőforrás. A párkapcsolat és a gyermeknevelés szerepe a tanulmányi karrierútban. Habilitációs értekezés, Debrecen.
- Engler Á. – Fényes H. (2014): Diplomás nők munkaerő-piaci sikerességét befolyásoló tényezők és a gyerekvállalás hatásai. *Felsőoktatási Műhely*, 4: 43–54.
- Faragó P. (2000): Nők a tudományban. A tudós nők helyzete Magyarországon a 20. században. In Balogh M. – S. Nagy K. (szerk.): *Asszonysorsok a 20. Században*. Budapest: BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 25–33.
- Fényes H. (2010): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fináncz J. (2009): Tudományos utánpótlásképzés Európában és Magyarországon: A doktori képzésben részt vevők helyzete. PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program.
- Freeman, C. E. (2004): Trends in Educational Equity of Girls and Woman 2004. National Center for Education Statistics U.S. Department of Education.
- Haraszthy Á. – Hrubos I. (2002): A nők és a tudomány – európai dimenzióban. *Magyar Tudomány*, 3: 333–339.
- Horváth Zs. – Környei L. (2003): A közoktatás minősége és eredményessége. In: Jelentés a magyar közoktatásról 2003. mek.niif.hu/01300/01399/01399.pdf
- Jacobs, J. A. (1995): Gender and academic specialties: Trends among recipients of college degrees in the 1980s. *Sociology of Education*, 68(2): 81–98.
- Jacobs, J. A. (1996): Gender inequality and higher education. *Annual Review of Sociology*, 22: 153–185.
- Jacobs, J. A. (1999): Gender and the Stratification of colleges. *The Journal of Higher Education*, 70(2): 161–187.

- Jonsson, J. O. (1999): Explaining sex differences in educational choice. An empirical assessment of a Rational Choice Model. *European Sociological Review*, 15(4): 391–404.
- Keller J. – Mártonfi Gy. (2006): Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In *Jelentés a magyar közoktatásról 2006*. http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=Jelentes2006-19_egyenloseg.
- Kissné Novák É. (2002): Nők a magyar tudományban. *Magyar Tudomány*, március, 340–348.
- Kissné Novák É. (2005): Nők felsőfokon. In Palasik M. – Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* Budapest: Napvilág Kiadó, 141–149.
- Koncz K. (1985): A nők bővülő foglalkoztatását kísérő feminizálódás jelensége és történelmi folyamata. In Koncz K. (szerk.): *Nők és férfiak – hiedelmek, tények*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 151–165.
- Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio*, tavasz, 99–114.
- Lannert J. (2009): Eredményesség az általános iskolában. <http://ofi.hu/eredmenyesseg-az-altalanos-iskolaban>
- Marks, G. N. (2008): Accounting for the gender gap in reading and mathematics: Evidence from 31 countries. *Oxford Review of Education*, 34(1): 89–109.
- Nagy B. (1997): Karrier női módra. In Lévai K. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 35–51.
- Nagy B. (1999): Munkahelyi előmenetel. In Pongrácz T.-né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 30–39.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Nagy B. (2009): A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle*, 3: 81–91.
- Nagy B. (2014): Biológia vagy társadalom? Bevezető tanulmány a társadalmi nemek kérdésköréhez. *Kultúra és Közösség*, V/IV: 95–103.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2014 (2015). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2015 (2016). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Oktatási körkép (2005): OECD-mutatók – 2005 évi kiadás: Összefoglalás magyarul. <http://www.oecd.org/dataoecd/49/17/35311939.pdf>.
- Paksi V. (2014): Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „leaky pipeline” metaforájára. *Replika*, 85–86, 1–2: 193–214.
- Ravenara, Z. R. – Fernando, R. (2007): Social capital of women measured: Differentials by family structures. *PSC Discussion Papers Series*, 21(7): 2–17.

- Ravanera, Z. R. – Rajulton, F. (2010): Measuring social capital and its differentials by family structures. *Social Indication Reseach*, 95: 63. doi:10.1007/s11205-009-9450-9.
- Rendall, M. S. – Weden, M. M. – Favreault, M. M. – Waldron, H. (2011): The protective effect of marriage for survival: A review and update. *Demography*, 48(2): 481–506.
- Schadt M. (2011): Esélyegyenlőtlenség a tudományos szférában. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI, 49–67.
- Schneer, J. A. – Reitman, F. (1993): Effects of alternate family structures on managerial career paths. *The Academy of Management Journal*, 36(4): 830–843.
- Skrabski Á. – Kopp M. (2016): *A boldogságkeresés útjai*. Budapest: Heti Válasz Kiadó.
- Song, L. (2012): Raising network resources while raising children? Access to social capital by parenthood status, gender, and marital status. *Social Network*, doi:10.1016/j.socnet.2011.12.005.
- Storen, L. A. – Arnesen, C. A. (2007): Women's and men's choice of higher education – what explains the persistent sex segregation in Norway? *Studies in Higher Education*, 32(2): 253–275.
- Tornyi Zs. (2006): Női tudósjelöltek a Debreceni Egyetemen. In Juhász E. (szerk.): *Régió és oktatás. A „Regionális Egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 301–317.
- Tornyi Zs. (2008): Nők a katedrán – a nők lehetőségei a tudományos életben. In Kiss E. – Buda A. (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az eredményesség akadályai*. Kiss Árpád Archívum Könyvtár Sorozata, V. Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 598–607.
- Tornyi Zs. (2009): Nők az egyetemeken: a padtól a katedráig. In Bajusz B. és mtsai (szerk.): *Professori Salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 89–102.
- Vandeleur, C. L. – Jeanpretre, N. – Perrez, M. – Schoebi, D. (2009): Cohesion, satisfaction with family bonds, and emotional well-being in families with adolescents. *Journal of Marriage and Family*, 71(5): 1205–1219.

Szociológiai Szemle 28(1): 83–104.

A pletyka és a reputáció összefüggései középiskolai osztályközösségekben¹

Kisfalusi Dorottya – Takács Károly

kisfalusi.dorottya@tk.mta.hu, takacs.karoly@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 08. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 12. 30.

Elfogadás: 2018. 01. 10.

Összefoglaló: A kamaszok körében tapasztalható intenzív státuszverseny egyik gyakori velejárója a pletykálkodás, amit a fiatalok gyakran használnak eszközként a csoporton belüli magasabb státusz elérésére. Ha valakiről sok negatív pletyka terjed, az előbb vagy utóbb veszít megbecsültségéből. Az alacsony megbecsültséggel rendelkező kamaszokról továbbá egyre több negatív pletyka terjedhet el. Ugyanakkor a gyakori pletykálás is vezethet alacsonyabb megbecsültséghez. Ezeknek a lehetséges folyamatoknak az elemzésére egy magyarországi középiskolai panel adatfelvétel (7 iskola, 40 osztály, NT₁=1313) első három hullámának kapcsolathálózati adatait használtuk fel. A pletyka- és a reputációs hálózatok leíró statisztikai és korrelációs elemzése mellett hét gimnáziumi osztály esetében sztochasztikus aktororientált modellek segítségével vizsgáltuk a kamaszok pletyka- és reputációs hálózatának együttes változását. Igazolódott az a feltételezés, hogy a kamaszok hajlamosak idővel lenézni azokat a társaikat, akikről negatív tartalmú pletykát terjesztenek. Emellett azokról az osztálytársaikról, akiket lenéznek, idővel pletykálnak is.

Kulcsszavak: kamaszok, kapcsolatháló-elemzés, pletyka, reputáció, státuszverseny

Bevezetés

A pletyka mindennapi életünk szerves része, mely az emberi kommunikáció jelentős részét teszi ki (Dunbar 1996, 2004). Szociológiai kutatása (pl. Eder–Enke 1991; Ellwardt–Labianca–Wittek 2012) pontosan amiatt fontos, mert értékelő tartalma befolyásolja a kommunikációban részt nem vevő érintett harmadik fél megbecsültségét, és ennek következtében meghatározó jelentőségű az informális társas kapcsolatok, a közösség normarendszere és a társas hierarchia dinamikájának szempontjából. Kutatása hazánkban eddig a szervezeti kontextusban volt jelentős (Szvetelszky 2002, 2017). Mivel azonban a pletyka és az ehhez kapcsolódóan formálódó megbecsültségi (reputációs) rend az emberi társas közösségek univerzális jellemzője (Besnier 2009), ezért más kontextusok hazai vizsgálata is időszerű.

¹ Az adatfelvétel az OTKA által támogatott K81336 számú kutatás („Egymásba gabalyodva: Kamaszok kapcsolati dinamikája a státuszverseny, a teljesítménytaktikázás, a kirekesztés és az integráció tükrében”) keretében valósult meg, az adatokat az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport gyűjtötte. Takács Károly köszönetet mond az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatásának, amely az Európai Unió Horizon 2020 Kutatási és Innovációs Programjának a keretében valósul meg (648693 sz. szerződés). Köszönjük a két anonim bírálónak a kézirat korábbi változatához fűzött értékes hozzászólásait.

Köznapi értelemben a pletykához negatív konnotációt kapcsolunk, a pletykálás tényét elítéljük, a pletyka tevékenységét haszontalannak véljük (Szvetelszky 2002). A negatív pletyka tárgyát jelentő személy megbecsültsége jelentősen csökkenhet, sőt akár ki is közösíthetik. A pletykanak kétségtelenül vannak a pletyka tárgyát érintő negatív következményeken túlmutató káros közösségi kihatásai is, ideértve a rossz hangulatot és a megromlott bizalmat (Noon–Delbridge 1993; Georganta–Panagopoulou–Montgomery 2014).

A 'pletykálkodás', 'pletyka' kifejezéseket ebben a tanulmányban leszűkített értelemben használjuk. Miközben a másokról zajló beszélgetéseknek gyakran van pozitív tartalma (Ellwardt 2011; Ellwardt–Labianca–Wittek 2012), érdeklődésünk homlokterében most kizárólag a *negatív* tartalmú, értékelő megnyilvánulások állnak, amelyek a pletyka tárgyát képező személyről zajlanak, jelenlétének hiányában. Az, hogy a pletykálkodás az illető háta mögött történik, a pletyka meghatározásának fontos és általános része (Eder–Enke 1991; Kurland–Pelled 2000; Beersma–Van Kleef 2012; Grosser et al. 2012). A *negatív* tartalmú pletyka különlegességét pedig abban látjuk, hogy sokkal erősebb romboló hatása lehet a pletyka tárgyának *reputációjára* vonatkozóan, mint amekkora javító hatása lehet egy kedvező értékelés megosztásának (Besnier 2009).

A közösségi megbecsültség (reputáció) vagy informális státusz megszerzése és megőrzése az egyén közösségi létezésének meghatározó eleme és célja. Megbecsültséget szerezni vagy veszíteni pedig nemcsak a közvetlen interakciók tapasztalata alapján lehet, hanem informális kommunikáció útján, a pletyka értékelő tartalmának a segítségével is.

Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, milyen szerepet játszik a pletykálkodás a kamaszok megbecsültségének alakulásában, illetve milyen hatással van a megbecsültségre arra, hogy az osztálytársak kiről pletykálnak. Kutatási kérdésünk vizsgálatára egy magyarországi panel adatfelvétel első három hullámának kapcsolathálózati adatait használjuk. A magyarországi iskolarendszer sajátosságaiból fakadóan a jól lehatárolt, erős kohézióval rendelkező osztályközösségek különösen alkalmasak arra, hogy pletyka és megbecsültség viszonyát és dinamikáját külső hatásoktól elkülönítetten vizsgáljuk. A pletykálkodás és a megbecsültség leíró statisztikai és korrelációs elemzése mellett ún. sztochasztikus aktororientált modellek (Snijders–van de Bunt–Steglich 2010) segítségével vizsgáljuk a kamaszok pletykálkodásának és reputációs hálózatának együttes változását. E modellek a longitudinális összefüggések modellezése mellett arra is képesek, hogy figyelembe vegyék a pletykálkodás kapcsolathálóba való ágyazottságát, és szétválasszák a pletykálkodás és a reputációs viszonyok egymásra hatását.

A pletykálkodás és a megbecsültség szerepe a kamaszkorban

A kamaszkor az az időszak a fiatalok életében, amikor a kortárscsoport véleménye egyre nagyobb szerepet kap a viselkedés, az attitűdök, az identitás és az önértékelés alakításában (Hartup 1993). Ebben az életkorban a baráti közösségekben és osztá-

lyokban sajátos normák alakulnak ki (Veenstra–Dijkstra–Kreager 2018), amik meghatározzák, hogy mely viselkedésmódok elfogadottak az adott közösségben, és melyek nem. A normákat betartó, illetve azokat alakítani képes fiatalok nagy népszerűsége lehetnek szert, a csoportnormák szempontjából deviánsnak tekintett fiatalok azonban gyakran szembesülnek az agresszió különböző módjaival (Faris–Felmlee 2014).

Kamaszkorban a státuszverseny különösen intenzív (Coleman 1961). A népszerűségért folytatott verseny során fontos szerepet kapnak az egymásról átadott információk, melyek építhetik és rombolhatják is a fiatalok hírnevét és megítélését. A társakról szóló információk átadásának módja a pletyka, melynek tartalma lehet pozitív és negatív is, de a negatív tartalmú pletyka sokkal inkább elterjedt, és nagyobb hatással van a megbecsültség (reputáció) alakítására (Besnier 2009).

A pletykálkodás a kamaszok közötti agresszív viselkedésformák egyik gyakori formája, melynek jellemzője, hogy indirekt módon, a csoporttagokat befolyásolva éri el a pletyka terjesztője a célját, akinek személye a pletyka áldozata előtt gyakran ismeretlen marad (Xie et al. 2002; Garandeau–Cillessen 2006; Crick 1995; Little et al. 2003). Az iskolai bántalmazás más formáihoz hasonlóan a negatív pletyka esetében is gyakori, hogy a pletyka terjesztője és áldozata között hatalmi egyensúlytalanság áll fenn (Olweus 1993), és a népszerű tanulók saját magas megbecsültségüket kihasználva és annak fenntartása érdekében zaklatják alacsonyabb megbecsültségű társaikat (Wargo Aikins–Collibee–Cunningham 2015; Cillessen–Mayeux 2004; Sijtsema et al. 2009; de Bruyn–Cillessen–Wissink 2010). Mindezek alapján első hipotézisünket úgy fogalmaztuk meg, hogy ha egy tanulóról társai negatív pletykát terjesztenek, akkor idővel romlik a megbecsültsége. Második hipotézisünk szerint az alacsony megbecsültséggel rendelkező tanulókról idővel egyre többet pletykálnak osztálytársaik.

Gyakran előfordul azonban, hogy az eltérő stratégiai érdekek miatt a csoport tagjai nem feltétlenül valós információkat osztanak meg egymással másokról (Számadó–Szalai–Scheuring 2016). Ha valaki túl sokat pletykál másokról, és az a többiek számára is érzékelhetővé válik, a szavahihetősége megkérdőjeleződhet, és veszíthet jó megítéléséből. Harmadik hipotézisünk szerint azok a tanulók, akik sokat pletykálnak, idővel veszítenek megbecsültségükből.

Adatok és módszerek

A minta és az adatfelvétel leírása

A tanulmányban egy négy hullámból álló magyarországi középiskolai panel adatfelvétel első három hullámának adatait elemezzük.² A kutatási projekt fő célja annak vizsgálata volt, hogyan változnak időben a kamaszok különböző pozitív és negatív

2 Az adatfelvétel az OTKA által támogatott K81336 számú kutatás („Egymásba gabalyodva: Kamaszok kapcsolati dinamikája a státuszverseny, a teljesítménytaktikázás, a kirekesztés és az integráció tükrében”) keretében valósult meg, az adatokat az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport gyűjtötte.

kapcsolatai, illetve mi jellemzi ezek összefüggését a tanulók osztályban betöltött státuszával (pl. Pál et al. 2016). A mintába hét középiskola negyvennégy kilencedikes osztálya került be 2010 őszén Budapestről, illetve három kelet-magyarországi városból. A második adatfelvételi hullám 2011 tavaszán, a harmadik adatfelvételi hullám 2012 tavaszán volt. Az adatfelvétel előtt a szülők és a tanulók levélben kaptak információt a kutatás céljáról és a kutatási folyamatról. Az önkitöltős kérdőívet tanórák keretében, kutatási asszisztensek jelenlétében töltötték ki azok a diákok, akik szüleikkel együtt beleegyeztek a kutatásban való részvételbe (99,3%). A mintába került osztályok főbb jellemzői a *Melléklet 6. táblázatában* található.

Az adatbázis negyven olyan osztály adatait tartalmazza, amely az első három adatfelvételi hullám mindegyikében szerepelt a mintában ($N_{T1}=1313$). Leíró statisztikákat és kétváltozós összefüggéseket e negyven osztály esetében közlünk. A longitudinális kapcsolatháló-elemzést ugyanakkor csak hét gimnáziumi osztály esetében tudtuk elvégezni. Mivel kapcsolatháló-elemzések során fontos, hogy minél teljesebb képet kapjunk a tanulók egymásra leadott jelöléseiről, ezért kizártuk az elemzésből azokat az osztályokat ($N=18$), melyekben valamelyik hullámban a tanulók több mint ötöde hiányzott (Huisman 2009). Számos további osztályban a pletykálkodásra leadott jelölések száma nagyon alacsony volt, azt valószínűsítve, hogy ezekben az osztályokban a tanulók ritkán pletykálnak, vagy nem voltak hajlandók bevallani, hogy így tesznek. További osztályokban a jelölések olyan mértékben változtak a hullámok között, hogy nem volt lehetőség a longitudinális elemzés elvégzésére.³ A kiválasztott hét gimnáziumi osztályban az átlagos tanulói létszám 34 fő volt (szórás=2,9). Az osztályokban a fiúk aránya 38,2 százalék volt.⁴

Változók

A tanulók közötti negatív pletykát az alábbi kérdéssel mértük: *Kiről szoktál rossz dolgokat mesélni a barátaidnak?* A tanulók választásainak számát nem korlátoztuk, az összes osztálytársukat bejelölhették, akikre a kérdés tartalmát igaznak érezték. Ehhez hasonlóan a tanulók percepcióira is kíváncsiak voltunk arról, hogy szerintük ki szokott róluk pletykálkodni (*Rólad ki szokott rossz dolgokat mesélni?*), de az elemzés során az első kérdésre koncentráltunk. Egyrészt a leíró statisztikai elemzésekhez minden tanuló esetében kiszámoltuk a kimenő és bejövő jelöléseik számát, másrészt a jelöléseket osztályonként egy mátrixban egyesítettük. A mátrixban 1-es érték jelzi, ha i tanuló úgy nyilatkozott, hogy j tanulóról rossz dolgokat szokott mesélni a

3 Az elemzés során használt sztochasztikus aktororientált modellek esetében csak akkor van lehetőség a két hullám közötti változást okozó mechanizmusok hatásának becslésére, ha a két hullám között a jelölések bizonyos része változatlan marad. A 0,1 alatti Jaccard-indexek (melyek az időben stabil kapcsolatok arányát mutatják) nagyon alacsonynak számítanak, és gyakran előfordul, hogy az ilyen alacsony arányú stabil jelöléseket tartalmazó modellek nem konvergálnak (Ripley et al. 2017: 21). Ahogy az 1. táblázatban is látható, a Jaccard-index átlagos értéke mindhárom vizsgált hálózat esetében 0,1 körül van. Az adatbázisunkban számos olyan osztály szerepel, melyben a Jaccard-index értéke nulla vagy nullához nagyon közeli, azaz a hálózat lényegében teljesen átalakult a két hullám között. Ezen osztályoknál a modellek a legtöbb esetben nem konvergáltak.

4 A kiválasztott hét osztályban szignifikánsan alacsonyabb a romák átlagos aránya (3,3% vs. 24,8%, $p<0,001$), valamint az alacsony iskolai végzettségű szülők átlagos aránya az osztályban (apa legmagasabb iskolai végzettsége 8 általános: 4% vs. 18,1%, $p<0,001$), mint a többi osztályban.

barátainak, és 0 jelzi, ha i tanuló nem jelölte j -t. A tanulókat arról is megkérdeztük, melyik osztálytársaikról gondolják, hogy *pletykások*. Az erre a kérdésre leadott jelöléseket is egy mátrixban egyesítettük, és a kétváltozós elemzések során vizsgáltuk a pletykásság megbecsültséggel való összefüggését.

A magas és alacsony megbecsültséget (pozitív és negatív reputációt) az alábbi két állítás segítségével mértük: *felnézek rá*, illetve *lenézem*. A pletykához hasonlóan a tanulók az összes olyan osztálytársukat bejelölhették, akikre az állítások tartalmát igaznak érezték. A leíró statisztikai elemzésekhez mindkét kérdés esetében diákonként összesítettük a bejövő és kimenő jelöléseik számát, illetve osztályonként létrehoztunk egy-egy kapcsolatháló-mátrixot. A kétváltozós elemzések során vizsgáltuk az alábbi állítások összefüggését is a pletykálkodással: *sokan nagyra tartják*, *sokan lenézik*, illetve *sokan nagyra tartják, pedig nem érdemli meg*. Ezekkel a kérdésekkel azt mértük, milyenek a tanulók percepciói az osztálytársaik osztályban betöltött státuszáról (ezekről bővebben ld. Pál et al. 2016).

Elemzési stratégia: sztochasztikus aktororientált modellek

A pletyka és a tanulók megbecsültsége közötti összefüggést egyrészt a fentebb ismertetett változók közötti kétváltozós összefüggésekkel mértük, másrészt hét gimnáziumi osztály esetében ún. sztochasztikus aktororientált modelleket becsültünk (Snijders–van de Bunt–Steglich 2010). Ez a módszer alkalmas arra, hogy egyszerre két hálózatot (a pletyka, valamint a reputációs jelölések alapján létrehozott kapcsolatháló-mátrixokat) vonjunk be függő változóként az elemzésbe, és megbecsüljük a két hálózat egymásra hatását, miközben számos más tényezőre (egyéni, illetve diadikus jellemzők, valamint strukturális hálózati mechanizmusok) kontrollálunk.

A becslési eljárás során azt vizsgáljuk, hogy a modellbe bevont különböző paraméterek a függő változóként bevont hálózatokban hogyan befolyásolják a jelölések létrejöttét, illetve fennmaradását. A változók paraméterbecslése a logisztikus regressziós modellek paraméterbecsléseihez hasonlóan interpretálható: a reciprocitás paraméterbecslése például azt mutatja meg, hogy a pletyka, illetve a reputációs hálózatok esetében a tanulók hajlamosak-e (az adott tulajdonságokkal rendelkező véletlen hálózatokhoz viszonyítva) arra, hogy a feléjük érkező jelöléseket időben viszonyozzák (pozitív paraméterbecslés). Ehhez hasonlóan, vizsgálhatjuk például azt is, hogy azonos nemű tanulók között nagyobb eséllyel van-e jelölés a különböző hálózatokban, mint különböző nemű tanulók között. Illetve elemezhetjük a két hálózat egymással való összefüggését is: megnézhetjük, hogy ha valaki pletykál egy osztálytársáról, idővel lenézi-e ezt az osztálytársát, illetve ha valaki lenézi egy osztálytársát, arról idővel negatív tartalmú pletykákat is terjeszt-e. A sztochasztikus aktororientált modellek részletes módszertani bemutatása nem téma tanulmányunknak, a következő munkákban részletes ismertetés olvasható a módszerről: Snijders–van de Bunt–Steglich 2010; Ripley et al. 2017; Steglich–Snijders–Pearson 2010; Snijders–Steglich 2015; Veenstra et al. 2013.

Az elemzéshez az RSiena nevű statisztikai szoftvert használtuk (Ripley et al. 2017). Miden osztály esetében kétféle modellt becsültünk, az egyik modell esetében azt vizsgáltuk, milyen összefüggéseket találunk a pletykálkodás és a magas megbecsültség (felnézek rá) között, a másik modell esetében azt vizsgáltuk, milyen összefüggéseket találunk a pletyka és az alacsony megbecsültség (lenézem) között. Az elemzéseket *osztályonként* külön-külön végeztük el, majd egy metaelemzés során (ld. Snijders–Baerveldt 2003) Fisher-tesztek (Ripley et al. 2017: 101; Hedges–Olkin 1985) segítségével vizsgáltuk, hogy az osztályok esetében látható-e valamilyen tendencia a pozitív vagy a negatív paraméterbecslésekre.

Eredmények

Leíró statisztikai elemzések és kétváltozós összefüggések

Az 1. táblázatban a pletykálkodás, a pozitív reputáció, illetve a negatív reputáció esetében számolt statisztikák szerepelnek. A pletykálkodás esetében a kimenő jelölések átlagos száma, azaz a *kifokok* átlaga egynél kevesebb. A jelöléseknek mindössze 6 százaléka kölcsönös jelölés, és az alacsony Jaccard-indexek alapján időben csak nagyon kevés jelölés marad fenn. A Jaccard-index itt azt méri, hogy mekkora a mindkét hullámban meglévő (tehát időben stabil) jelölések aránya a legalább egy hullámban fennálló jelölések számához viszonyítva (Ripley et al. 2017: 20). A pozitív és negatív reputációs hálózatok a pletykahálózatokhoz képest valamivel több jelölést tartalmaznak, és a jelölések sokkal gyakrabban viszonzottak.

1. táblázat: A pletykálkodás és a reputációs hálózatok leíró statisztikai mutatói

Hálózat	átlag	szórás	minimum	maximum
Pletykálkodás				
Egyéni szintű mutatók				
Bejövő jelölések száma (befok) az 1. hullámban	0,69	1,30	0	9
Befok a 2. hullámban	0,93	1,53	0	10
Befok a 3. hullámban	1,04	1,70	0	8
Osztályszintű mutatók				
Sűrűség	0,03	0,02	0,01	0,09
Kölcsönös jelölések aránya	0,06	0,09	0,00	0,24
Jaccard-index az 1. és 2. hullám között	0,10	0,04	0,04	0,16
Jaccard-index a 2. és 3. hullám között	0,12	0,06	0,04	0,19
Negatív reputáció (lenézem)				
Egyéni szintű mutatók				
Befok az 1. hullámban	1,46	1,65	0	12
Befok a 2. hullámban	1,35	1,70	0	16
Befok a 3. hullámban	1,41	1,83	0	13
Osztályszintű mutatók				
Sűrűség	0,05	0,03	0,00	0,15
Kölcsönös jelölések aránya	0,08	0,09	0,00	0,38
Jaccard-index az 1. és 2. hullám között	0,08	0,07	0,00	0,29
Jaccard-index a 2. és 3. hullám között	0,08	0,07	0,00	0,25
Pozitív reputáció (felnéznek rá)				
Egyéni szintű mutatók				
Befok az 1. hullámban	1,58	1,67	0	15
Befok a 2. hullámban	1,52	1,87	0	16
Befok a 3. hullámban	1,60	1,89	0	14
Osztályszintű mutatók				
Sűrűség	0,05	0,03	0,01	0,15
Kölcsönös jelölések aránya	0,14	0,10	0,00	0,52
Jaccard-index az 1. és 2. hullám között	0,15	0,08	0,01	0,34
Jaccard-index a 2. és 3. hullám között	0,12	0,09	0,00	0,30

A 2. és 3. táblázatban a különböző kapcsolatháló-mátrixok alapján bemutatjuk a hálózatok közötti QAP korrelációt és Jaccard-indexeket, majd az *osztályonkénti* eredmények alapján a különböző mutatók átlagát, valamint szórását. Mindkét mutató

azt méri, hogy a vizsgálatba bevont két hálózat között milyen az összefüggés. A mátrixok közötti osztályonkénti korrelációt ún. QAP korrelációval vizsgáltuk (Dekker–Krackhardt–Snijders 2007), mely a Pearson-féle korreláció társadalmi kapcsolat-hálókra alkalmazott modellje. A Jaccard-index ebben az esetben azt mutatja meg, hogy mekkora a mindkét hálózatban fennálló jelölések száma a legalább az egyik hálózatban fennálló jelölések számához viszonyítva.

2. táblázat: *Osztályonként számolt hálózatok közötti korrelációk átlaga és szórása*

Hálózatok	QAP korrelációk					
	1. hullám		2. hullám		3. hullám	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
lenézem – pletykálok róla	0,172	0,111	0,223	0,150	0,300	0,142
felnézek rá – pletykálok róla	–0,004	0,036	–0,017	0,023	–0,015	0,073
mások lenézik – pletykálok róla	0,147	0,094	0,197	0,135	0,196	0,123
mások nagyra tartják – pletykálok róla	0,021	0,063	0,061	0,076	0,065	0,085
mások nagyra tartják, pedig nem érdemli meg – pletykálok róla	n. a.	n. a.	0,131	0,095	0,168	0,142
pletykás – lenézem	0,084	0,092	0,119	0,092	0,150	0,100
pletykás – felnézek rá	0,022	0,064	0,002	0,04	–0,005	0,065
pletykás – mások lenézik	0,054	0,068	0,085	0,088	0,103	0,109
pletykás – mások nagyra tartják	0,032	0,053	0,074	0,09	0,079	0,087

Megjegyzés: A „mások nagyra tartják, pedig nem érdemli meg” kérdést az első hullámban nem tartalmazta a kérdőív. A Melléklet 7. táblázatában közöljük, hogy az adott korrelációs együtttható hány osztály esetében mutat szignifikáns pozitív vagy negatív összefüggést.

3. táblázat: Osztályonként számolt hálózatok közötti Jaccard-indexek átlaga és szórása

Hálózatok	Jaccard-indexek					
	1. hullám		2. hullám		3. hullám	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
lenézem – pletykálok róla	0,100	0,072	0,141	0,104	0,191	0,114
felnézek rá – pletykálok róla	0,011	0,015	0,007	0,011	0,014	0,046
mások lenézik – pletykálok róla	0,083	0,053	0,121	0,092	0,126	0,088
mások nagyra tartják – pletykálok róla	0,024	0,025	0,045	0,039	0,054	0,045
mások nagyra tartják, pedig nem érdemli meg – pletykálok róla	n. a.	n. a.	0,084	0,059	0,109	0,095
pletykás - lenézem	0,065	0,060	0,088	0,061	0,109	0,066
pletykás – felnézek rá	0,032	0,003	0,026	0,02	0,028	0,030
pletykás – mások lenézik	0,051	0,039	0,076	0,054	0,089	0,070
pletykás – mások nagyra tartják	0,045	0,027	0,072	0,049	0,077	0,049

Megjegyzés: A „mások nagyra tartják, pedig nem érdemli meg” kérdést az első hullámban nem tartalmazta a kérdőív.

Az osztályok szintjén a legmagasabb korreláció az alacsony megbecsültség (negatív reputáció: lenézem) és a pletykálkodás között található, és ez az összefüggés idővel erősödik (1. hullám: 0,17, 2. hullám: 0,22, 3. hullám: 0,30). Ehhez hasonlóan pozitív összefüggést találunk a mások lenézik hálózat és a pletykálkodás között (1. hullám: 0,15, 2. hullám: 0,20, 3. hullám: 0,20). A pozitív reputációs hálózat (magas megbecsültség: felnézek rá) és a pletykálkodás között ezzel szemben a korreláció értéke nullához közeli. Ezek az összefüggések azt valószínűsítik, hogy a pletyka tárgyait a tanulók sokkal inkább lenézik, mint hogy felnéznének rájuk. Azok ugyanakkor, akikre az osztálytársak felnéznek, de a tanulók szerint nem érdemlik meg, szintén lehetséges tárgyai a pletykálkodásnak (2. hullám: 0,13, 3. hullám: 0,17). Azokat a tanulókat továbbá, akiket pletykásnak tartanak, osztálytársaik hajlamosak lenézni (1. hullám: 0,08, 2. hullám: 0,12, 3. hullám: 0,15).

A befokok, valamint kifokok közötti összefüggést mérő egyéni szintű korrelációk⁵ alapján közepes erősségű pozitív összefüggést találunk aközött, hogy valakit lenéznek az osztálytársai, és aközött, hogy negatív tartalommal pletykálnak róla (1. hullám: 0,42, [0,36 – 0,48], 2. hullám: 0,58, [0,49 – 0,68], 3. hullám: 0,59, [0,53 – 0,64]). Ezzel összhangban, aközött, hogy valakire felnéznek az osztálytársai, és aközött, hogy pletykálkodnak-e róla, gyenge negatív összefüggés mutatkozik (1. hullám: -0,06, [-0,11 – -0,02], 2. hullám: -0,13, [-0,16 – -0,10], 3. hullám: -0,11, [-0,14 – -0,06]). Miközben az, hogy valaki pletykál-e negatív tartalommal másokról, nincs szignifikáns összefüggésben azzal, hogy osztálytársai felnéznek-e rá, addig a pletykálkodás az első

⁵ A korrelációk statisztikai szignifikanciáját bootstrap eljárással becsültük, a korrelációs együtthatók mellett a 95%-os konfidenciaintervallum alsó és felső határát közöljük.

két hullámban gyenge pozitív összefüggést mutat azzal, hogy osztálytársai lenézik az illetőt (1. hullám: 0,06, [0,01 – 0,13], 2. hullám: 0,08, [0,03 – 0,16]).

Eme összefüggések alapján a középiskolai tanulók körében a pletykálkodás sokkal inkább összefügg az alacsony megbecsültséggel, mint a magassal. A korrelációk alapján azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy a tanulók az alacsony megbecsültségű osztálytársaikról pletykálnak-e, vagy a pletyka vezet ahhoz, hogy egyes diákoknak alacsony lesz a megbecsültsége. Ahhoz, hogy ezt a két mechanizmust el tudjuk különíteni egymástól, longitudinális kapcsolathálózati adatokat felhasználó sztochasztikus aktororientált modelleket becsültünk.

A sztochasztikus aktororientált modellek eredményei

A 4. táblázat a pletykálkodás és a negatív reputáció együttes változását becslő modelljének eredményeit tartalmazza, míg az 5. táblázat a pletykálkodás és a pozitív reputáció együttes változását becslő modelljének eredményeit mutatja. Minden osztály esetében külön-külön közöljük az adott osztályra vonatkozó modelleket, valamint a metaelemzés⁶ során kapott Fisher-teszt eredményeit is bemutatjuk. A Fisher-teszt alapján a szignifikáns jobboldali p -értékek arra utalnak, hogy néhány osztály esetében pozitívak az adott paraméter becslései, miközben a szignifikáns bal oldali p -értékek azt mutatják, hogy néhány osztály esetében negatívak az adott változó paraméterbecslései (Ripley et al. 2017: 101). Mivel az összes paramétert tartalmazó modell nem minden osztályban konvergált, ezért egyes paramétereket bizonyos osztályok esetében kihagytunk a becslésből.⁷

Az első hipotézisünk alapján, ha egy tanuló pletykálkodás áldozatává válik, akkor romlik a megbecsültsége. Ezt a feltételezést két paraméter segítségével tudjuk tesztelni a modellben. A diádok szintjén pozitív összefüggés rajzolódik ki a pletykálkodás és az alacsony megbecsültség között: a tanulók idővel hajlamosak lenézni azokat a tanulókat, akikről a korábbi időpontokban ők maguk negatív pletykákat terjesztettek (*pletyka* $\rightarrow$ *lenézés*, jobb oldali p -értékek kombinációja: $\chi^2 = 24,21$, sz. f. = 8, $p = 0,002$). Ezen a hatáson felül azonban a tanulóknak a két hálózatban kapott fokszámai nem mutatnak szignifikáns összefüggést: a nagyobb mennyiségű bejövő jelölés a pletykahálózatban nem eredményez idővel szignifikánsan magasabb bejövő jelölést a negatív reputációs hálózatban (*pletyka befok* $\rightarrow$ *lenézés befok*)⁸. A pozitív re-

6 A metaelemzés során először azonos (vagy közel azonos) paraméterek bevonásával minden osztály esetében megbecsüljük a paraméterértékeket és a hozzájuk tartozó standard hibákat, majd ezeket egy statisztikai modellben kombináljuk. Az RSienna program erre kétféle lehetőséget nyújt: ha az osztályok száma elég nagy (>20), akkor érdemes a paraméterek eloszlásának átlagát és varianciáját becsülni (Ripley et al. 2017: 99), ha az osztályok száma kevés (mint tanulmányunkban), akkor a p -értékek Fisher-féle kombinációját használhatjuk a paraméterek szignifikanciájának tesztelésére (Ripley et al. 2017: 101; Hedges–Olkin 1985).

7 A tanulmányban bemutatott összes modell konvergált a Ripley és munkatársai (2017) által megfogalmazott konvergenciakritériumok alapján. Mivel a modelljeink konvergáltak, minden osztály esetében megvizsgáltuk az adott modell illeszkedését is a bejövő fokszámeloszlás, a kimenő fokszámeloszlás, a geodézikus távolságok és a triád census tekintetében (Lospinoso 2012). Ezek a hálózatoknak olyan fontos jellemzői, melyek modellezésére nem minden esetben koncentrálnunk a becslési eljárás során, ezért a becsült modellek esetében fontos annak vizsgálata, vajon a kapott paraméterbecslések jól illeszkednek-e a megfigyelt hálózatokhoz. A modellek illeszkedése minden osztály esetében megfelelő volt.

8 Mivel a két hálózat bejövő, illetve kimenő fokszámai közötti összefüggéseket mérő paraméterbecslések közül (*pletyka befok* $\rightarrow$ *lenézés/felnézés befok*, *lenézés/felnézés befok* $\rightarrow$ *pletyka befok*, *pletyka kifok* $\rightarrow$ *lenézés/felnézés befok*) egyik sem bizonyult szignifikánsnak, és több osztály esetében a modellek nem konvergáltak a paraméterek bevonása után, a táblázatokban szereplő végső modell csak a két hálózat közötti diádszintű összefüggéseket tartalmazza.

putációs háló és a pletykálkodás esetében sem diádszinten, sem a fokszármok szintjén nem találtunk szignifikáns összefüggést az első hipotézis tekintetében (*pletyka* → *felnézés*, *pletyka befok* → *felnézés befok*).

A második hipotézisünkben azt fogalmaztuk meg, hogy az alacsony reputációval rendelkező tanulókról idővel egyre többet pletykálnak az osztálytársaik. A metaelemzés eredményei azt mutatják, hogy a diádok szintjén igazolódik az összefüggés: ha valaki lenézi egy osztálytársát, idővel nagyobb eséllyel fog pletykálni róla (*lenézés* → *pletyka*, jobb oldali p -értékek kombinációja: $\chi^2 = 38,15$, sz. f. = 14, $p < 0,001$). A fokszármok szintjén ez a hipotézis sem igazolódik (*lenézés befok* → *pletyka befok*), illetve nem találunk szignifikáns összefüggést a pozitív reputációs háló és a pletykálkodás között a második hipotézis tekintetében sem (*felnézés* → *pletyka*, *felnézés befok* → *pletyka befok*).

A harmadik hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy azok a tanulók, akik sokat pletykálnak, idővel veszítenek a megbecsültségükből. Hipotézisünkkel ellentétben a metaelemzés nem mutatott szignifikáns összefüggést a kimenő pletykajelölések száma és a beérkező pozitív és negatív reputációs jelölések száma között (*pletyka kifok* → *felnézés befok*, *pletyka kifok* → *lenézés befok*).

A fentebb bemutatott különböző hálózatok (pletyka, negatív reputáció, pozitív reputáció) időbeli *egymásra hatását* bemutató paraméterbecsléseken túl érdemes megfigyelni az egyes hálózatok létrejöttét önmagukban magyarázó strukturális mechanizmusokat is. A *sűrűség* negatív értéke egyfajta tengelymetszetként mutatja, hogy mind a pletyka, mind a reputációs jelölések *ritkák* a vizsgált hálózatokban. A *reciprocitás* mechanizmusának pozitív paraméterbecslése mindhárom hálózat esetében azt mutatja, hogy a tanulók hajlamosak azokról pletykálni, akik róluk pletykálnak; azokat lenézni, akik őket lenézik; és azokra felnézni, akik rájuk felnéznek. Mindhárom hálózat esetében azok a tanulók, akiknek magas a bejövő jelöléseik száma, idővel még több jelölést kapnak osztálytársaiktól (*befok* – *népszerűség*). Mindhárom hálózat esetében azt látjuk, hogy azok a tanulók, akik sok jelölést adnak le az adott hálózatban, idővel hajlamosak még jobban növelni kimenő jelöléseik számát (*kifok* – *aktivitás*). A *nulla kifok* negatív paraméterbecslése arra utal, hogy a tanulók mindhárom hálózat esetében hajlamosak voltak arra, hogy egyetlen osztálytársukat se jelöljék.⁹ A pozitív reputáció esetében hat osztály adatait figyelembe véve összességében szignifikáns a *transzitivitás* hatása, azaz ha i felnéz k -ra és k felnéz j -re, akkor i hajlamos j -re is felnézni.¹⁰ Mindez alátámasztja az informális hierarchia jelenlétét a vizsgált osztályközösségekben. A *közös jelölő* negatív hatása azt mutatja, hogy az osztálytársak véleménye hajlamos eltérni arról, hogy kire néznek fel.¹¹

9 A nulla kifok paraméter becslést egyúttathatóját inverz módon kell értelmezni, tehát a negatív paraméterbecslés pozitív hajlandóságra utal (Ripley et al. 2017: 120).

10 A hetedik osztály modellje csak e paraméter kihagyása esetén konvergált.

11 A transzitivitás és a közös jelölő paramétereket a pozitív reputációs hálók esetében azért vontuk be az elemzésbe, hogy jobb illeszkedést érjünk el. A negatív reputációs modellek e paraméterek bevonása nélkül is jól illeszkednek a megfigyelt hálózatokhoz.

A megfelelően konvergáló modellek becsléséhez mindhárom hálózat esetében szükség volt arra, hogy bizonyos paraméterek estében (*sűrűség*, *befok* – *népszerűség*, *kifok* – *aktivitás*) bevonjunk egy interakciós tagot (*idő dummy*) az időbeli heterogenitás kezelésére (Ripley et al. 2017: 54–55). A bevont idő dummy változók az első időperiódus (1. és 2. hullám között) megkülönböztetésére szolgálnak. A szignifikáns paraméterbecslések a pozitív reputációs háló esetében azt jelzik, hogy bizonyos osztályokban a *sűrűség* és a *kifok* – *aktivitás* paraméterbecslése különbözik az első és a második hullám, valamint a második és harmadik hullám között.

A tanulók hajlamosabbak az azonos nemű osztálytársaikról pletykálkodni, mint az ellentétes nemű osztálytársaikról, és az azonos nemű osztálytársaikra felnézni, mint az ellentétes neműekre; ugyanakkor összességében nincs szignifikáns különbség arra vonatkozóan, hogy az azonos nemű vagy az ellenkező nemű osztálytársait nézik le inkább (*azonos nem*). A fiúk továbbá hajlamosak több osztálytársukra felnézni, mint a lányok (*fiú ego*). Ráadásul a fiúkra összességében kevésbé néznek fel, mint a lányokra, és inkább nézik le őket, mint a lányokat (*fiú alter*). Nem látunk azonban szignifikáns különbséget összességében arra vonatkozóan, hogy a fiúk vagy a lányok pletykálnak többet: van egy osztály, ahol ez a fiúk „javára” billen, és van egy osztály, ahol a lányok javára, és a többi egyedi osztályban nincs szignifikáns eltérés.

4. táblázat: A pletyka és a negatív reputációs hálózat együttes változását becsülő sztochasztikus aktororientált modellek és a metaelemzéshez tartozó Fisher-teszt értékei

Osztályok	1		2		3		4		5		6		7		Jobb oldali Fisher		Bal oldali Fisher	Osztályok száma
	Par.	SH	Par.	SH	Par.	SH	Par.	SH	Par.	SH	Par.	SH	Par.	SH				
Pletyka																		
sűrűség	-3,64***	1,02	-5,82***	1,01	1,73	2,51	-0,97	1,23	2,06	1,86	-3,41***	0,49	-0,94	1,21	0,899	<0,001		7
reciprocitás	0,80†	0,44	0,13	0,68	n.a.	n.a.	-0,13	0,74	1,37**	0,42	0,33	0,25	-0,45	0,85	0,003	0,939		6
befok – népszerűség	0,65*	0,28	0,73*	0,34	0,40	0,66	0,83***	0,19	0,28	0,47	0,67***	0,14	0,79***	0,19	<0,001	1,000		7
kifok – aktivitás	0,32	0,21	0,74**	0,27	-1,88	1,23	-0,56	0,44	-1,60*	0,80	0,33***	0,10	-0,64	0,45	0,002	0,061		7
nulla kifok	-2,71***	0,76	n.a.	n.a.	-6,09***	1,76	-4,87***	1,10	-6,52***	1,46	-2,26***	0,54	-4,49***	1,11	1,000	<0,001		6
fiu alter	0,17	0,28	-0,49	0,51	-0,55	0,39	0,12	0,20	-0,06	0,23	0,02	0,18	0,38†	0,20	0,363	0,535		7
fiu ego	-0,04	0,27	0,92†	0,53	-0,17	0,48	-0,47*	0,23	0,03	0,21	0,23	0,18	-0,13	0,19	0,360	0,337		7
azonos nem	0,42	0,30	1,32*	0,54	0,64†	0,38	0,45*	0,22	0,20	0,22	0,26	0,20	0,38†	0,22	<0,001	1,000		7
lenézés a pletyka	2,08*	1,03	2,03**	0,65	2,38†	1,40	-0,51	1,02	0,47	0,50	0,27	0,28	0,47	0,89	<0,001	0,996		7
idő dummy: sűrűség	-0,76	1,21	0,02	1,68	-1,20	2,30	-1,07	1,05	2,50	1,84	0,12	0,75	1,26	1,13	0,478	0,622		7
idő dummy: befok – népszerűség	0,62	0,61	-0,11	0,69	0,77	1,35	0,08	0,37	-0,56	0,94	0,13	0,29	-0,32	0,39	0,568	0,744		7
idő dummy: kifok – aktivitás	-0,11	0,23	0,06	0,57	-0,04	0,82	0,68†	0,41	-0,95	0,73	-0,06	0,12	-0,53	0,45	0,694	0,290		7
Negatív reputáció (lenézés)																		
sűrűség	-1,99**	0,75	-4,37***	0,74	-2,13**	0,74	-3,47***	0,95	-2,59*	1,25	-3,02***	0,57	-2,77***	0,77	1,000	<0,001		7
reciprocitás	0,24	0,47	0,94*	0,37	0,02	0,70	0,24	0,40	1,16**	0,38	0,92***	0,22	n.a.	n.a.	<0,001	0,997		6
befok – népszerűség	0,59**	0,21	0,44	0,38	0,36	0,38	0,52*	0,21	0,01	0,75	0,74***	0,12	0,20	0,44	<0,001	0,999		7
kifok – aktivitás	-0,01	0,22	0,64***	0,11	0,22†	0,12	0,36†	0,19	0,40***	0,11	0,27†	0,14	0,35*	0,16	<0,001	1,000		7
nulla kifok	-3,27***	0,77	N.A.	n.a.	-3,81***	0,68	-3,08***	0,83	-3,09***	0,67	-2,61***	0,75	-3,40***	0,68	1,000	<0,001		6
fiu alter	-0,29	0,19	0,29	0,30	-0,26	0,21	0,23	0,21	-0,04	0,22	-0,43	0,27	0,93**	0,29	0,047	0,199		7
fiu ego	-0,02	0,17	0,15	0,31	-0,06	0,15	0,45	0,40	0,03	0,21	-0,12	0,29	0,01	0,25	0,579	0,806		7
azonos nem	-0,12	0,20	0,54†	0,31	0,08	0,20	0,15	0,22	-0,29	0,21	-0,30	0,27	0,37	0,29	0,259	0,522		7
pletyka a lenézés	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	3,35*	-1,63	2,09	-1,4	0,80†	-0,46	1,3	-1,02	0,002	1,000		4
idő dummy: sűrűség	0,49	1,01	1,50	1,28	1,42	1,29	-0,44	1,14	-3,11	2,45	0,33	0,71	-0,08	1,23	0,366	0,744		7
idő dummy: befok – népszerűség	-0,67	0,42	-0,94	0,76	-1,30†	0,73	-0,43	0,40	1,73	1,51	0,32	0,23	0,23	0,75	0,612	0,079		7
idő dummy: kifok – aktivitás	0,29	0,28	-0,16	0,21	0,19	0,19	0,32	0,22	0,13	0,14	-0,14	0,15	-0,16	0,19	0,227	0,686		7

Megjegyzés: † $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

5. táblázat: A pletyka és a metalemezéshez tartozó Fisher-teszt értékei

Oszályok	1	2	3	4	5	6	7	jobb oldali Fisher	bal oldali Fisher	Oszályok száma							
Pletyka																	
sűrűség	-3,11***	-0,77	-5,65***	-0,88	0,97	-1,99	-0,86	-1,14	2,06	-1,95	-3,41***	-0,50	-1,09	-1,19	0,931	<0,001	7
reciprocitás	0,81*	-0,39	0,36	-0,54	n.a.	n.a.	-0,19	-0,78	1,46**	-0,49	0,37	-0,25	-0,46	-0,77	0,002	0,953	6
befók – népszerűség	0,64*	-0,27	0,66†	-0,35	0,30	-0,56	0,79***	-0,19	0,32	-0,51	0,70***	-0,15	0,79***	-0,20	<0,001	1,000	7
kifók – aktivitás	0,27	-0,17	0,84***	-0,20	-1,15	-0,78	-0,64	-0,40	-1,60†	-0,83	0,34***	-0,10	-0,57	-0,44	<0,001	0,060	7
nulla kifók	-2,88***	-0,67	n.a.	n.a.	-5,70***	-1,43	-4,89***	-1,13	-6,58***	-1,48	-2,28***	-0,57	-4,37***	-1,10	1,000	<0,001	6
fiú alter	0,03	-0,24	-0,44	-0,49	-0,62†	-0,34	0,09	-0,20	-0,10	-0,25	-0,01	-0,18	0,38*	-0,19	0,458	0,323	7
fiú ego	0,05	-0,21	0,82†	-0,48	0,06	-0,27	-0,51*	-0,24	-0,02	-0,25	0,25	-0,19	-0,15	-0,19	0,299	0,354	7
azonos nem	0,35	-0,26	1,42**	-0,49	0,55†	-0,33	0,37	-0,26	0,10	-0,26	0,23	-0,20	0,44*	-0,21	<0,001	1,000	7
felnézés a pletyka	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0,65	-0,80	0,98	-0,83	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0,116	0,949	2
idő dummy: sűrűség	-0,51	-1,13	0,24	-1,43	-0,90	-1,79	-1,14	-1,01	2,54	-1,88	0,12	-0,80	1,24	-1,10	0,446	0,650	7
idő dummy: befók – népszerűség	0,42	-0,55	-0,18	-0,67	0,33	-1,03	0,10	-0,37	-0,60	-0,97	0,12	-0,30	-0,36	-0,40	0,686	0,671	7
idő dummy: kifók – aktivitás	-0,09	-0,21	-0,01	-0,39	0,17	-0,69	0,70†	-0,36	-0,94	-0,70	-0,06	-0,13	-0,50	-0,44	0,569	0,321	7
Pozitív reputáció (felnézés)																	
sűrűség	-2,29***	-0,50	-4,67***	-0,89	-2,90***	-0,62	-3,14**	-0,99	-1,01†	-0,53	-1,97*	-0,98	-3,50***	-0,76	1,000	<0,001	7
reciprocitás	0,06	-0,37	0,70**	-0,26	0,41	-0,49	2,03***	-0,47	0,37	-0,29	0,05	-0,51	0,75**	-0,23	<0,001	0,999	7
transzitivitás	1,72†	-0,94	1,20*	-0,59	2,49	-1,90	n.a.	n.a.	1,01**	-0,36	2,00	-1,55	-0,09	-0,38	<0,001	0,999	6
közös jelölő	-0,06	-0,09	-0,25*	-0,11	-0,99	-0,68	0,11	-0,12	n.a.	n.a.	-0,52†	-0,29	-0,09	-0,07	0,966	0,005	6
befók – népszerűség	0,03	-0,30	0,43	-0,30	0,78†	-0,45	-0,01	-0,57	-0,37	-0,39	0,75**	-0,28	0,55†	-0,31	0,003	0,953	7
kifók – aktivitás	n.a.	n.a.	0,40*	-0,20	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	-0,1	-0,30	0,28*	-0,14	0,012	0,910	3
nulla kifók	-2,69***	-0,65	n.a.	n.a.	-3,48***	-0,60	-2,22**	-0,72	-3,68***	-0,45	-2,94***	-0,81	-2,98***	-0,62	1,000	<0,001	6
fiú alter	-0,45†	-0,27	1,08†	-0,55	0,20	-0,29	-0,87†	-0,50	-0,12	-0,16	-0,19	-0,43	-0,47*	-0,24	0,628	0,027	7
fiú ego	0,60*	-0,27	-1,35†	-0,80	-0,28	-0,28	0,49	-0,59	0,23†	-0,13	-0,28	-0,41	0,67**	-0,23	0,004	0,512	7
azonos nem	0,83**	-0,27	1,30*	-0,57	1,05***	-0,31	1,44**	-0,49	0,57**	-0,18	-0,38	-0,44	1,02***	-0,23	<0,001	0,998	7
pletyka a felnézés	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0,45	-2,10	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	0,415	0,585	1
idő dummy: sűrűség	3,11**	-1,04	0,26	-1,15	0,75	-1,02	0,09	-1,23	0,33	-0,93	2,93†	-1,51	0,60	-0,90	0,005	0,993	7
idő dummy: befók – népszerűség	-1,78**	-0,62	0,26	-0,53	-0,53	-0,72	-0,27	-0,72	-0,11	-0,63	-0,69	-0,56	0,05	-0,39	0,947	0,031	7
idő dummy: kifók – aktivitás	n.a.	n.a.	-0,49	0,34	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	-0,85*	0,42	-0,33*	0,16	1,000	0,002	3

Megjegyzés: † $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Összefoglalás és diszkusszió

A pletykálkodás fontos funkciót tölt be az iskolai osztályközösségekben. A pletykálkodásban részt vevő felek közötti kötődés erősítésén túl szerepe van az informális státushierarchiák kialakításában és fenntartásában, valamint a csoportnormák betartatásában is (Noon–Delbridge 1993; Beersma–Van Kleef 2012). A legtöbb társadalomtudományi kutatás arra mutat rá, hogy nem véletlenül pletykálunk olyan sokat: amellett, hogy élvezeti értéket rendelünk hozzá, a pletykát eszközként használjuk a normaszegők büntetésére, a társas viszony- és normarendszerünk védelmére (Kniffin–Wilson 2005; Sommerfeld et al. 2007; Beersma–Van Kleef–Dijkstra 2017). E funkcióját tekintve a pletyka közösségi szempontból hasznos normaerősítő és a normaszegőket *büntető* szerepében rejlik. A szakirodalomból ismert, hogy ebben a tekintetben, különösen a kooperációs normák esetében, a negatív tartalomnak és a büntetésnek nagyobb fontossága lehet, mint a pozitív tartalomnak és a jutalmazásnak (Bowles–Gintis 2004; Fehr–Gächter 2002; Giardini–Vilone 2016). A negatív pletyka tehát a pletyka tárgyának reputációját rombolja, és ilyen módon segít a közösség normarendszerének a fenntartásában. Másrészt a pletyka mint informális szankció lehetősége rettent el a közösség saját reputációjukat féltő tagjait a normaszegéstől.

Ebben a tanulmányban azt vizsgáltuk, hogyan változik és hogyan hat egymásra időben a pletykálkodás és a megbecsültség középiskolai tanulók körében. A pletyka és a megbecsültség összefüggésével kapcsolatban három hipotézist fogalmaztunk meg. Első hipotézisünk szerint, ha egy tanuló pletykálkodás tárgyává válik, akkor idővel romlik a megbecsültsége. Második hipotézisünk szerint az alacsony megbecsültséggel rendelkező tanulókról idővel egyre többet pletykálnak az osztálytársaik. Harmadik hipotézisünk alapján azok a tanulók, akik sokat pletykálkodnak, idővel veszítenek reputációjukból. A pletyka és megbecsültség összefüggésének leíró és korrelációs elemzése mellett a hipotézisek tesztelésére hét osztályban sztochasztikus aktororientált modelleket becsültünk, melyek a két hálózat együttes alakulásának vizsgálata mellett a kapcsolatháló-jelölések egymásba ágyazottságának modellezésére is képesek.

A pletykálkodásra adott jelölések száma a legtöbb osztályban viszonylag alacsony volt. Elképzelhető, hogy az informális kommunikáció nagy része a kamaszok között is pletykálkodásból áll, azonban a pletyka érzékeny természete miatt a tanulók nem számoltak be erről a kérdőívben.

Az eredmények csak részben igazolták hipotéziseinket. A leíró korrelációs elemzések alapján a pletykálkodás és a magas megbecsültség között csak igen kis mértékű összefüggést találtunk. Valószínűleg ez magyarázza, hogy a longitudinális adatokra támaszkodó sztochasztikus aktororientált modellek esetében nem találtunk szignifikáns összefüggést a két hálózat között.

A negatív reputációs háló és a pletykálkodás között diadikus szinten a hipotéziseinkkel összhangban álló összefüggéseket találtunk: ha egy tanuló egy másik ta-

nulóról pletykál, akkor idővel le is nézi őt, illetve ha egy tanuló valakit lenéz, akkor idővel pletykálni is fog róla. Ezeket az összefüggéseket a QAP korrelációs elemzés is megerősítette, azonban a kétirányú összefüggéseket szétválasztó és egyéb strukturális hatásokra is kontrolláló sztochasztikus aktororientált modellekben nem találtunk szignifikáns összefüggést a bejövő pletyka és a bejövő negatív reputációs jelölések között. Harmadik hipotézisünk, miszerint akik sokat pletykálnak, veszítenek a megbecsültségükből, nem igazolódott.

Összességében szorosabb összefüggéseket találtunk a negatív tartalmú pletykálkodás és a lenézés között, mint a negatív tartalmú pletykálkodás és a magas megbecsültség között. A vizsgált közösségeinkben tehát a pletyka inkább a lefelé húzás és a kiközösítés eszköze és következménye, mint a magas státuszért folytatott küzdelemé. A *befok* – *népszerűség* szignifikáns mutatói emellett arra engednek következtetni, hogy a pletyka és a megbecsültség öngerjesztő és tovagyűrűző folyamatok a vizsgált osztályokban.

Ugyan csupán hét osztály esetében voltunk képesek longitudinális kapcsolathálózati modellek becslésére, az eredmények azt mutatják, hogy az elemzések során érdemes figyelembe venni az endogén hálózati mechanizmusokat. A tanulók mindhárom hálózat esetében hajlamosak voltak viszonzni a kapott jelöléseket, és a bejövő, illetve a kimenő jelölések száma is hatással volt arra, hogy a jövőbeni jelölések hogyan alakulnak. A tanulók továbbá a pletyka- és pozitív reputációs hálózatok esetében hajlamosabbak voltak azonos nemű társaikat bejelölni, mint az ellenkező nemhez tartozókat.

A pletykálkodásra adott jelölések alacsony száma minden kérdőíves adatfelvételre építő kutatás esetében komoly korlátot jelent. Mivel sztochasztikus aktororientált modellek segítségével csak olyan osztályokat tudtunk elemezni, ahol mindhárom hullám esetében elegendő válaszadó volt és a jelölések bizonyos stabilitást mutattak, ez egy erős mintaszelekciót eredményezett: a sztochasztikus aktororientált modellekben vizsgált hét osztály mindegyike gimnáziumi osztály volt. Továbbá, bár az adatfelvétel során olyan iskolák kerültek kiválasztásra, melyek nagy számban oktatnak roma tanulókat is, a hét elemzett gimnáziumi osztályba összesen csak nyolc magát romának valló tanuló járt. Emiatt a statisztikai modelljeinkben nem tudtunk kitérni annak vizsgálatára, vajon a tanulók etnikai hovatartozása milyen összefüggésben áll a pletykálkodással és a megbecsültséggel. Mivel tudjuk, hogy a pozitív és negatív viszonyok alakulását a tanulók etnikai hovatartozása nagyban befolyásolja (Boda–Néray 2015), további kutatásokban érdemes lenne megvizsgálni a pletyka és a megbecsültség, valamint a tanulók etnikai hovatartozása közötti összefüggéseket. A hálózati és egyéni szintű korrelációs összefüggések azonban azt mutatják, hogy valószínűleg a gimnáziumi osztályoktól demográfiai összetételükben különböző szakiskolai és szakközépiskolai osztályok esetében is hasonló mechanizmusok működnek, azaz a pletyka és az alacsony megbecsültség közötti összefüggés a vizsgált osztályközösségekben általánosnak tekinthető.

Abstract: Malicious gossip goes frequently together with intense status competition among adolescents. It is often used as a tool to attain higher status in the peer group. Being the object of negative gossip might undermine students' chances to preserve good reputation in the class. Individuals with low reputation can be the object of even more negative gossip over time. The high frequency of sending gossip, furthermore, might also contribute to lower reputation among peers over time. To analyse these processes, we use network data from three waves of a social network panel of Hungarian secondary school classes (7 schools, 40 classes, $N_{T1}=1313$). Besides the descriptive and bivariate correlational analysis of gossip and reputation, we examine the co-evolution of reputational status and self-reported gossip nominations using stochastic actor-based models in a subset of seven classrooms. Findings indicate that if a student gossips about a classmate, he or she will also disdain this classmate over time. It is also found that looking down on somebody increases the chance of sending negative gossip about the person.

Keywords: adolescents, social network analysis, gossip, reputation, status competition

Irodalom

- Beersma, B. – A. Van Kleef, G. (2012): Why people gossip: An empirical analysis of social motives, antecedents, and consequences: why people gossip. *Journal of Applied Social Psychology*, 42(11): 2640–70. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00956.x>.
- Beersma, B. – A. Van Kleef, G. – Dijkstra, M. T. M. (2017): Gossip in work groups: Antecedents and consequences. In Wittek, R. P. M. – Giardini, F. (eds.): *The Oxford Handbook of Gossip and Reputation*. Oxford University Press.
- Besnier, N. (2009): *Gossip and the Everyday Production of Politics*. Honolulu: U Hawai'i Press.
- Boda, Zs. – Néray, B. (2015): Inter-ethnic friendship and negative ties in secondary school. *Social Networks*, 43: 57–72. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.03.004>.
- Bowles, S. – Gintis, H. (2004): The Evolution of strong reciprocity: Cooperation in Heterogeneous populations. *Theoretical Population Biology*, 65(1): 17–28. <https://doi.org/10.1016/j.tpb.2003.07.001>.
- Bruyn, E. H. de – Cillessen, A. H. N. – Wissink, I. B. (2010): Associations of peer acceptance and perceived popularity with bullying and victimization in early adolescence. *The Journal of Early Adolescence*, 30(4): 543–66. <https://doi.org/10.1177/0272431609340517>.
- Cillessen, A. H. N. – Mayeux, L. (2004): From Censure to reinforcement: Developmental Changes in the association between aggression and social status. *Child Development*, 75(1): 147–63. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00660.x>.
- Coleman, J. S. (1961): *The Adolescent Society. The Social Life of the Teenager and its Impact on Education*. Free Press. New York.
- Crick, N. R. (1995): Relational aggression: The role of intent attributions, feelings of distress, and provocation type. *Development and Psychopathology*, 7(2): 313–322.

- <https://doi.org/10.1017/S0954579400006520>.
- Dekker, D. – Krackhardt, D. – Snijders, T. A. B. (2007): Sensitivity of MRQAP. Tests to Collinearity and autocorrelation conditions. *Psychometrika*, 72(4): 563–81. <https://doi.org/10.1007/s11336-007-9016-1>.
- Dunbar, R. (1996): *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dunbar, R. (2004): Gossip in evolutionary perspective. *Review of General Psychology*, 8(2): 100–110. <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.8.2.100>.
- Eder, D. – Enke, J. L. (1991): The Structure of gossip: Opportunities and Constraints on collective expression among adolescents. *American Sociological Review*, 56(4): 494. <https://doi.org/10.2307/2096270>.
- Ellwardt, L. (2011): *Gossip in Organizations. A Social Network Study*. Groningen: ICS Dissertation Series.
- Ellwardt, L. – Labianca, G. (J.) – Wittek, R. (2012): Who are the objects of positive and negative gossip at work? *Social Networks*, 34(2): 193–205. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2011.11.003>.
- Faris, R. – Felmlee, D. (2014): Casualties of social combat school networks of peer victimization and their consequences. *American Sociological Review*, 79(2): 228–57. <https://doi.org/10.1177/0003122414524573>.
- Fehr, E. – Gächter, S. (2002): Altruistic punishment in humans. *Nature*, 415(6868): 137–40. <https://doi.org/10.1038/415137a>.
- Garandeau, C. F. – Cillessen, A. H. N. (2006): From Indirect aggression to invisible aggression: A Conceptual view on bullying and peer group manipulation. *Aggression and Violent Behavior*, 11(6): 612–25. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2005.08.005>.
- Georganta, K. – Panagopoulou, E. – Montgomery, A. (2014): Talking behind their backs: Negative Gossip and burnout in hospitals. *Burnout Research*, 1(2): 76–81. <https://doi.org/10.1016/j.burn.2014.07.003>.
- Giardini, F. – Vilone, D. (2016): Gossip Quantity and network structure can counterbalance errors in transmission and promote the evolution of cooperation. *arXiv: 1606.01711 [physics.soc-ph]*.
- Grosser, T. J. – Lopez-Kidwell, V. – Labianca, G. (J.) – Ellwardt, L. (2012): Hearing It through the grapevine: positive and negative workplace gossip. *Organizational Dynamics*, 41(1): 52–61. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2011.12.007>.
- Hartup, W. W. (1993): Adolescents and Their friends. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 60: 3–22. <https://doi.org/10.1002/cd.23219936003>.
- Hedges, L. V. – Olkin, I. (1985): *Statistical Methods for Meta-analysis*. New York: Academic Press.
- Huisman, M. (2009): Imputation of missing network data: Some simple procedures. *Journal of Social Structure*, 10(1): 1–29.
- Kniffin, K. M. – Wilson, D. S. (2005): Utilities of gossip across organizational levels:

- Multilevel Selection, free-riders, and teams. *Human Nature*, 16(3): 278–92. <https://doi.org/10.1007/s12110-005-1011-6>.
- Kurland, N. B. – Pelled, L. H. (2000): Passing the word: Toward a model of gossip and power in the workplace. *Academy of Management Review*, 25(2): 428–38. <https://doi.org/10.5465/AMR.2000.3312928>.
- Little, T. D. – Henrich, Ch. C. – Jones, S. M. – Hawley, P. H. (2003): Disentangling the “whys” from the “whats” of aggressive behaviour. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2): 122. <https://doi.org/10.1080/01650250244000128>.
- Lospinoso, J. A. (2012): Statistical Models for social network dynamics. PhD thesis, University of Oxford, U. K.
- Noon, M. – Delbridge, R. (1993): News from behind my hand: Gossip in organizations. *Organization Studies*, 14(1): 23–36. <https://doi.org/10.1177/017084069301400103>.
- Olweus, D. (1993): *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Oxford: Wiley.
- Pál, J. – Stadtfeld, Ch. – Grow, A. – Takács, K. (2016): Status Perceptions matter: Understanding Disliking among adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 26(4): 805–18. <https://doi.org/10.1111/jora.12231>.
- Ripley, R. M. – Snijders, T. A. B. – Boda, Zs. – Vörös, A. – Preciado, P. (2017): *Manual for SIENA version 4.0*. Oxford: University of Oxford, Department of Statistics; Nuffield College.
- Sijtsema, J. J. – Veenstra, R. – Lindenberg, S. – Salmivalli, Ch. (2009): Empirical test of bullies’ status goals: Assessing direct goals, aggression, and prestige. *Aggressive Behavior*, 35(1): 57–67. <https://doi.org/10.1002/ab.20282>.
- Snijders, T. A. B. – van de Bunt, G. G. – Steglich, Ch. E. G. (2010): „Introduction to stochastic actor-based models for network dynamics. *Social Networks, Dynamics of Social Networks*, 32(1): 44–60. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2009.02.004>.
- Snijders, T. A. B. – Steglich, C. E. G. (2015): Representing micro-macro linkages by actor-based dynamic network models. *Sociological Methods & Research*, 44(2): 222–71. <https://doi.org/10.1177/0049124113494573>.
- Snijders, T. A. B. – Baerveldt, Ch. (2003): A multilevel network study of the effects of delinquent behavior on friendship evolution. *Journal of Mathematical Sociology*, 27(2): 123–51. <https://doi.org/10.1080/00222500390213119>.
- Sommerfeld, R. D. – Krambeck, H.-J. – Semmann, D. – Milinski, M. (2007): Gossip as an alternative for direct observation in games of indirect reciprocity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(44): 17435–40. <https://doi.org/10.1073/pnas.0704598104>.
- Steglich, Ch. – Snijders, T. A. B. – Pearson, M. (2010): Dynamic networks and behavior: Separating selection from influence. *Sociological Methodology*, 40(1): 329–93. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9531.2010.01225.x>.
- Számadó, Sz. – Szalai, F. – Scheuring, I. (2016): Deception Undermines the Stability of Cooperation in Games of Indirect Reciprocity. *PLOS ONE* 11 (1): e0147623.

- <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0147623>.
- Szvetelszky Zs. (2002): *A pletyka*. Budapest: Kognitív Szeminárium, Gondolat.
- Szvetelszky Zs. (2017): *Rejtett szervezetek*. Budapest: Typotex.
- Veenstra, R. – Dijkstra, J. K. – Kreager, D. A. (2018): Pathways, networks, and norms: A sociological perspective on peer research. In Bukowski, W. M. – Laursen, B. – Rubin, K. H. (eds.): *Handbook of Peer Interactions, Relationships, and Groups*. New York, NY: Guilford. *Megjelenés alatt*.
- Veenstra, R. – Dijkstra, J. K. – Steglich, Ch. – Van Zalk, M. H. W. (2013): Network-behavior dynamics. *Journal of Research on Adolescence*, 23(3): 399–412. <https://doi.org/10.1111/jora.12070>.
- Wargo Aikins, J. – Collibee, C. – Cunningham, J. (2015): Gossiping to the top: Observed differences in popular adolescents gossip. *The Journal of Early Adolescence*, november. <https://doi.org/10.1177/0272431615617291>.
- Xie, Hongling – Swift, D. J. – Cairns, B. D. – Cairns, R. B. (2002): Aggressive Behaviors in social interaction and developmental adaptation: A narrative analysis of interpersonal conflicts during early adolescence. *Social Development*, 11(2): 205–24. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00195>.

Melléklet

6. táblázat: A mintába került diákok főbb jellemzői

	1. hullám	2. hullám	3. hullám
tanulók (osztályok) száma	1425 (44)	1378 (44)	1154 (41)
a tanulók aránya (osztályok száma) az alábbi képzéstípusokban:			
szakiskola	38,46% (17)	37,81% (17)	36931,98% (15)
szakközépiskola	27,37% (12)	27,14% (12)	27,38% (11)
gimnázium	34,18% (15)	35,05% (15)	40,64% (15)
fiú	38,90%	40,00%	38,80%
etnikai önidentifikáció			
magyar	56,14%	59,22%	70,02%
roma/cigány	12,07%	9,51%	6,93%
magyar és roma/cigány egyszerre	9,54%	9,51%	8,84%
más	1,05%	1,60%	1,04%
anya legmagasabb iskolai végzettsége			
kevesebb mint 8 általános	3,20%	3,10%	2,10%
általános iskola	18,10%	18,90%	16,80%
szakmunkásképző, szakiskola	19,90%	20,30%	21,30%
szakközépiskola	8,80%	8,50%	13,60%
gimnázium	8,60%	10,50%	10,90%
főiskola	12,80%	12,60%	13,40%
egyetem	4,50%	4,80%	6,50%
apa legmagasabb iskolai végzettsége			
kevesebb mint 8 általános	2,30%	1,70%	1,00%
általános iskola	14,00%	14,50%	13,00%
szakmunkásképző, szakiskola	30,00%	32,40%	34,50%
szakközépiskola	10,90%	11,00%	13,70%
gimnázium	4,00%	4,60%	5,30%
főiskola	6,90%	6,20%	7,50%
egyetem	5,10%	4,90%	6,30%
könyvek száma a háztartásban			
0–10 könyv	11,90%	13,10%	11,50%
11–25 könyv	11,60%	11,50%	10,40%
26–100 könyv	19,50%	18,60%	19,50%
101–200 könyv	14,20%	14,80%	18,80%
201–500 könyv	11,10%	13,40%	14,10%
több mint 500 könyv	10,90%	11,00%	12,80%

7. táblázat: A QAP korreláció során szignifikáns pozitív vagy negatív összefüggést mutató osztályok száma az adott hálózatok esetében

HÁLÓZATOK	Szignifikáns pozitív/negatív összefüggést mutató osztályok száma					
	1. hullám		2. hullám		3. hullám	
	+	-	+	-	+	-
lenézem – pletykálok róla	30	0	31	0	36	0
felnézek rá – pletykálok róla	0	0	0	1	1	3
mások lenéznek – pletykálok róla	27	0	29	0	33	0
mások nagyra tartják – pletykálok róla	5	1	16	0	14	0
mások nagyra tartják, pedig nem érdelemli meg – pletykálok róla			23	0	25	0
pletykás – lenézem	18	0	22	0	27	0
pletykás – felnézek rá	6	1	1	1	5	1
pletykás – mások lenéznek	14	0	15	0	16	0
pletykás – mások nagyra tartják	10	0	12	2	16	0

Megjegyzés: A „mások nagyra tartják, pedig nem érdelemli meg” kérdést az első hullámban nem tartalmazta a kérdőív

SZAK-MA

Szakmai közéleti diskurzusra reflektáló rovatunkban folytatjuk a Módszeresen előadás-sorozatról szóló beszámolók közlését. Ugyancsak beszámolunk a 2017. novemberében a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely 10. születésnapja alkalmából tartott kétnapos konferenciáról.

Beszámoló a Módszeresen rendezvénysorozatról

Szociológiai Szemle 28(1): 105–112.

Minden, amit tudni akartál a logisztikus regresszióról, de sohasem merted megkérdezni

Máté Fanni

matefanni@tatk.elte.hu

Bevezető

Az ELTE TáTK és az MTA TK szervezésében zajló Módszeresen vitasorozat¹ a társadalomkutatások módszereinek ismét – vagy még mindig – aktuális elméleti kérdéseit, problémáit feszegeti. A sorozat² keretén belül Kisfalusi Dorottya és Koltai Júlia a logisztikus regresszió alkalmazásáról, értelmezhetőségéről tartottak vitaindító előadást. A szerzők saját kutatásaik során tapasztalták meg a módszer alkalmazásának korlátait, és kerestek azokra lehetséges megoldásokat. A vita felkért hozzászólói Németh Renáta és Bartus Tamás voltak, a beszélgetést ezúttal is Janky Béla moderálta. A téma relevanciáját mutatja, hogy tudományos kutatások során a lineáris regressziós modellek alkalmazása mellett gyakori a logisztikus regresszió használata is, azonban gyakran figyelmen kívül hagyják értelmezhetőségének és használhatóságának korlátait – miként ez az egyik korábbi Módszeresen-vita témájául szolgáló szignifikanciaszt esetében is előfordul.

A modell felépítéséből adódó korlátok, problémák ismertetéséhez röviden bemutatjuk magát a logisztikus regressziós modellt, amelyben egy dichotóm függő és egy vagy több független változó szerepel.

1 Előadásait lásd részletesen a következő honlapon: <http://co.o-o-o.hu/hu/home/m%C3%B3dszeresen>

2 Az első három előadásról készült összefoglaló a Szociológiai Szemle 2017. évi első számában olvasható.

Tegyük fel, hogy a logisztikus regresszió függő változójaként szereplő dichotóm változót egy nem mérhető, folytonos változó határoz meg: ha ennek értéke meghalad egy küszöbértéket, a kétértékű változó értéke 1 lesz, különben 0. A logisztikus regresszió függő változójára tekinthetünk tehát valójában egy látens, elméleti folytonos változó empirikusan megfigyelhető indikátoraként (Allison 1999). Ha ezt elfogadjuk, akkor minden kétértékű változó egy hajlandóságot, potenciált, vagy akár kockázatot mérő folytonos változó kettéosztása annak egy küszöbértékénél.³ Például a migrációt vizsgálva a költözés tényét rögzítő kétértékű változó mögött meghúzódik a vizsgált személy hajlandóságát vagy döntési folyamatát leíró folytonos változó, amely eredménye a költözés vagy a maradás. Valójában a különböző kutatások során célunk tehát ezt a látens potenciált, hajlandóságot, vagyis a folytonos változót megragadni, és azt mérni, hogy bizonyos tényezők milyen hatással vannak rá. Azaz e látens lineáris modell regressziós együtthatóit kívánjuk becsülni, hiszen – a példánál maradva – arra vagyunk kíváncsiak, milyen szerepet játszik a migrációs hajlandóságban például az életkor vagy a munkaerőpiaci helyzet. Azonban a lineáris modell együtthatóit nem, csak a rendelkezésünkre álló kétértékű változóhoz tartozó modell együtthatóit tudjuk megbecsülni.

Az egyik lényeges kérdés tehát az, hogy mennyire ragadhatók meg a valóban felmérni kívánt hatások a rendelkezésünkre álló logisztikus regressziós modellel? A kérdés megválaszolásához vizsgáljuk meg a modelleket: a lineáris modellben szereplő függő változó varianciájának bizonyos hányadát megmagyarázzák az általunk bevont magyarázó változók, de nem a teljes varianciát – ez a meg nem magyarázott rész a regressziós egyenlet hibatagja. Pontosan ez a hibatag lesz a probléma forrása a logisztikus modellben: mivel nem ismerjük az elméleti látens folytonos változó varianciáját, így nem ismerjük azt sem, mekkora ennek a meg nem magyarázott része. A logisztikus regressziós modellben, ahol e folytonos változó helyett annak indikátorára adunk becslést, ez a hibatag standard logisztikus eloszlásúnak feltételezett, ebből következően varianciája 3,29 (Mood 2010). Azonban a látens lineáris modellben szereplő hibatag varianciája a legtöbb esetben nem ennyi, így szükség van egy együtthatóra, amely ezen modell hibatagjának varianciájához igazítja a logisztikus regressziós modell hibájának fix értékű varianciáját (Allison 1999; Mood 2010). Ezáltal viszont az eredetileg keresett lineáris regressziós együtthatókat is módosítjuk, éppen akkora mértékben, amennyi a lineáris modell hibatagjának korrekciós tényezője. Ebből következően a logisztikus regresszió együtthatói függnek a modell által meg nem magyarázott résztől (a reziduálisok varianciájától), azaz az együtthatók nem csak az adott változó hatását mutatják, hanem nagyságuk attól is függ, hogy mekkora a modell reziduálisa. Ennek folyományaként két olyan logisztikus regressziós modell együtthatóit, amelyeknek eltérő a meg nem magyarázott része, nem hasonlíthatjuk össze, hiszen nem tudhatjuk: tényleg különbség van-e az egyes vál-

3 Ez a küszöbérték is csak átvitt értelemben értendő, hiszen nem feltétlenül egzakt, mérhető folytonos változóról beszélünk.

tozók hatása között, vagy csak az eltérő meg nem magyarázott résznek köszönhető az együtthatók különbözősége.

Ez a tulajdonság több problémát is eredményez a logisztikus regressziós modellben szereplő független változók hatásainak vizsgálatakor. Egyfelől (1) nem hasonlíthatók tehát össze azonos struktúrájú, de különböző mintabeli csoportokra vonatkozó modellek együtthatói, (2) a modellben szereplő interakciók értelmezése is problémás, és (3) új változó bevonásakor sem csak amiatt változhatnak meg az együtthatók, mert az új változót kontroll alatt tartva megváltozik a már a modellben szereplő változók hatása, hanem a meg nem magyarázott rész eltérése miatt is. Az alábbiakban részletesebben sorra vesszük ezen problémákat és a rájuk adott megoldási lehetőségeket.

Nehézségek a logisztikus regresszióval kapcsolatban

Az együtthatók varianciától való függésének következménye tehát egyrészt az, hogy ha a minta két vagy több csoportjára külön-külön végzünk azonos felépítésű logisztikus regressziós elemzést (például férfiak és nők között vizsgáljuk ugyanazon, előléptetésre ható tényezőket), a két modell együtthatóinak eltérése esetén nem tudhatjuk biztosan, hogy az eltérés valóban a független változók hatásának különbözősége miatt van-e, avagy amiatt, hogy a két csoportban a modell változói által meg nem magyarázott heterogenitás eltér.

Ugyanígy az interakciók együtthatóinak értelmezése is problémássá válik – mivel az a struktúra, amiben egy kétértékű változót minden független változóval interakcióba léptetünk, ekvivalens azzal, mintha e változó két kategóriájában két külön regressziós modellt vizsgálnánk (Allison 1999) – amely modelleknél viszont a fentiek alapján nem hasonlíthatók össze az együtthatók.

Szintén problémás a független változók hatását összevetni egymásba ágyazott modelleknél, azaz amikor az eredeti modellt különböző változók bevonásával bővítjük annak érdekében, hogy minél pontosabb becslést adjunk. Gyakori ez a módszer akkor, amikor azt feltételezzük, hogy létezik egy olyan változó, amely az eredeti, általunk vizsgált kapcsolatra hatással van, és célunk ennek a változónak a hatását kiszűrni, kontroll alatt tartani. Mivel lineáris regresszió során a függő változó varianciája állandó, új változó bevonásával csökkenteni tudjuk a reziduális, azaz a modell által meg nem magyarázott varianciát – vagyis valóban pontosabb becslést adhatunk. Lineáris regresszió esetén tehát, ha az újonnan bevont változó korrelálatlan a modellben szereplő változókval, a hatás mértéke ugyanakkora lesz a többváltozós modellben, mint a kevesebb változót tartalmazóban, míg logisztikus regresszió esetén ez az összefüggés nem áll fenn. Mivel logisztikus regresszió esetén a reziduális variancia értéke adott, további változók bevonásával nem tudjuk csökkenteni azt. Így új változók bevonása nem a hibatagot csökkenti, hanem a megmagyarázott varianciát – azaz összességében a függő változó varianciáját – növeli. Emiatt logisz-

tikus regressziónál a hibatag korrekciós tényezőjétől, így a meg nem magyarázott hányadtól akkor is függnék a modell együttthatói, ha a modellben szereplő változók korrelálatlanok a modellből kimaradó változókval.

Ez könnyen belátható az alábbi példán keresztül: tegyük fel, hogy a szavazási hajlandóságot kívánjuk mérni, amit egy kétértékű változóval képezünk le, amelynek értéke 1, ha a kérdezett elmegy szavazni, és 0, ha nem. Elsőként egyedül a válaszadók nemét vonjuk be független változóként a modellbe. Ebben az esetben azt tapasztalhatnánk például, hogy minden férfinál 50 százalék, és minden nőnél 40 százalék annak a valószínűsége, hogy valaki részt vesz a választáson. A modellt az életkor változóval bővítve azt láthatnánk, hogy a férfiaknál a becsült valószínűség 45 és 55 százalék, a nőknél pedig 35 és 45 százalék között mozog. Így a választási részvétel becsült valószínűsége az egy független változós modellben 40 és 50 százalék lehet, míg a bővebb modellben 35 és 55 százalék között mozog – azaz a kibővített modellben a függő változó varianciája nagyobb (Williams 2016).

Amennyiben nem bővítjük a modellt, hanem bizonyos, a függő változóra valóban hatással bíró független változót kihagyunk a modellből, az kétféleképpen is befolyásolhatja a modellben szereplő változók együttthatóit. Egyrészt befolyásolhatja az együttthatókat – a lineáris regressziós modellhez hasonlóan – az elhanyagolt változóból fakadó torzítás, másrészt a reziduális varianciából eredő torzítás is. Előbbinél az együttthatók nagyobbak és kisebbek is lehetnek a valós hatáshoz viszonyítva, attól függően, hogy a kihagyott változó hogyan korrelál a modellben szereplő változókval. A reziduális varianciából adódó torzítás pedig alacsonyabb együttthatókat eredményezhet az egyváltozós modellben, mint amiket többváltozós modellben kapnánk a függő változó alacsonyabb varianciája miatt (Mood 2010; Williams 2016).

Összefoglalva tehát: téves a logisztikus regressziós modell során a modellben szereplő független változók együttthatóit, azaz hatását két hasonló felépítésű – akár egymásba ágyazott – modellben összevetni egymással, mivel az együttthatók értéke függ a modell által meg nem magyarázott résztől (amelynek nagyságát viszont nem ismerjük).

A fentiekben túl a logisztikus regresszió alkalmazását problematikussá teszi, hogy az eredmények interpretálása során a modellek együttthatóit a könnyebb érthetőség érdekében gyakran esélyhányadosokká alakítják, így a modellek ezen mérőszámok gyengeségeit is hordozzák. Nevezetesen például azt, hogy az esélyhányados felülről nem korlátos, ezért arról, hogy a megfigyelt erősség mennyire van közel a determinisztikus összefüggéshez, nem tudunk megállapítást tenni. Ezt a problémát kiküszöbölendő gyakran használják az esélyhányadosok logaritmusát, amellyel viszont a mérőszám könnyű interpretálhatósága veszik el. Az esélyhányados emellett nem alkalmas olyan keresztábrák esetén, ahol az egyik cellában nulla a gyakoriság, hiszen ebben az esetben erős, determinisztikus kapcsolatot mutat akkor is, ha valóban nem ilyen jellegű két változó kapcsolata (Bartus 2003a).

A modell korlátainak ismertetése után felmerül a kérdés, hogy mennyire jelentős az együttthatók össze nem vethetőségének problémája a mindennapi kutatási gyakorlatban?

Az egymásba ágyazott logisztikus regressziós modellek esetén értelemszerűen nem kell számolnunk az együttthatók változásának értelmezési problémáival, amennyiben az egyre bővebb modellek esetén nem hasonlítjuk össze az együttthatókat, csak a végső – minden magyarázó változót tartalmazó – modellben értelmezzük azokat, s a kevesebb magyarázó változós modelleknél csak illeszkedésstatisztikákat közlünk.

A logisztikus regressziós modellben szereplő együttthatók változásának problémája szintén nem jelentős, ha a látens függő változó varianciája a modellek között nem tér el jelentősen, és ha az együttthatók csökkennek a többváltozós modellben. Előbbit sajnos nem tudhatjuk biztosan, utóbbi esetben pedig arról van szó, hogy csupán alulbecsüljük az együttthatók csökkenésének mértékét – de ennek ismerete is lényeges az eredmények helyes értelmezéséhez. Ha azonban az együttthatók magasabbak a többváltozós modellben, akkor tisztában kell lennünk vele, hogy nem feltétlenül szupresszorhatásról beszélünk, vagyis nem biztos, hogy olyan változót találtunk, amely elfedte a már modellben szereplő változók hatását, hanem az eltérés abból is adódhat, hogy a meg nem magyarázott variancia tér el a modellek között (Williams 2016).

Mit tehetünk akkor, ha a kutatás során ezekbe a problémákba ütközünk?

A szerzők ötféle módszert mutattak be, melyek megoldást jelenthetnek a felvetett problémákra. Ezek a következők voltak: a (1) heterogenous choice model, az (2) y-standardizálás, az (3) átlagos marginális hatás, a (4) lineáris valószínűségi modell alkalmazása és a (5) KHB-módszer. Az alábbiakban ezen módszerek rövid összefoglalását közöljük.

Ha a minta két vagy több csoportjában kívánjuk összehasonlítani az együttthatókat (ahogy a fenti példában a férfiakra és nőkre külön illesztett modell esetén), akkor megoldást nyújthat az ún. heterogenous choice model, amelynek célja az együttthatók változásából kiszűrni azt a részt, amely a meg nem magyarázott variancia eltéréséből adódik, azaz a módszer a heteroszkedaszticitást kívánja kontroll alatt tartani. A regressziós modell két részből áll: a számlálóban található, ún. choice equationból és a nevezőben található variance equationból. Utóbbi célja, hogy modellezze a reziduális szórást, és ezáltal korrigálja a regressziós együttthatókat a meg nem magyarázott rész szempontjából (Williams 2009).

Az y-standardizálás során az együttthatókat úgy tesszük összehasonlíthatóvá, hogy minden modell esetén elosztjuk az együttthatókat a látens változó becsült szórással, mely szórásra adott becslésünk a logitok szórásának és a hibatag szórásának

összegeként áll elő. Így ugyan kiküszöböljük a meg nem magyarázott hányadból fakadó különbséget, viszont az együttthatók értelmezése megváltozik: azt mutatják meg, hogy a magyarázó változók egy egységnyi növekedésével a feltételezett látens változó értéke hány szórásegységgel változik (Mood 2010; Williams 2016).

A marginális hatások kiszámításával is összehasonlíthatjuk a változók hatását. Ennél a módszernél minden esetben kiszámoljuk, mennyi az y , függő változó bekövetkezésének valószínűsége a független változó adott értéke mellett, majd vesszük a két valószínűség különbségét, hogy megkapjuk a marginális hatást (Bartus 2003b). Kategóriális változóknál a marginális hatás jelentése az, hogy hogyan változik a függő változó bekövetkezési valószínűsége, ha a független változó értéke nulláról egyre nő, míg folytonos változók esetén az, hogy mennyivel változik egy esemény bekövetkezésének valószínűsége, ha a magyarázó változó végtelenül kis mennyiséggel növekszik (Bartus 2003b). Mivel több – a kategóriák közti – összehasonlítás is lehetséges, felmerül, hogy miként fejezhető ki egyetlen számmal a marginális hatás? Erre kétféle megoldás is adódik: vagy átlagoljuk a marginális hatásokat, vagy pedig a független változót rögzítjük egy adott értéken. Azonban, ahogyan a későbbiekben látjuk majd, ez a mérőszám sem alkalmas minden esetben a változók hatásának mérésére.

Általánosan alkalmazható megoldásként felmerül, hogy ha eredendően is lineáris regressziós együttthatókra vagyunk kíváncsiak, egyszerűen alkalmazzunk lineáris regressziós modellt úgy, hogy a függő változónk nem folytonos, hanem dichotóm. Ekkor a függő változó 1-es értékének valószínűségét a független változók lineáris függvénye adja. Ezzel a módszerrel szemben több kritika fogalmazódik meg. Az egyik kritika arról szól, hogy nem véletlenül alkalmazzunk logisztikus modellt és nem lineárist: mivel a modell egy valószínűséget becsül, a becslés eredményeképpen 0 és 1 közötti számokat kellene kapnunk, ez azonban a lineáris modellnél nem garantálható. Szintén kritikaként jelenik még meg, hogy a logisztikus modellben a hibatagok sem normális eloszlásúak.

Az eddig bemutatott módszerek azonban mind problémásak lehetnek, ha a modellekben, amelyeket vizsgálunk, a hibatagok megoszlása nagyon különböző. Ezekre az esetekre alkották meg a KHB-módszert, melynek lényege, hogy a látens lineáris modellben az egyik független (x) változónak csak azt a részét szerepeltetjük, ami független a másik (z) független változótól. Ezt oly módon érhetjük el, hogy a két változó – x , mint függő és z , mint független – közötti lineáris regressziós modell reziduálisát szerepeltetjük az eredeti modellben (Kohler et al. 2011).

Az előadók által bemutatott és a fentiekben vázolt lehetőségek sem problémamentesek, és – ahogyan arra a szerzők felhívták a figyelmet – nincs egy univerzálisan alkalmazható megoldás. Azonban jól használva a módszereket, adott kutatási helyzetben alkalmasak lehetnek a logisztikus regresszió egyes hiányosságainak kezelésére.

Az előadást követő vita tapasztalatai

A kutatók, társadalomtudósok között zajló eszmecsere egyrészt a logisztikus regresszió mögött húzódó látens lineáris modell értelmezésére irányult, s arra, mit tehet a kutató annak érdekében, hogy elkerülje a logisztikus regresszió problémáit. Emellett a beszélgetés kitért arra is, hogy az előadásban vázolt megoldási javaslatok közül melyiket mikor érdemes használni.

A kétértékű függő változóra illeszthető lineáris modell mellett és ellene is felso- rakoztattak szempontokat a felkért hozzászólók. Ha például a vizsgált változó az S alakú telítődési görbe szerint van hatással a függő változóra, akkor nem alkalmazható a lineáris valószínűségi modell, mivel a hatás nem lineáris. Azonban, hogyha a görbének csak egy szűk intervallumát vesszük a kutatás során – egy olyan szakaszt, ahol a görbe lineáris –, a lineáris valószínűségi modell e feltétele teljesül. Illetve, ha csak kategoriális független változókkal dolgozunk a lineáris modellben, a becsült valószínűség inkább benne marad a nullától egyig terjedő intervallumban, míg folytonos változók esetén erre nem számíthatunk.

Míg az átlagos marginális hatás alkalmazása adekvát lehet olyan esetekben, amikor a cél egy valószínűség megbecslése, addig bizonyos kutatások során (például eset-kontroll vizsgálatokban, ahol a marginális gyakoriságok a kutató által rögzítettek) nehezebb interpretálhatósága mellett is az esélyhányados használata indokolt.

Ezek mellett pedig természetesen a kutatás tervezése során átgondolandó az is, mely mérőeszköz az, amely a kutatás célját tekintve a független változók hatásának kifejezésére a legalkalmasabb.

A vitasorozat ezen előadása is elérte azt a célját, hogy felhívja a figyelmet gyakran használt statisztikai módszerek alkalmazhatóságának kérdéseire, s kritikai gondolkodásra sarkallja mind az egyetemi hallgatókat, mind a gyakorló kutatókat a tanult módszerekkel, jelen esetben a logisztikus regresszióval kapcsolatban. Vég- ső konklúzióként megfogalmazható – és ez a gondolat nem csak ebben a témában, hanem általában a kutatómódszertani dilemmák esetén megállja a helyét –, hogy az egyes módszerek határait, problémáira nyújtott megoldások nem feltétlenül ál- talánosak: mindig a kutatási célnak megfelelően válasszunk megoldást a felmerülő problémára, és ne csak újonnan alkalmazott módszereknél mélyedjünk el az eszköz működésének megismerésében, hanem olyan esetekben is, amikor már rutinszerű- en használjuk azt.

Az előadás alapján készült (és szimulációkkal kiegészített) tudományos cikk várhatóan 2018 végén-2019 elején jelenik meg Bartus Tamás, Kisfalusi Dorottya és Koltai Júlia szer- zőségével.

Irodalom

- Allison, P. D. (1999): Comparing logit and probit coefficients across groups. *Sociological Methods and Research*, 28(2): 186–208.
- Bartus T. (2003a): Oksági kapcsolatok erejének mérése kontingenciatáblákban: az esélyhányados problémái és a hatásnagyság. *Szociológiai Szemle*, 13(2): 42–58.
- Bartus T. (2003b): Logisztikus regressziós eredmények értelmezése. *Statisztikai Szemle*, 81(4): 328–347.
- Kohler, U. – Karlson, K. B. – Holm, A. (2011): Comparing coefficients of nested nonlinear probability models. *The Stata Journal*, 11(3): 420–438.
- Mood, C. (2010): Logistic regression: Why we cannot do what we think we can do, and what we can do about it. *European Sociological Review*, 26(1): 67–82.
- Williams, R. (2009): Using heterogeneous choice models to compare logit and probit coefficients across groups. *Sociological Methods and Research*, 37(4): 531–559.
- Williams, R. (2016): Comparing logit & probit coefficients between nested models. Working Paper, March 1.

Terepjárók: A megismerés és a dokumentáció dilemmái

Rakovics Márton

rakovicsmarci@gmail.com

A Módszeresen előadás- és vitasorozat „Terepjárók: A megismerés és a dokumentáció dilemmái” című alkalmá a szociológiai terepkutatás módszertanának néhány fontos kérdésére fókuszált. Ehhez kiindulópontként Alice Goffman 2014-ben megjelent *On the Run* című – nagy visszhangot kiváltott – könyve szolgált, melyben egy philadelphiai kriminalizált, többségében feketék lakta szegénynegyedben végzett terepmunkájának eredményeit mutatja be. Vitaindítóként két rövid előadás hangzott el, kevésbé a Goffman-kutatás módszertani kritikái mentén, inkább az előadók saját kutatási tapasztalatai, ars poeticája által motiváltak. Az első előadást Durst Judit szociológus, etnográfus, a University College London kutatója tartotta *Etnográfiai terepmunka – reflexiók* címmel. A második, *Terepjárás diákokkal, a pécsi iskola* című előadást pedig Kovács Éva tartotta, aki az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója és a bécsi Wiesenthal Institut for Holocaust-Studies kutatási igazgatója. Az előadásokat követő beszélgetés vezetője Nagy Veronika, az Universiteit Utrecht oktatója volt. Mind az előadások, mind a vita videófelvétele elérhető az MTA TK Kutatási Dokumentációs Központja weboldalán.

Alice Goffman: On the Run

Alice Goffman kutatása (2014) – ahogyan Nagy Veronika ezt röviden összefoglalta az előadások bevezetőjeként – azért szolgálhat egy módszertani vita apropójaként, mert szokatlanul nagy figyelmet kapott és – ettől nem függetlenül – erősen polarizálta a társadalomtudományos és a szélesebb közönséget egyaránt (Cohen 2015). Goffman leírja, hogy milyen véletlenek során találta meg kutatási terepét, s lett tagja egy fiatal fekete férfiakból álló társaságnak, és e kapcsolatrendszeren belül mozogva hogyan tárta fel a fekete férfiak és az amerikai rendészet és igazságszolgáltatás viszonyrendszerét és konfliktusait. Terepkutatása alapján leírja, hogy a fekete férfiak többségének lehetőségeit hogyan rombolja a rendőrség szisztematikus faji alapú diszkriminációja, és a diskurzusban végre hangot ad a szenvedő félnek is. A kritikusok lényegében a kutatás összes említett elemét megtámadták (Betts 2014). Problémásnak látták, hogy Goffman nem tervezte meg alaposan a kutatását, így esélyt sem adott magának, hogy körültekintően értelmezze, kontextusba helyezze súlyos állításait, melyeknek nem csupán az általánosíthatósága kérdéses, hanem azok a tények is, melyek ezek alapját képezik, s melyekről konkrétan beszámolt. Goffman megsemmisítette az összes, terepen gyűjtött anyagát – állítása szerint azért, hogy védje a különböző bűncselekmé-

nyekbe vagy azok gyanújába keveredett egyéneket – miközben leírja, hogy saját maga hogyan vált bűnrészessé egy emberölési kísérletben. Ugyanakkor a kutatással kapcsolatos eltérő jellegű és absztrakciós szintű problémák úgy vetődtek fel a különböző vitákban, hogy közben senki nem vitatta azok érdekességét, fontosságát. Innen eredtek a meghívóban is meghirdetett vitakérdések: „Igazolhatja-e a megismerési igény a törvényes határok átlépését?” Továbbá: „Támogathatja-e a tudományos közösség a kutatóra (és esetleg másokra) veszélyes kutatási stratégiákat? [...] Milyen kérdések megválaszolásáért érdemes terepre menni? Mennyi időt kell ott tölteni? Egyedül vagy csapatban hatékonyabb-e dolgozni? Mennyire érdemes közel kerülni az alanyokhoz? Mennyire fontos, hogy ők mit mondanak? Hogyan kell dokumentálni, amit látunk és hallunk?” (Módszeresen előadás- és vitasorozat).

A good-enough etnográfia

Durst Judit előadását azzal kezdte, hogy az etnográfiát mint módszert a kulturális antropológiával és szociológiával való viszonyrendszerében helyezte el. Egy rövid diszciplínatörténeti áttekintéssel egybefűzve – amelyben a mai angolszász etnográfának a chicagói iskola városszociológiai kutatásaihoz köthető alapjait mutatta meg – az etnográfia meghatározó jellemzőjeként az *ottlétet* (Bourgois 2012), a terepen töltött hosszú időt, a kutató beköltöző, megfigyelő pozícióját emelte ki. „Azzal, hogy együtt élsz, együtt dolgozol, játszol, együtt töltöd a szabadidőd [azokkal, akiket kutatasz], azzal megpróbálsz megérteni azt a(z) (mindennapi) életet, amit ők élnek, és a gondolkodásmódjukat” – ahogy Matthew Desmond *Relational Ethnography* című cikkében megfogalmazza (Desmond 2014). A folyamatos jelenlét mellett kiemelte a kutató helyére és szerepére való reflexió fontosságát is. A klasszikus – egzotikus kultúrákat kutató – antropológiát „a nyugati, férfi antropológus mindent átfogó tekintete, a totalizing gaze” jellemezte, az „én tudom, mert én ott voltam” attitűd, amely már univokális narratívájában kolonizálta kutatása tárgyát. A posztmodern antropológia és etnográfia mindezek kritikáját fogalmazta meg (Robben–Sluka 2012): az ún. irodalmi fordulat (*literary turn*) jegyében a kutatónak morális kötelessége „kooperatív, többszólamú (a közösség tagjait is a kutatás témájának elemzésébe, illetve az írásba bevonó) szöveget gyártani” – hangsúlyozta Durst Judit. Ahogy az egzotikus terepeken, úgy egy magyar kis faluban is teljes joggal kérdezik, hogy „Mit akarok én ott?”. Ha a kutató megkaphatja a megismerést, akkor vissza is kell adnia valamit a közösségnek; valamilyen reciprocitásra szükség van. Például ha valaki a prostitúciót kutatja, akkor helyes, ha egy NGO-nál dolgozik; egyfelől mert ott találkozhat azokkal, akiket szeretne megismerni, kap egy bejutási lehetőséget az adott csoportba, másfelől azoknak, akikkel ott találkozik, segítséget tud nyújtani a bürokrácia útvesztőiben való eligazodásban, vagy jogvédelmet biztosít, tehát valamit visszaad. Ennek része egyfajta terepmunka utáni terepmunka is (Cohen 1992), amikor a kutató mentálisan magával viszi a terepet akkor is, ha fizikailag elhagyta már azt. Például a közösségi médián keresztül továbbra is követi

a közösség tagjait, és ugyan korlátozottan, de annak része marad. A mai etnográfia tehát igyekszik egy magát objektívnak beállító analitikus, autoritativ egyszólamúság helyett dialogikus, dialektikus, polifonikus hangon szólni.

Durst Judit ugyanakkor azt is fontosnak tartja, hogy mindezen kritikák és követelmények tudatában el kell fogadni, hogy nincs tökéletes módszer. Számára az egyik legelfogadhatóbb megközelítés, amit Scheper-Hughes (1995) elkötelezett terepmunkaként (*engaged fieldwork*) vagy együttérző fordulatként (*compassionate turn*) fogalmaz meg. „Ez az elmélet azt mondja, hogy teljesen tudatában vagyunk a posztkolonialista, posztmodern kritikáknak, de számunkra mégis ez egy módja a megismerésnek, így érthetjük meg azokat a mélyszöveket a társadalomnak, amikre kíváncsiak vagyunk, és ez egy elég jó (*good-enough ethnography*) verzió. Mondjuk inkább is *good-enough* mom lehetek, ennél többet nem tudok csinálni, de ez egy járható út” – magyarázta előadásában Durst Judit. Ugyanakkor kiemelte, hogy szükség van egy olyan tudományetikai kódexre, amely alapvetésként tartalmazza, hogy ha segíteni nem tudsz, legalább ne árts. Ha lehet, mégis törekedjünk rá, hogy a kutatott közösség tagjait képessé tegyük arra, hogy saját életüket minél inkább irányítani tudják. Kíváncsian lenne továbbá az is, hogy – a közgazdaságtanhoz hasonlóan – az etnográfia által rendelkezésre álló sajátos tudásra akár a civil szektor, akár az állam építene. Matthew Desmond *Evicted* című könyve (2016), amely az amerikai lakhatási válságról (is) szól, ugyanolyan fontos alapját képezhetné egy lakáspolitikai reformnak, mint egy lakáspiaci hatástanulmány (Irwin 2017) – ami közvetett módon segítheti a közösséget.

A szociológiai tereptábor felépítése

Kovács Éva előadásában a terepkutatás dilemmáit az általa is szervezett tereptáborok felépítésének, alaptételeinek és operatív elemeinek leírásán keresztül tárgyalta, bemutatva az angolszász típusú etnográfiai terepkutatás egyfajta alternatíváját. Nem szembeállítva a két módszertant egymással, hanem inkább rámutatva arra, hogy a szociológiai tereptábor milyen sajátos nézőpontot biztosít a kutatóknak, milyen előkészületek előzik meg, milyen a kutatók terephez való viszonya, mi az, ami jobban, mi az, ami kevésbé látható-láttatható az egyszemélyes hosszú távú ottléthez képest, és persze mik azok a potenciális nehézségek, melyekre megoldást kell találni.

A szociológiai terepmunka problémafelvetései olyan általános szociológiai kérdések, melyek például azt bontják ki, hogy „mennyi erőfeszítésébe kerül egy falu vagy kistelepülés lakójának, hogy ugyanazon a hajlékon hajtja le a fejét este, ahonnan reggel felkelt”. A kérdések alapvetően a társadalom materiális és immateriális viszonyainak mikroszintű újratermelődésének elemeire irányulnak: „hogyan termelődik egy társadalmi különbség (etnicitás, szegénység, gender) a helyi közösségekben”, „milyen konfliktusok jelennek meg és hogyan kezelik azokat”, stb.

Az előkészületek részeként az oktatók terepszemlét tartanak, amely egyrészt egy desk research-öt és levéltári kutatást, másrészt pedig tényleges terebbejárást is jelent,

adatgyűjtéssel és interjúkészítéssel egybekötve. Ezeket az összegyűjtött információkat és az interjúkat kiértékelve születik meg a részletes kutatási terv, amely figyelembe veszi az olyan operatív szempontokat is, mint pl. hogyan lehet a hallgatókat elhelyezni, azaz hol tud 8–10 diák és 2–4 kutató megszállni a településen. Az előkészületek második nagyobb lépése a hallgatók – akik egy teljes szemeszteren keresztül elméleti és módszertani képzést kapnak – szakmai felkészítése. Az alapvetés az, hogy *„be ne tedd a lábadat a terepre addig, amíg fel nem készültél!”*. A hallgatók felkészítésének része a legfontosabb kutatásetikai kérdések átbeszélése, illetve a kutatás során adódó veszélyek modellezése, hiszen ebben a keretben a kutatóknak felelősséget kell vállalniuk a diákokért is.

Ezt követi maga a tereptábor, amely során az oktatók és a hallgatók megjelennek a terepen és elkezdik a kutatómunkát. Kovács Éva öt vezérlőelvben foglalta össze a kutatás lényegi jellemzőit. Az első az *„egész pályás letámadás”*, ami azt jelenti, hogy kutatók és diákok a térszerkezetnek megfelelően oszlanak szét a település különböző tereiben, mindezt ugyanakkor a második elv értelmében igyekeznek *„láthatatlanul”* tenni, azaz minél kevésbé felborítva a közösség napi rutinjait, minél inkább beleolvadva a környezetbe. A harmadik elv a *„pillanatfelvétel”*, tehát annak tudomásulvétele, hogy a kutatás rövidegsége (10–14 nap) miatt nem alkalmas a hosszú távú folyamatok, illetve a közösségek belső szerkezetének és mozgatóinak teljes feltérképezésére, ezekhez csak korlátozottan férhet hozzá. Ehhez szorosan kapcsolódik a negyedik *„mozgó terek, mozgó társadalmi kapcsolatok”* elv, amely emlékeztet arra, hogy rövid idő alatt a közösség dinamikája nehezen ismerhető meg, a vizsgálat következtetései nem feltétlenül igazak két hét vagy két év elteltével. Végül az ötödik elv a *„titoktartás”*, tehát a diákoknak mindig tudniuk kell, hogy amit valahol hallanak, azt a következő helyen akkor sem mesélhetik el, ha erre kifejezetten kéri őket. Összefoglalva Kovács Éva kiemelte, hogy a kutatók pozícióját legjobban a skandináv viselkedési normákat kifejező Jante-törvények ragadják meg, melyeket Aksel Sandemose (1933) norvég-dán író írt le: *„Ne gondold, hogy bárki lennél”; „Ne gondold, hogy bármit is taníthatsz nekünk”, stb.*

A terepmunka során a kutatók a hallgatókkal minden reggel megbeszélést tartanak, kitűzve a nap teendőit. Ezt követően a hallgatók, amennyiben már rutinosabbak, úgy párokban, amennyiben még nem, és segítségre szorulhatnak, úgy egy kutatóval együtt indulnak interjúzni. Fontos, hogy ez egy kollektív terepmunka, amely minden este közös étkezéssel, majd szakmai beszélgetéssel ér véget. Ilyenkor készül a tapasztalatokat rendszerező kollektív terepnapló, mely sok egyedi leírást kombinálva képes a több szempontból megfigyelt társas viszonyok, folyamatok és megismert narratívák kibogozására. A kollektív terepnapló napról napra bővül, minden információt cenzúrázatlanul feljegyez, teret adva a később hamisnak vagy félreértettnek tűnő értelmezéseknek is. Ezzel a technikával a terepmunka során feltárt történetek egy dinamikus térbe kerülnek, ami további történetek kirajzolódását segíti elő. Itt is érvé-

nyes a titoktartás elve, hiszen a kollektív terepnaplóban foglaltak szenzitív adatokat tartalmaznak, ezért feldolgozatlan formában nem kerülhetnek publikálásra.

A terepmunkát lezáró lépés a gyűjtött anyagok (interjúk, fotók, kollektív terepnapló, mentális térképek stb.) utólagos dokumentálása, archiválása. Ezt követően minden hallgató és kutató minden forrást használhat, és a kutatási dokumentációt későbbi kutatások számára is hozzáférhetővé teszik. Általában többszerzős tanulmányok születnek, melyek olykor tanulmánykötet formájában is megjelennek. A kutatóknak a terepkutatás tapasztalatai alapján lehetőségük nyílik módszereik kritikai továbbgondolására, fejlesztésére is. Minden feldolgozott adat nyilvánosságra kerül megfelelő formában; azokat a kutatási eredményeket, amelyek nem vihetők vissza a terepre egy általánosabb modellbe ágyazva, a tereptől elszakítva (anonimizálva stb.) publikálják, ugyanakkor a terepre visszavihető eredmények a vizsgált településen is bemutatásra kerülnek – emelte ki Kovács Éva.

Szemelvények az előadásokat követő vitából

Az előadásokat követő beszélgetés sok egymásba fonódó szálon folyt, így – a kronológiai rendtől függetlenül – az alábbiakban kiemelek néhány olyan mozzanatot, ahol az egyszemélyes etnográfiai kutatás és a szociológiai tereptábor módszerei közötti jelentősebb különbség rajzolódik ki.

Nagy Veronika az alábbi kérdésekkel nyitotta meg a vitát: „Az előadók szerint mikor van az a pillanat, amikor a kutató kellően felkészültnek érezheti magát, kellően kiforrottnak tekintheti a kutatási tervét ahhoz, hogy kimenjen a terepre?” „Miben különbözik az egyéni és a csoportos terepmunka előkészülete?” Kovács Éva – a kérdést először gyakorlati oldalról megközelítve – amellet érvelt, hogy a tereptábor hatékony működtetéséhez feltétlenül szükséges, hogy egy jól előkészített kutatási terv szerint haladjanak. *„Iszonyú drága a tereptábor, eszméletlen nehéz összeszervezni, felrakni, rendszeren felkészíteni a diákokat, tehát akik terepezünk, szerintem ebben megerősítenek. [...] Végig kell gondolnunk mindent, az elejétől a végéig és a konkrét tudományos kérdésünket, az bármilyen szép és tágas és gazdag, igenis körülbelül ki kell jelölnünk, hogy milyen módszerekkel jutunk a megválaszolásához. Ez nem jelenti azt, hogy nem kell szükségszerűen itt-ott változtatnunk, hogy nem jövünk úgy haza, hogy hiába vált be valami korábban, az adott kontextusban nem működik.”* Kovács Éva példaként említette, hogy a mentális térképezés Taszáron az amerikai katonákkal érdekes eredményeket hozott, de *„volt olyan településünk, ahol szintén próbáltunk mentális térképeket rajzoltatni az emberekkel, mivel a településszerkezet totál szétcincálódott az előző években, de nagyon nem ment a mentális térképezés”.*

Durst Judit személyes tapasztalata, hogy hiába indul el a kutató egy alaposan felépített kutatási tervvel, mert az igazán izgalmas témát sokszor nem lehet előre látni, azt a terep „dobja”, és ehhez – ha lehet – érdemes alkalmazkodni, mert az ilyen kutatási kérdések jellemzően izgalmasabbak, mint az előre konstruáltak. A kutatási kérdé-

sek és a kutatási terv változtathatósága nem csak praktikus kérdés, mert alapvetően függ attól, hogy mit is tekintünk terepnek. Durst Judit szerint a relacionális etnográfia (Desmond 2014) erre a fundamentális kérdésre reflektál, amikor problematizálja magát a kutatás tárgyát. Ahogy Desmond megfogalmazza, a relacionális etnográfia mezőket, és nem helyeket kutat, határokat, és nem lehatárolt csoportokat, folyamatokat, és nem csak azoknak kitett embereket, valamint kultúrák közötti konfliktust vizsgál, és nem valamely csoport kultúráját. Szerinte amikor Nagy Veronika (2016) kelet-európai romákat kutat Londonban, nyilvánvaló, hogy olyan struktúrákat vizsgál, melyek nem kötődnek egyértelműen egy jól lehatárolható fizikai lokalitáshoz (*multi-sited ethnography*), illetve a folyamat dinamikája szétfeszíti az ilyen kereteket.

Egy másik érintett kérdés – nem függetlenül a kutatás módszertanától, illetve tárgyának meghatározottságától – a terepkutatások általánosíthatósága volt. Kovács Éva szerint „a tereptábor során a szociológiai kérdésfeltevésnek megfelelően szeretnének tipikusnak tekinthető társadalmi kapcsolatokat adott peremfeltételek között megérteni”. Azt remélik, hogy ezekből az adatokból és a megfigyelt, a mindennapi élet ritmusaihoz kötődő tevékenységekből kialakul egy olyan kompozíció, amelyről azt mondhatják, hogy modellez egy bizonyos társadalmi csoportot. Ha ideáig eljutnak egy terepmunka után, akkor szerinte minden kutató elégedett, mert önmaga is megértett valamit abból, hogyan működik ez a tér, és a diákjai is megértettek valamit abból, hogy miben áll szociológiai kérdésfeltevés. Durst Judit szerint ugyan fontos az etnográfiának, hogy legitimálja magát a kvantitatív módszertan dominálta társadalomtudományos diskurzusban, de számára nem az általánosíthatóság, nem a tipikus motívumok megtalálása az érdekes, hanem egy-egy jelenség megértése a maga partikularitásában, ami persze nem zárja ki bizonyos törvényszerűségek megértését, hanem akár segítheti is, még akkor is, ha számára nem ez az etnográfiai kutatás elsődleges célja.

Irodalom

- Betts, D. (2014): The Stoop Isn't the Jungle. In her new book *On the Run*, Alice Goffman misses the larger truth about black urban communities – like the one I grew up in. *slate.com*.
- Bourgois, P. (2012): Confronting the ethics of ethnography: Lessons from fieldwork in Central America. In Robben, A. C. – Sluka, J. A. (eds.): *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. John Wiley & Sons.
- Clifford, J. (1986): On ethnographic authority. *Representation*, 1(2): 118–146. In Clifford J. – Marcus, G. (eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press.
- Cohen, A. P. (1992): Post-fieldwork fieldwork. *Journal of Anthropological Research*, 48(4), 339–354.
- Cohen, P. N. (2015): On the ropes (Goffman review). *familyinequality.wordpress.com*.
- Desmond, M. (2014): Relational ethnography. *Theory and Society*, 43(5), 547–579.

- Desmond, M. (2016): *Evicted: Poverty and Profit in the American City*. Broadway Books.
- Goffman, A. (2014): *On the Run: Fugitive Life in an American City*. Chicago, IL: University of Chicago Press; New York: Picador.
- Irwin, N. (2017): What if sociologists had as much influence as economists? *The New York Times* online: <https://mobile.nytimes.com/2017/03/17/upshot/what-if-sociologists-had-as-much-influence-as-economists.html>.
- Molnár V. – Durst J. – Kovács É. – Gárdos J. – Jankó B. – Németh R. – Szakadát I. – Wessely A. – Koltai J. – Kisfalusi D. (2016): *Módszeresen vitasorozat anyagai*. [Kutatási gyűjtemény] DOI: 10.17203/KDK379.
- Nagy, V. (2016): The welfare ban-opticon. Financial sorting of low-income migrants from Central and Eastern Europe. *Review of Sociology*, 26(4): 74–94.
- Robben, A. C. – Sluka, J. A. (eds.) (2012): *Ethnographic Feldwork: An Anthropological Reader*. John Wiley & Sons.
- Sandemose, A. (1936 [1933]): *A Fugitive Crosses his Tracks*. New York: A.A. Knopf.
- Scheper-Hughes, N. (1995): The primacy of the ethical: Propositions for a militant anthropology. *Current Anthropology*, 36(3): 409–420.

10 éves a Voices – Konferenciabeszámolók

Szociológiai Szemle 28(1): 120–123.

**A 20. Század Hangja Archívum és
Kutatóműhely első évtizede**

Kovács Éva

kovacs.eva@tk.mta.hu, eva.kovacs@vwi.ac.at

Kezdhetném azzal a Cseh Tamás-dallal, hogy „egy mosókonyhában, szükséglakásban...” – ez azonban nem lenne teljesen hiteles. Tény azonban, hogy egy digitális, a szociológiai kutatások audiovizuális kutatási anyagait összegyűjtő archívum ötlete Örkény Antallal a konyhánkban üldögélve pattant ki a fejünkől. Akkoriban nyíltak meg a világ gazdagabbik felén az első monumentális digitális *oral history* archívumok. Az itthoni helyzetre azonban valóban a mosókonyha-szükséglakás metafora illett, s illik sajnos ma is. Az azóta digitális fordulatként is számon tartott korszakváltás nagy hatással volt minden társadalomtudományi kutatásra, ezáltal begyűrűzött az archívumokba is, és ma már *archival turn*-ről is beszélhetünk. Ennek lényege abban áll, hogy a digitalizálással egyre csökken a kutatások helyhez kötöttsége, és – bár ennél kisebb mértékben, de – a hozzáférés is demokratizálódott.

Az itt helyszűkében nem tárgyalandó negatív hatásoktól sem mentes radikális átalakulás azonban mintha megállt volna Kelet-Európa határainál, és csak az utóbbi évtizedben láthatjuk nyomait Magyarországon is. Ugyan a 2000-es évekre már múlóban volt a kvalitatív módszerek elutasítása, de legalábbis alulértékelése a szociológiai módszerek között, és tapasztalhatóan igen sok szociológiai kutatás alkalmazott interjús és más kvalitatív módszereket, ám tudomásom szerint azóta sem jött létre kvalitatív módszertani tanszék a hazai egyetemeken, és a digitális fordulat is kisebb amplitúdóval gyűrűzött be hozzánk.

Ilyen körülmények között alapítottuk az Archívumot úgy, hogy sem kutatási forrásunk, sem kutatói kapacitásunk nem volt hozzá a kezdeti – és máig tartó – lelkesedésen kívül.

Mára a Voices-nak több mint két tucat nagy gyűjteménye van, ami több tízezer digitalizált dokumentumot, hangzó, képi és filmanyagot jelent. Ünnepi hangulatunkat persze valamelyest beárnyékolhatja az a tény, hogy a Voices szűkebb pátriájából, az MTA Társadalomtudományi Központ Szociológiai Intézetből nézve még mindig

„csak” egy projekt, amely kizárólag versenyalapú hazai és nemzetközi forrásokból gyarapszik, és teljes mértékben még mindig nem intézményesült. Az OTKA azonban 2009 óta folyamatosan támogatja a Voices keretében beadott kutatásainkat.¹

„Azt, hogy majd mi lesz”, nemigen láttuk még, amikor a Voices-t megalapítottuk. Az Intézetnek tíz éve server- és fizikai tárolási kapacitása sem volt, ezért elsődleges feladatunknak a digitális háttér megteremtését éreztük. Mentőövet Rév István, a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum igazgatója dobott nekünk azzal, hogy egy ötven éves együttműködési megállapodás keretében vállalta: mind a fizikai, mind a digitális gyűjteményeinket segít rendezni és tárolni – ezért külön köszönet illeti Ivacs Gabriellát, Bőne Józsefet, Tari Örsöt és Tímár Károlyt, hiszen nemcsak tárhetlyet biztosítottak számunkra, hanem *know-how*-t is. Így a Voices szociológus kutatói – Gárdos Judit, Lénárt András, Szabari Vera, Tibori Tímea, Vajda Róza, Vidra Zsuzsa, Vigvári András és Zombory Máté – a *learning by doing* sok-sok buktatójával lassacskán a digitális archiválás rejtelseiben is elmélyedtek.

A munkát egy kérdőívvel kezdtük, amelyben megpróbáltuk felderíteni, milyen kutatási anyagokat őriznek a hazai szociológusok, mely formátumban és hogyan tárolják azokat, mely módszereket alkalmaznak és milyen jövőt szánnak e kutatási forrásaiknak. A szakmai közösség támogatóan reagált, bizalommal adta át a korábban féltve őrzött interjúkat, és nyitottnak bizonyult az alkalmazott módszerek kritikai megvitatására is. Az adományozókkal, letétbe helyezőkkel folyamatosan készülnek szakmatörténeti interjúk, melyeknek többsége nyílt hozzáféréssel érhető el a Voices oldaláról.

A gyűjtemény gerincét ma a 70-es, 80-as évek gigantikus interjú kutatásai adják a szegénység, az életmód, a szubkultúrák, a deviancia, a munkásság, az identitáskérdések, a kultúra és a fogyasztás témaköréből. A gyűjteményeket igyekszünk tudományosan is feldolgozni, s ezzel hozzájárulni a szociológia hazai történetírásához. Ebben partnerünk a *socio.hu*, ahol az archívum külön rovatot kapott.

A tudománytörténeti feldolgozás számos paradoxonra világított rá. Egyrészt, a 70-es, 80-as években töménytelen mennyiségű interjú készült, mégis esendően kevés lett belőlük feldolgozva és publikálva. Másrészt, a gyűjtemények több episztemológiai kérdést is felvetnek, hiszen eredendően a jelenkorra fókuszáló szociológiai kutatások keretében születtek, mára azonban társadalomtörténeti forrássá váltak. Harmadrészt, az egykori kutatások egyfajta intuitív *grounded theory* módszertant követtek, s csak ritkán volt kidolgozott, papírra is vetett módszertani leírásuk, ráadásul a korabeli tudományos környezet – a politikai cenzúra és öncenzúra következtében – sokkal informálisabb és narratívabb volt a mainál: értekezleteken, terepkutatások alatt, vagy éppen intézeti kávézás közben születtek az értelmezések, s ezek csak nagyon komprimált és elvonatkoztatott módon kerültek az írásművekbe. Végül, e szociológiai kutatások, ha ideig-óráig élvezték is az államszocialista pártszervek támogatását, fesze-

1 A jelenleg is futó kutatás címe: (Disz)kontinuitások - A magyar szociológia 1960 és 2010 között (K115644).

gethették az adott politikai kereteket, egyrészt azzal, hogy szóhoz jutott az „egyszerű ember”, másrészt pedig azzal, hogy megismerhetővé vált az ideológia által elrejtteni kívánt társadalmi valóság.

Az utolsó paradoxon elvezet konferenciánk témájához: a tudományos megismerés, a civil kurázsi és a kulturális ellenállás kapcsolódási pontjaihoz. Közismert, hogy a magyar szociológia az '60-as, '70-es években még nem rendelkezett sem jelentős intézményi háttérrel, sem saját szakmai kánonnal, mégis jelentős szerepet játszott a Kádár-korszak nyilvánosságának formálásában: a tudományos és a politikai megközelítésmódok több ponton is érintkeztek-ütköztek egymással. Míg egyes műhelyekben felerősödött a professzionalizáció, a szaktudományos szerepvállalás, addig mások a civil kurázsi egyik megnyilvánulási módjának látták a társadalomkutatást, és olyan nyelvet, kutatási kérdéseket és terepeket kerestek, amelye(ke)n keresztül felszabadítható a társadalomkritikai erő. Ezen kiemelkedő kutatások dokumentumai közül ma sok a 20. Század Hangja Archívumában kutatható.

A rendszerváltás után a kanonizáció és az intézményesülés folyamatai felgyorsultak, s ezzel a társadalomkutatás egy időre eltávolodott a politikai ellenállás és a társadalomkritika terepeitől. A 2000-es években azonban újra felütötte a fejét egyfajta elégedetlenség a társadalomtudományos diszciplínák magyarázóerejével és a kötött módszertanokkal szemben, melyet felerősített az is, hogy a magyar társadalomban egyre láthatatlanabbá váltak a „szabadság kis körei” és egyre láthatóbbá a társadalmi egyenlőtlenségek. Konferenciánk tágabb értelemben azokat a társadalmi jelenségeket állította reflektorfénybe, melyekben megmutatkozik a politikai rendszerrel szembeni ellenállás, a társadalmi „önfejlés” („Eigensinn”) és a civil kurázsi – legyenek azok akár 1989 előtti társadalomtudományos kutatások, akár 1989 utáni, a kritika fókuszába kerülő társadalmi jelenségek. A civil kurázsi tehát mindkét szempontból izgalmas lehet: egyfelől azon tudományos kutatások esetén, amelyek módszereikben, kérdésfeltevésükben jelenítettek, illetve jelenítenek meg valamiféle kritikai attitűdöt, civil önfejlőséget, esetleg ellenállást az éppen fennálló politikai és tudományos kánonnal szemben; másfelől azon társadalmi csoportok esetén, amelyek fennmaradásában, újratermelődésében vagy éppen eltűnésében lényeges szerepet játszott az, hogy miképp tudják mozgásba hozni a civil kurázst 1989 előtt és után.

Gyűjteményeinkből szépen kirajzolódik, hogy a magyar szociológia úttörői, Kemény István, Ambrus Péter, Csalog Zsolt, Mátyus Aliz, Solt Ottilia és mások mind interjúzva, az interjúk segítségével jutottak el rendszerkritikai következtetéseikig. Az érem másik oldala, hogy az akkori Szociológiai Intézetben folyó interjúk kutatások megélhetési forrást jelentettek az első nyilvánosságból addigra már kiszorult ellenzéki társadalomkutatóknak: gyűjteményeinkben az egykori demokratikus ellenzék számos tagja jelenik meg interjúerként. Arra is találhatunk példát, amikor a tudomány intézményesült és diskurzív keretei már szűknek bizonyultak a társadalomkritikai gondolatok megfogalmazásához, vagy épp a „beavatkozás”, a szolidaritás igénye vált meghatározóvá a kutatók között. Az aktivista tudós, a tudós aktivista bizonyta-

lan szerepei nem újak, hanem a szociológia hagyományai közé tartoznak, elég csak a SZETA-ra gondolnunk. A kritikai attitűd olyan járatlan utakra vezette a kutatókat, mint a pedagógiai kísérletek, a segélyezés és önszegélyezés új formái, táborozások, kísérletek féllegális vagy éppen teljesen informális keretek között.

A konferencia ezekből adott ízelítőt – szemügyre véve a társadalomkutatói megismerés és a civil kurázsi, a kulturális ellenállás régi és új szerepeit, dilemmáit és ellentmondásait, egyúttal teret kívánt adni a különböző kutatói nemzedékek közötti párbeszédnek, s reményei szerint felcsillantott egy olyan megőrzésre méltó hagyományt is, melyet a rendszerváltás körüli viharok megtépáztak: a csodálkozás, a kíváncsiság, a nyugtalanság és a termékeny bizonytalanság hagyományát, mely minden interjú helyzet és terepmunka sajátja, s melyet a szociológia más bevett irányzatai általában szem elől tévesztenek.

Intim részletek. A magyar szociológia történetének hangoskönyve

Erőss Gábor

eross.gabor@tk.mta.hu

Bevezetés. Kettős feltárulkozás

A konferenciát¹ Kovács Éva nyitotta meg, aki a KDK-t (az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában működő Kutatási Dokumentációs Központot)² és az attól elválaszthatatlan 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyt, az egész – most születésnapját ünneplő – projektet „megálmodta” és vezeti. Szemléletes képpel írta le, milyen is a társadalomkutató számára, ha a régi interjúkazettáit, kérdőíveit, jegyzetlapjait oda kell adnia az Archívum számára: *„Egy interjút nyersen odaadni kicsit olyan, mintha a fehérműjét adná oda az ember”*. És tényleg: az Archívum funkciója kettős: feltárul, illetve feltárhatóvá válik a magyar szociológia múltja és kitárulkoznak maguk a szociológusok: *ez vagyok én, ezek vagyunk mi*. A konferenciának is azok voltak a nagy pillanatai, amikor ezekre az „intim részletekre” fény derült, amikor Csanádi Gábor mesélt *élőben* a közel 40 évvel ezelőtti iskolaiszegregáció-kutatásról (Ladányi–Csanádi 1983), vagy a közönség sorai közt „rejtőző” Kovács Katalin demográfus állt fel és mesélt a Dialógus békemozgalomról, melynek maga is részese volt.

Aranykor, civil kurázi

A magyar szociológia aranykorát a 70-es, 80-as évek jelentik, ez az időszak adja a gyűjtemény gerincét. A főbb témák, mint azt Kovács Éva kiemelte: életmód, cigányság, fogyasztás.

Volt ezekben a kutatásokban, ahogy a bevezetőben is írja Kovács Éva, egy eredendő spontaneitás, amit ma *grounded theory*-nak nevezünk. És volt sok-sok beszélgetés a kutatók közt, az autóban, a Volán-buszon, melyek elillantak (*verba volant...*), s melyeket legfeljebb csak az életútinterjúk alapján rekonstruálhatunk, ha mozaikosan és részlegesen, az emlékezés sűrű szövetű szűrőjén átszűrve is. Ültek a kutatók együtt és hosszan-hosszan beszélgettek – de sajnos ezt nem dokumentálták. Ami jellemezte őket – a csodálkozás, a kíváncsiság, a termékeny bizonytalanság –, az szemben áll a

1 VOICES10 Konferencia a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely 10. születésnapján. MTA TK Szociológiai Intézet, Humán Tudományok Kutatóháza, 2017. november 23–24. http://20szazadhangja.tk.mta.hu/uploads/files/voices10_poster_a3.pdf.

2 Az MTA TK KDK-ban tájékozódhat a Kutatóközpont kutatói által végzett kutatásokról, kutatási gyűjteményekbe tekinthet be, teljes kutatási dokumentációkat és nyersanyagokat tölthet le (<http://kdk.tk.mta.hu/>).

szociológia bevett, rendszerváltás utáni sablonjaival és általában is a *mainstream* szociológia kánonjának szűk hangtartományával. A 20. Század Hangja több oktávot fog át, és így hoz, illetve hozott létre tudományosan is érvényes tudást.

Amit viszont biztosan tudunk és Kovács Éva is emlékeztetett rá, az az, hogy a tudományos megismeréshez szükséges volt a civil kurázi, akár Kemény Istvánra, akár Ambrus Péterre, akár Csalog Zsoltra, akár Mátyus Alizra gondolunk – és a sor ennél jóval hosszabb. A tudomány és a rendszerkritika egybeforr. A szociológia aktorai között ott vannak a demokratikus ellenzék tagjai, így az aktivista tudást hozzák be például a SZETA-n keresztül; nem kérdés, elkötelezett-e a kutató. Ugyanakkor voltak, akik nem tudtak alámerülni és nem tudták kibekkelni: Szelényi Ivánnak például el kellett hagynia a hazáját. A kurázi – *courage* – egyébként egy másik, Kovács Éva vezette kapcsolódó projekt nevére is utal, amely a szocialista korszakbeli kulturális ellenállás kelet-európai alakzatait és ezek gyűjteményeit kutatja (lásd pl.: Szóts 2016).

Szerzetesrendek

Bögre Zsuzsanna előadása a „Földalatti szerzetesrendek 1950–1989 között” címet viselte. Bögre vallásszociológusként asszonysorsokon, apácasorsokon keresztül tárja fel a múltat, kutatása levéltári munkán és idős apácákkal készített interjúkon alapul. Amikor – a 40-es évek végére, az 50-es évek elejére – a korábban létezett több tucat szerzetesrend közül csak négy férfi rend maradhatott meg, a szerzetesek, apácák előtt több út állt (emlékezzünk Sartre *szabadság*-paradoxonára: „sohasem voltunk olyan szabadok, mint a náci megszállás alatt”). Ugyanakkor, mint Bögre Zsuzsanna megjegyezte, még az aszkéták (a kismarosi monasztikus rendiek) sem tudtak teljesen *kivonulni*.

Bögre Zsuzsanna szerint azt valójában nem tudhatjuk, ténylegesen hányan éltek illegalitásban, mert mára már presztízst (szimbolikus tőkét) növelő tényező, ha valaki ezzel büszkélkedhet. Voltak tehát, akik maradhattak a rendszer szabta szűk keretek között, mások a „földalatti” ellenállást választották, megint mások a „szétszórás” (a belső vagy külső száműzetés) stratégiáját. Legtöbbjük számára az alábbi négy lehetőség maradt: vállalni a nehéziparban a legnehezebb fizikai munkát, háztartási alkalmazotti státuszhoz jutni idegen családoknál, kisegítő munkát találni plébániákon, illetve visszatérhettek a családjukba (részletesen lásd: Bögre 2017).

Megelevenedő történelem

Tóth Eszter Zsófia, a Veritas Történetkutató Intézet kutatója a Dialógus békemozgalommal és a *Mozgó Világ* védelmében létrejött mozgalommal foglalkozott, foglalkozik. A Dialógust a rendszer 83-ra szétverte, holott célkitűzései *elvileg* egyeztek a rezsim céljaival. Tóth Eszter Zsófia az ő rendszerbomlasztó hétköznapijaikba engedett bepillantást: a „veszélyes fiatalok” hol Keszthelyen csavarognak, hol békejelvény tűznek ki, hol az atomfegyvermentes Európáért emelnek szót. De bármit tesznek is, ellenőrzés

nélkül nem tehetik. „Természetesen” volt köztük, aki jelentett, akit, ahogy a többi beépített ügynököt is, úgy szerveztek be, hogy a szüleikkel zsarolták, vagy az iskolával: hogy nem végezhetik el. A mozgalmat végül úgy verték szét, hogy a budapesti mozgalomba beépítettek két embert – hogy ne születhessen érdemi döntés; vagy például, amikor angol fiatalokat vártak látogatóba, „lekapcsolták” őket a Keletiben.

Körülbelül ezen a ponton meglevenedett a történelem: egyszer csak megjelent a mozgalom egyik tagja, Tajta Gábor, és elkezdett mesélni. Azután Kovács Katalin is. Tajta azóta is nehéz sorsú fiatalokat segít, a Belvárosi Tanodát vezeti. Kovács Katalin demográfus a KSH-ban. A többiek sem szakadtak el egészen a „békemozgalmi” gyökerektől, a kulturális ellenállástól – vagy legalábbis a kultúrától: van köztük, aki jelenleg az A38-as programszervezője, megint más olvasott utazási blogger.

Szabadság és egyenlőség az iskolában

Lódi Virág és K. Horváth Zsolt „Kritikai és vizuális pedagógiai kísérletek budapesti iskolákban 1978–1985 között” címmel adtak elő. K. Horváth Zsolt az eszmetörténeti, hatástörténeti alapokat rakta le. Rámutatott, hogy Mannheim Károly közvetett hatása is kimutatható a köznevelési reformra. Mannheim gondolata – a „tervezés a szabadságért” – Bibó István ismertetésén keresztül hatott Mérei Ferencre és Kiss Árpádra, Faragó László pedig tudatosan alkalmazta Mannheimnek a tudásszociológiát a neveléstudománnyal ötvöző gondolatait. Mannheim „javaslata az, hogy el kell szakadni a laissez-faire liberalizmus megmerevedett, a valóságtól elszakadt ideológiájától, és az egyenlőtlenségek kezelése végett az államnak be kell avatkoznia. Ennek az intervenciónak válik kulcsszavává az – azóta sokszor félreértett – tervezés fogalma” (K. Horváth 2018).

Az államszocializmus idején is, eleinte – francia és brit mintára – a közoktatás demokratizálását vették tervbe. Az 1945-ös köznevelési reformra, melynek Mérei mellett Kiss Árpád és – a Mannheim nézeteit tudatosan adaptáló – Faragó László volt a motorja, elsősorban „az 1944-es brit Education Act és a francia Langevin–Wallon-terv irányelvei voltak mértékadóak, nevelésméleti értelemben pedig Dewey, Claparède, Piaget, Wallon, Lewin, Montessori, Lighthart jelentették az alapot” (K. Horváth 2018).

Eszerint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése és a demokrácia meggyökeresztetése kéz a kézben járnak. Az emancipatorikus közneveléssel és közművelődéssel kapcsolatban Mérei Ferenc a „szocialista felvilágosodás” programját hirdette meg. Trencsényi László hozzászólásában Karácsony Sándor, Vitányi Iván, Lévai „Süsü” Sándor és Winkler Márta nevét említette, mint olyan, a közoktatás és a közművelődés területén dolgozó személyeket, akik hasonló elvek szerint végezték munkájukat. A Nékosz idején, 1945 és 1948 között rövid ideig úgy tűnt, a rendszer központi eleme, küldetése lesz az oktatási rendszer demokratizálása és a társadalom mobilitási csatornáinak egyidejű megnyitása. Ennek az „utópiának” a megálmodói később az

iskola világának legkülönbözőbb szögleteiben jelentek meg, illetve egyre tágították ezt a világot: ebben a kontextusban értelmezhető a táncházak, a drámapedagógia, az olvasótábori mozgalom (Kamarás István) – vagy éppen a vizuális pedagógia kibontakozása is (amiről az alábbiakban írok). Az iskola észrevétlenül megújult, ha egyenlővé és szabaddá nem is vált.

Rom Som és „Tettek ideje...”

György Eszter előadásában a rákospalotai Rom Som történetét dolgozta fel, ahová olyan meghatározó cigány értelmiségiek jártak, mint Péli Tamás, Choli Daróczi, vagy éppen Daróczi Ágnes. Valamelyikük így emlékszik vissza: „azt hitték, nagy tömeg (*a cigány értelmiség*) van mögöttünk, pedig csak öten voltunk”. Egy idő után betiltották a *Rom Som* újságot, de a klub működhetett tovább. Az önszerveződés elbukott, azonban, György Eszter szerint, az önszerveződők máig is aktívak, kifejtik hatásukat. Daróczi Ágnes – civilben költő – például ma is az egyik legaktívabb és legnagyobb hatású roma közéleti aktivista.

És nem csak az aktivizmus maradt meg, hanem a cigányság ügye iránt elkötelezett társadalomkutatói közeg is. Az a kutatási hagyomány, amely ekkortájt – a Rom Som-tól csak látszólag függetlenül³ – kialakult, s amelyre Kovács Éva is utalt a konferencia bevezetőjében, s amely azóta is az egyik legerősebb vonulata a magyar szociológiának (pl. Szalai–Schiff 2014), de a kulturális antropológiának is (Erőss 2012).

Csengei Andrea előadásnak már a címében is teremtő feszültség érződik: „Tettek ideje: egy kiállításról”. Hogy a tettek és egy kiállítás hogyan kapcsolódik egymáshoz? Úgy, hogy egy részvételi akciókutatásról van szó, melynek produktuma egy rendhagyó kiállítás volt. A Közélet iskolájának égisze alatt lezajlott kutatás célja a lakhatási mozgalmak történetének feltárása: a barlanglakásokban élők élete, a félkész házgyári lakások elfoglalása, az 56-os lakásfoglalások (a lakásfoglalók büntetést fizettek, s ezzel hivatalossá vált a státuszuk), a 89-es spontán fekvősztrájk a Blaha Lujza téren, a Déliben, a Keletiben. Ez utóbbi akkor robbant ki, amikor a pályaudvarokról kizárták a hajléktalanokat. Amikor azok a Keletiben elfoglalták a vározt, a MÁV-dolgozók sztrájkkal feleltek; azután a MÁV felajánlott egy épületet, ami azóta is hajléktalanszállóként működik. Az akciókutatásból – melyben hajléktalan emberek is részt vettek – kiállítás lett a Kassák Múzeumban, amely elnyerte a Sozial-Marie-díjat.

A köpeny alatt. Élménypedagógia

Ezután kerekasztal-beszélgetés következett „Párhuzamos vizuális kísérletek 1990 előtt” címmel, melynek teljes rekonstrukciójára nem teszek kísérletet, néhány mozza-

3 A Daróczi Ágnes által a 70-es évek végén a Népművelési Intézetben szervezett, romákkal foglalkozó továbbképzések rendszeres vendége volt például Havas Gábor szociológus (Láng: é. n.).

natot azonban kiemelek – amelyek a legpregnansabban jelzik és jellemzik a rendszerváltás előtti magyar társadalomkutatás karakterét.

A Szociológiai Intézet nemrég hátrahagyott várbeli főhadiszállásán egyszer gyerekrajzok estek ki a szekrényből; H. Sas Judit kutatási anyaga volt, amelyet nem dolgoztak fel. Épp az ilyen és ehhez hasonló leletek felfedezése, rendszerezése és archiválása a Kovács Éva vezette KDK célja.

Csanádi Gábor mesél. Az „állami telepen” (a mai Havannán) iskolai szegregációt kutattak. A rajzok, az iskolai naplók és interjúk alapján kibontakozó valóság más, mint amit a rendszer állított magáról: nagyok a különbségek az iskolák között. Ha heterogén beiskolázási körzet van, akkor a párhuzamos osztályok között szelektálnak.

A gyerekek zoknija, cipője, haja más és más – attól függően, melyik osztályba járnak. Pedig kötelező az iskolaköpeny. A tanárokat is szelektálják. De persze a szegregáció legkeményebb eszköze a kisegítő iskola. Az áttelepítési eljárás során a pszichológus, aki dokumentumok alapján dönt, gyerekrajzokat is csináltatott. A gyerekek 2/3-a valójában nem volt értelmi fogyatékos. Csanádiék azokat a kérdéseket fogalmazták meg akkor, amikor az oktatásszociológia azóta is, újra meg újra: hogyan teszi elfogadottá „a rendszer” a szelekciót, az egyenlőtlenségeket, a kirekesztést, a haszonélvezőkkel pedig miképpen hiteti el, hogy a kiváltságaik érdemeik szerint járnak? (Lásd: Berényi–Berkovits–Erőss 2008). A kutatók beültek a felvételikre is; volt, akinek a szüleit a tanító néni már ismerte, vagy aki a „megbízható” x utcai óvodából jött; ha a roma gyerekek mégis bekerültek, előbb-utóbb kihullottak. A társadalmi egyenlőtlenségek jól ismert mechanizmusai működtek akkor, s működnek azóta is.

A 70-es évek végén, 80-as évek elején Rév István tartott rajzszaakkört a légópincében – azt tanította a gyerekeknek, amit az egyetemen. Az élménypedagógiát a végső-kig feszítette: az volt a téma, hogyan kell megtervezni a város szegénynegyedének a felgyújtását, és tűz is lett az alagsorban. Keresztes háborút is szervezett. Meg akarta gyűlöltetni a gyerekekkel a tekintélyeket. Ezekkel a gyerekekkel később is sok baj volt, sztrájkba léptek, barikádokat építettek. Lehet-e kifejezőbb metaforával leírni a kulturális ellenállást?

S lehet-e fontosabb a szociológia számára, mint megismerni saját múltját – beleértve a légópincében, iskolában is alkalmazott társadalomtudományt?! A konferencia első napja is egy olyan dokumentumfilm vetítésével zárult, amely épp az – egyenlősítő célzatú – iskolai vizuális pedagógiai kísérletek egyikét mutatta be, amelyet egy budapesti, panelrengetegővezte általános iskolában folytattak; a múlt itt is meglevenedett: a „Tárgyilagós kép” vetítésére és az azt követő beszélgetésre a rendező, Péterffy András is eljött. S ez a „kettős feltárulkozás” folytatódott a konferencia második napján is.

Irodalom

Berényi E. – Berkovits B. – Erőss G. (2008): *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Budapest: Gondolat.

- Bögre Zs. (2017): Hűségesnek maradni. Apácasorsok a kommunizmusban. 2017. március 23. <https://ppke.hu/aktualis/husegesnek-maradni>.
- Erőss, G. (2012): Central Europe: Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia. In: K. M. Anderson-Levitt (ed.). *Anthropologies of Education: A Global Guide to Ethnographic Studies of Learning and Schooling*. New York; Oxford: Berghahn Books, 167–192.
- K. Horváth Zs. (2018): Köznevelés és demokratikus értékpolitika. *Új Egyenlőség*, 2018. február 6. <http://ujegyenloseg.hu/kozneveles-es-demokratikus-ertekpolitika/>.
- Ladányi J. – Csanádi G. (1983): *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető.
- Láng J. (é. n.): Roma florklór-mozgalom A művészet erejével megmutatni magunkat (interjú Daróczi Ágnessel és Bársony Jánossal). <http://www.demokrata.info/component/tags/tag/85-roma-florklor-mozgalom>.
- Szalai, J. – Schiff, C. (eds.) (2014): *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly different'*. Basingstoke: Palgrave.
- Szóts Z. O. (2016): Párhuzamos ellenállások. Az ellenzékiesség kultúrája a szocializmus idején. <http://ujkor.hu/content/parhuzamos-ellenallasok-az-ellenzekiseg-kulturaja-a-szocializmus-idejen>.

Szolidaritás, társadalomkritika és felelősségvállalás

Sárosi Anna

anna.sarosi2010@gmail.com

A konferencia második napja a szolidaritásról társadalomkritikáról és felelősségvállalásról szóló blokkal kezdődött, a panel moderátora Gárdos Judit (MTA TK) volt. Ebben a részben – ellentétben az előző napi, főként történelmi fókuszú programmal – napjaink problémáira reflektáltak, aktuális empirikus kutatásokat prezentáltak az előadók. Két előadást hallhattunk, melyeket Pulay Gergő és Zakariás Ildikó (MTA TK KI) tartottak.

Érdekképviselés a szegénységkutatásban

Pulay Gergő Gagyí Ágnessel közös *Szolidaritás, reprezentáció és képviselés a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban* (Gagyí–Pulay 2017) című kutatásukat prezentálta. Előadásában a szegénységgel való szolidaritás és a szegénység reprezentációja közti viszonyt vizsgálta meg két aspektusból, egyrészt a cigánykutatás kortárs kérdései, másrészt a középosztálybeli aktivizmus mai hulláma felől. Mivel a két kutató eltérő háttérrel rendelkezik (Gagyí Ágnes a világgazdasági integráció, politikai rezsimek és helyi politikai mozgalmak komparatív vizsgálatával foglalkozik Magyarországon és Romániában, Pulay Gergő pedig egy romák és nem romák által egyenlően lakott bukaresti szegénynegyedről ír városetnográfát), fontos volt valamilyen közös pontot találni munkájuk során. Ezt a közös pontot a válság és az ún. szóvivők fogalmának használata jelentette, ahogyan azt Bourdieu utolsó, *Pascalian Meditations* című művében fejtette ki. Bourdieu szerint a szóvivők azok, akik különböző alávetett csoportok nevében, az ő érdekeikért való beszéd és cselekvés által törekednek legitimításra szert tenni egy adott társadalmi mezőben (Bourdieu 2000). Gagyí és Pulay elméletüket a bourdieu-i mező fogalmai alapján vezetik be, ahol a mező szereplői, tehát a képviselők és képviseltek között egy szakadék tátong, amit különböző performatív eszközök segítségével, a legitimáció anyagával szeretnének kitölteni. A szóvivőknek tehát fontos szerepük van a közvetítésben az alávetett csoportok és az államhatalom között, és csak ők képesek ledönteni a gyakorlat szintje és a gyakorlatról szóló legitim diskurzus közti ontológiai akadályt. A szolidaritás bizonytalan az alávetettek és az alávetett, de a domináns csoporthoz egyaránt tartozó közvetítők között, akik az előbbi csoport felháborodását és követeléseit közvetíteni tudják. Ez abból a tényből adódik, fejtette ki Pulay, hogy minél nagyobb figyelmet kap egy terület, minél több szóvivő kezd el képviselni az adott területen élők érdekeit, annál bonyolultabb lesz

az ott élők helyzetének megértése és értelmezése. Paradox helyzet keletkezik, mivel a megnövekedett számú szóvivő mind külön illetékességet és szakmai autonómiát követel a probléma megnevezése, értelmezése és megoldása tekintetében. Ekkor alakulnak ki olyan szituációk, amikor a résztvevők nem a probléma megoldásán dolgoznak, hanem annak meghatározásán, hogy kinek van joga hitelesen megszólalni. A képviseleti igényt benyújtó középosztálybeli értelmiségiek, művészek, aktivisták lehetőségei a szimbolikus reprezentációk előállítására jellemzően nagyobbak, mint amekkorá az általuk elérhető valódi társadalmi vagy politikai hatás. Ezért a felhalmozott szimbolikus tőke valós társadalmi pozícióra és befolyásra való átváltása késleltetett. A befektetések értékét megőrzendő, a szereplők további szimbolikus befektetésekre kényszerülnek, de ugyanezen okból ezek értéke is inflálódik, ezért ki-ki a saját normái alapján ítéli meg egy adott kérdésben a többi szereplőt, és mindenki a másik diszkvalifikálásában lesz érdekelt.

Az elmélet ismertetése után Pulay rátért saját terepmunkája bemutatására, és ismertette kutatása – amelynek során mindenekelőtt a képviseltek és képviselők közötti szakadék kitöltésére tett kísérleteket követte nyomon – főbb megállapításait. Kutatásának helyszíne Bukarest délnyugati része, a város leginkább megőrzött kerülete volt, ahol a saját építésű kalyibák látványa tipikus kelet-európai slum környezetet teremt. A kirekesztett társadalmi csoportok városon belüli elkülönítése szimbolikus folytatása azoknak az anyagi, materiális egyenlőtlenségeknek, amelyek következtében olyan területek jönnek létre, ahol a „strukturálisan felhalmozott problémák személyessé válnak”, amiért a város az ott élőket okolja. Erre több példát is említett az előadó, mint például a belvárosból kiűzött kóbor kutyákat, amelyek száma drasztikusan megemelkedett a környéken, vagy a már a város egyéb részein betiltott drogot árusító boltok további működését a kerületben, ami a hajléktalan szerhasználókat csábította oda. Az ellenséges hangulat miatt nagy az elégedetlenség és bizalmatlanság olyankor, ha a város vezetése fejleszteni próbálja a környéket, mondván, ez is csak a szavazatszerzés egyik eszköze, máskülönben senki sem foglalkozik ezzel a városrésszel. A körülményeik javítása érdekében az ott lakók, akik tisztában vannak lakókörnyezetük megőrzöttségével, a legváratlanabb pillanatokban tudják hallatni a szavukat. Példa erre a 2011-es romániai brit nagykövet látogatása. A diplomata fogadására utcai futballmeccset rendeztek, amelyen ő maga is részt vett a helyi fiatalokkal. Az elkerített pályát hamar körülállták az érdeklődők, akik közül sokan elégedetlenkedtek, így végül a szervező civil szervezetnek ki kellett mentenie a nagykövetet a tömegből. A társadalmi elégedetlenség 2012 után érte el tetőpontját, amikor elkezdődtek a megszorítások elleni tüntetések. Ezeken először részt vettek a környékbeli, alacsonyabb társadalmi státuszú emberek, de azután őket hamar kiszorították az idősek, majd a jól képzett fiatal aktivisták tömegei, akik a város jobb környékeiből származtak.

Összefoglalásként Pulay arról beszélt, hogy a globális válság helyi visszaverődéseként a társadalmi elégedetlenség újabb hullámai alakultak ki a negyed lakói körében,

amit ő a népi ellenállás vagy a populáris politika fogalmával igyekezett megragadni. Lényeges, hogy az itt élők saját környezetükben, a saját magukon tapasztaltak miatt válnak érintetté, ami az elégedetlenségnek és a megélhetésnek a kapcsolatát emeli ki. Ebben segít az ellenállás fogalmának újragondolása, melynek angol jelentése (*resistance*) a prepolitikai cselekvésre helyezi a hangsúlyt, míg a fogalom román megfelelője (*rezistență*) inkább a népi vonatkozást helyezi előtérbe, arra ösztökélve a kutatókat, hogy ennek a népi kategóriának a hangsúlyozásával a saját kutatói céljaik tükrében újragondolják a fogalmat.

A menekülteket segítő önkéntesek motivációi

Kapcsolódva az előző előadáshoz, Zakariás Ildikó (MTA TK KI) a válság fogalmával vezette be Feischmidt Margittal (MTA TK KI) közös kutatásuk bemutatását. „A szolidaritás és az azonosság transznacionális formái a menekültek magyar segítőinek elbeszélései alapján” című előadásában a 2015 nyarán lezajlott globális menekültválságra és az általa kiváltott jótékonyosságra reflektált. A szerzőpáros kutatásának célja leginkább az volt, hogy pillanatfelvételt adjanak az akkori, vagyis a néhány héttel a déli határ lezárása utáni magyar társadalom hangulatáról. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy egy olyan helyzetben, amikor a rászorult, menekült embereket a hegemón nyilvánosságbeli diskurzusok segítségre érdemtelennek titulálják, sőt magát a segítségnyújtást delegitimálják, milyen ideológiai eszközzel rendelkeznek azok az emberek, akik ezek ellenére sem mulasztják el a segítségnyújtást. Többben is foglalkoztak már a szociológiában a jótékonyossággal, de ezek a kutatások leginkább arra a kérdésre keresik a választ, miért szeretne egyáltalán az ember segíteni bajba jutott embertársain. Viszonylag kevesen vizsgálják viszont az érdekes és érdemtelen segítségre szorulókat elválasztó határ problémáját. Az antropológiának létezik egy ága, melyet többek között Dider Fassin képvisel, s ami ezekkel a határmegvonásokkal foglalkozik (Takács 2015). Fassin minden munkájában hangsúlyozza, hogy a humanitarizmus és a nemzetközi fejlesztés paradox módon egyszerre az egyenlőség és az egyenlőtlenségek megteremtésének a terepe (Fassin 2012).

Rátérve a módszertanra, Zakariás és Feischmidt kutatásához rendelkezésre állt egy 1000 fős országos reprezentatív minta, benne menekülteket segítő civilekről, illetve a menekültekkel kapcsolatos attitűdökről szóló kérdésblokkal. Az adatbázis kvalitatív kiegészítéseként elkészítettek 32 interjút a menekülteket segítő önkéntesek motivációinak feltárására; az előadás hátralevő részében Zakariás ezek elemzését és eredményeit ismertette. A mintát Facebook csoport segítségével, hólabdamódszerrel vették fel, különösen ügyelve arra, hogy eltérő társadalmi környezetből származó embereket és intézményes háttérrel rendelkezőket is tartalmazzon. Nemi megoszlás szerint kiegyenlített volt a minta, az alanyok többsége középkorú volt, és majdnem mind egyetemi végzettséggel rendelkezett. Zakariás külön kiemelte, hogy kifejezetten céljuk volt a közszférából és a menedzsment köreiből is találni interjúalanyokat,

ugyanakkor önfoglalkoztatók és inaktívak is voltak a mintában. Egy ország emlékszik a köztereken, pályaudvaron veszteglő hatalmas, továbbhaladásra váró tömegekről készült képekre a Magyarországon átutazókról, akik főként Szíriából, Irakból és Afganisztánból érkeztek, és leginkább Németországba és Svédországba igyekeztek (KSH 2016). Ebben a helyzetben az állam tevékenysége kifejezetten a menekülttáborokra szorítkozott, a klasszikus, nagy humanitárius szervezetek pedig csak később kapcsolódtak be a segítségnyújtásba. Hétköznapi aktorok viszont szinte az elejétől kezdve jótékonyági kezdeményezéseket és hálózatokat hoztak létre, amivel élelmiszert, egészségügyi ellátást és szállást próbáltak biztosítani. Tették mindezt egy olyan környezetben, ahol a nyilvánosságban az „érdemtelen migránsok” megteremtése zajlott (Bernáth–Messing 2016). Ez azt jelentette, hogy az önkénteseknek folyamatosan, igazolniuk kellett a környezetük felé a tevékenységüket.

Ezután az előadó az interjúk elemzésének főbb eredményeit foglalta össze. Mint mondta, tisztán látszik, hogy a motivációk indoka szinte minden esetben a szenvedés enyhítése volt. Szenvedés alatt a válaszadók leginkább az utcán élest, az otthontalanságot, az éhséget, a betegséget és a végletes kimerültséget jelölték. Csak másodlagosan értették alatta a vándorlás kiváltó okát, vagyis a háborús áldozattá válás tapasztalatát, az ebből adódó elnincstelenedést és a pszichológiai sérüléseket. Zakariás ezután sorra vette azokat az ideológiákat, amelyekkel a segítők legitimálták cselekedeteiket. Ezek közül a leggyakoribb a humanitárius keret volt, amely tagadja az érdemes és érdemtelen közti különbségtételt, ám csak térben és időben korlátozva. Példa erre az egyik interjúban elhangzott állítás, miszerint, ha földrengés van, minden embert megpróbálnak kimenteni a romok alól, nem próbálják megtudni az illetőtől, hogy ő akkor most „jó” vagy „rossz”. Az ilyen hozzáálláshoz szorosan kapcsolódik a szakmai elképzelésrendszerek mozgósítása, amivel leginkább az orvosok és a szociális munkások éltek. A másik jellemző ideológia a keresztény univerzalizmus volt, amely sokszor hivatkozik az emberek Isten előtti egyenlőségére, de még ennél is gyakrabban a szociálpolitikai és az állami kormányzás egyéb klinikai pszichológiából vett kategóriáira. A motivációnak egy másfajta keretezése a sorsközösség érzése volt a segítségre szorulókkal. Az interjúk alapján ennek két formáját tudták elkülöníteni a kutatók. Az egyik a történelmi kollektív traumák megidézése volt, néhány önkéntesben ugyanis történelmi emlékeket idézett fel a menekülő tömegek látványa. Ez lehetett a zsidó üldöztetések és a holokauszt, a sváb kitelepítések családi traumái, a menekülthullámok Magyarországra vagy éppen el Magyarországról. Elemzésük szerint emellett az egyéni kirekesztettség tapasztalata is egyfajta sorsközösséget ébresztett a megkérdezett segítségnyújtók körében. Ilyen volt a saját migrációs múlt vagy a valamilyen kissebességhez (nemi, etnikai, szexuális) tartozás (Feischmidt 2018). Mindezek mellett gyakori volt a középosztályosítás is, ebben már az azonosság megteremtésének logikáját találjuk. Jól példázta ezt egy mankóval járó fiatal lányról szóló elbeszélés, aki kis idő után már boldogan beszélt arról, hogy mielőtt eljöttek otthonról, tehetségesen hegedült, és most az itt élőknek szeretné a zene örömét átadni. A legerősebb ideológi-

ai stratégia az önkéntesek kezében mégis a gyerekek segítése, szenvedésük enyhítése volt. A válaszokból viszont többek között hiányzott bármiféle, Magyarország vagy Európa és a Közel-Kelet kapcsolatára irányuló történelmi referencia. A történelmietlen szolidaritás mögött az állhat, hogy a menekültek csak kevés ideig tartózkodtak az országban, és az interakciók elég redukáltak voltak. Mivel általában kevés ismeret áll rendelkezésre a Közel-Keletről, ha voltak is középosztályosító törekvések a segítők részéről, ezeknek gátat szabott a civilizációs lejtő problémája, amely szerint a civilizálatlanabbnak titulált személynek kevesebb figyelmet szentelnek a fejlettebb országokból származók. Ez a fajta szolidaritás mindig az éppen a közelben lévő szenvedőre koncentrál, és gyakori, hogy a segítő maga akarja irányítani a rászoruló sorsát. Az interjúkból sokszor egy jószágos, segítő Nyugat-Európa rajzolódik ki, holott már 2015-ben súlyos viták zajlottak a menekültkérdésről.

Volt egyszer egy MUKI: Önsegélyezés és szolidaritás a társadalomkutatók körében

Az államszocializmus kései időszakában aktív, saját kezdeményezésű, azaz nem állami munkaközvetítői irodával (MUKI) kapcsolatos nosztalgikus hangvételű kerekasztal-beszélgetést Szabari Vera (MTA TK SZI) vezette. A résztvevők az értelmiségi „bedolgozást” lehetővé tévő hálózat egykori szervezői közül kerültek ki: Csákó Mihály (egyetemi docens, Wesley János Lelkészképző Főiskola), Sik Endre (az MTA doktora), Erős Ferenc (MTA TTK) és Szilágyi Sándor (fotográfus, fotótörténész, irodalmár, történész és lapszerkesztő). A téma szorosan kapcsolódott az előző blokkhoz, mivel a MUKI olyan helyzetben jött létre, amikor bárkit érhettek retorziók tevékenysége, véleménye, politikai nézetei miatt. Ez az 1980-as években már nem fekete autót vagy börtönt jelentett, de megvoltak a finom módszerek olyan emberek ellehetetlenítésére, akik ellenzéki munkát végeztek. Ilyen módszer volt például a tudományos előmenetel akadályozása vagy a nyíltan vagy burkoltan ellenzéki nézetek miatti elbocsátás. A MUKI főként elbocsátott értelmiségieknek biztosított alkalmi munkát. Mivel akkoriban az értelmiségi szakmákban kevésbé érvényesült a kapitalista versengés, ezért a kezdeményezés első számú mozgatórugója a szolidaritás volt. Még ha nem is politikai szervezkedés volt, mindig kiálltak és aláírást gyűjtöttek azokért, akiket igazságtalanul vád alá helyeztek vagy elítéltek.

A résztvevők először a MUKI-val való találkozás és az ahhoz való csatlakozás témáját járták körül. A kört Csákó Mihály kezdte, aki az elsők között értesült a MUKI megalakulásáról. „Hamburger Misi barátom vetette fel az ötletet, hogy csináljunk egy ilyen közvetítői irodát.” Maga az ötlet onnan származott, hogy eleve többen kérték a későbbi MUKI-tagokat, hogy szerezzenek embereket különféle kisebb munkákra. Ezt a lehetőséget szerették volna intézményesített keretek között kiaknázni, és olyan embereknek segíteni, akik elveszítették a munkájukat. A megalakulást egyedül Sik Endre fogadta szkepticizmussal, mondván, nincs rá szükség, hiszen úgyis a kapcsó-

lathálózat juttatta hozzá az embereket a különféle munkákhoz. A csatlakozási történetekben Hamburger Mihály háza jelentette a közös pontot, ahol a konkrét alapítás zajlott, és később itt működött az iroda is. Erős Ferenc, aki csak később csatlakozott a MUKI-hoz, akkoriban a Pszichológiai Intézet alkalmazásában állt, ahol szintén elfogadott volt alkalmi munkákra (adatelemzés, kérdőívfelvétel) beajánlott embereket alkalmazni. Szilágyi Sándor története azzal tűnt ki a többi közül, hogy, mint mondta, mindenkit megillet a rehabilitáció lehetősége, csak őt nem, mert mivel nem is vállalt munkát, nem rúgták ki sehonnan. Szilágyi kifejtette, hogy nem a rendszerváltás volt a céljuk, hanem a józan ész megtartása mellett olyan ügyekben dönteni, amelyek rájuk, hétköznapi emberekre tartoznak. Ezért volt minden ilyen szervezet (a MUKI mellett a szegényeken segítő SZETA) székhelye magánlakásokban. Sik mindehhez annyit fűzött hozzá, hogy ezzel együtt megélhetést szerettek volna adni szerencsétlenül járt embereknek.

Ezután a felhívások közzétételére és a MUKI terjesztésére terelődött a beszélgetés. Csákö Mihály elmesélte, mi volt az első nagyobb esemény, amely lehetőséget adott a szervezőknek szórólapok osztására. Egy előadás miatt a Bécsi utca sarkán, az Iparterv épülete előtt összegyűlt egy kisebb tömeg. Az utolsó pillanatban azonban visszavonták a terem használatának jogát, így elmaradt a rendezvény. A céltalanná vált álldogálás jó lehetőséget biztosított a szórólapok kiosztására. Azzal egyáltalán nem foglalkoztak, hányan figyelik meg őket. Később több helyen – például az ekkoriban szintén teljes illegálitásban működő szabadegyetem előadásain – is osztogattak MUKI-s tájékoztatókat. Ezek az akciók jól mutatták, hogy – részben, mivel az ellenzék egy mérsékelt ágához tartoztak, részben pedig, mert rendkívül jogtudatosak voltak – nem próbálták meg titkolni tevékenységüket. De nemcsak a szóróanyagok segítségével jutott el az emberekhez a MUKI híre; a szervezet segítségével munkát találók és azok ismerősei informálisan, szóban is terjesztették.

Az egyetlen vitapont a beszélgetés során a legalitás kérdése volt. Sik tartotta magát ahhoz, hogy a MUKI szervezése az elejétől kezdve illegális tevékenység volt, mivel a munkaközvetítés egyedül a tanácsok munkaközvetítő hivatalának joga volt, vagyis állami monopólium. Szilágyi viszont amellet kardoskodott, hogy mindvégig ők álltak a törvény oldalán, mivel a szólásszabadságot garantáló magas szintű jogszabályok, mint a helsinki egyezmény vagy az Alkotmány, megengedték ezt a fajta tevékenységet, ezért csak különféle rendeletekre hivatkozva tudtak az állam emberei fogást találni rajtuk. Erős kifejtette, hogy bár meglehet, a MUKI illegális volt, ő azonban a Pszichológiai Intézet munkatársaként tudott alkalmi munkákra beszervezni embereket, akiknek az intézmény sokszor állami forrásokból, „kreatív átcsoportosítással” fizetett. Ezt az állapotot Sik inkább alegalisnak nevezte, mivel senki nem foglalkozott azzal, hogy ők hogyan jutottak pénzhez vagy kiket alkalmaztak.

Sik külön hangsúlyozta, hogy nem csak azoknak kínáltak alkalmi munkát, akiket politikai nézeteik miatt rúgtak ki, hanem valamennyi embernek segítettek, aki hozzájuk fordult, valamint nem csak szellemi, hanem később fizikai munkákat is szerez-

tek, a fodrászüzletek voltak például a legkedveltebbek. Változást jelentett a MUKI működése folyamán, hogy a korábban sok munkát kínáló intézmények, mint az MTA, illetve az ott dolgozó ismerősök, nem szívesen fordultak a szervezethez. Ennek oka Csákó szerint leginkább a MUKI ellenzéki szerepében keresendő, sokan érezhették úgy, hogy ha hozzájuk fordulnak, azzal nem csak személyes rizikót vállalnak, hanem az intézményüknek is árthatnak.

Történtek viszont konkrét próbálkozások arra, hogy legálisan intézményesítsék a MUKI-t. Erre példa az az 1981-es pályázat, amelyben a tagok arra hivatkoztak, hogy a fiatalok már máshogy gondolkoznak a szellemi munkáról, ezért a munkaerőpiacnak is változnia kell. Sik úgy kommentálta a beadványt, hogy az „elvtársak” becsapására először is lehagyták Szilágyi Sándor nevét, valamint ezeket a „marhaságokat” is csak a meggyőzés végett írták bele. Több intézménnyel leveleztek az ügyben, és ami a legfontosabb, működő munkaközvetítői irodával is kapcsolatban álltak, aminek a célja a professzionalizáció volt. Több ötlet is volt arra, hogyan tudnának még eredményesebben működni; ilyen elképzelés volt a vidéket járó ügynök, ami végül nem valósult meg. Annak ellenére, hogy nagyon jól tudták, semmi esélyük sincs az állam által elfogadott munkaközvetítő iroda létrehozására, „eljátszották, hogy jogállamban élnek”, és keresték a legmegfelelőbb működési módot. A MUKI mintájára később létrehoztak egy állami munkaközvetítői irodát, ez azonban kapcsolatok híján nem tudott olyan hálózati formában működni, aminek a MUKI a sikerét tulajdonképpen köszönhetette. Ezzel együtt a MUKI-nak is megvoltak a maga korlátai, amivel mindenki tisztában is volt. Ilyen volt, hogy működésük Budapestre koncentrálódott, vagy hogy csak olyanok jutottak el hozzájuk, akik ismertek valakit a hálózatból, valamint a munkák is nagyrészt a meglevő tagok saját munkahelyeiről származtak. Némiképp javított a helyzeten, hogy felhívásukat beolvasta a Szabad Európa Rádió is, aminek köszönhetően százazrekhez jutott el a MUKI híre.

Az állam úgy fogta fel a MUKI-t, hogy lengyel példa alapján az értelmiség tömegbázist épít ki egy lázadáshoz, aminek remek módszere a munka kínálása. Működésük vége összekapcsolódik a Szamizdat Irodáéval, mivel elkövettek egy konspirációs hibát, mégpedig azt, hogy a szamizdatok mellett tárolták a MUKI teljes dokumentációját. Így történhetett, hogy egy házkutatás során, amikor az állam emberei valójában csak szamizdatokért jöttek, ha már ott voltak, elvitték ezeket az íveket is. A MUKI nem volt kifejezetten célpont, de azért folyamatosan megfigyelték a tagjait. Amikor eltűntek a dokumentumok, Sik, mivel nem látta tovább értelmét a dolognak, kilépett, később azonban kutatási célból kísérletet tett az iratok visszaszerzésére. A válasz az volt, hogy mindet megsemmisítették. Mindazonáltal Sik nem adja fel, és megígérte, hogy lesznek a jövőben még próbálkozások ezzel kapcsolatban. A MUKI a dokumentáció nélkül is folytatta valamelyest a tevékenységét, immár teljes illegalitásban; mivel sokan nem értesültek a razziáról, továbbra is felkeresték az irodát, hogy segítséget kérjenek. Az elv az volt, hogy akinek tudnak, segítenek. A MUKI-tagokat retorziók is érték a tevékenységük miatt. Csákó Mihály például az egyik könyvét nem adhatta ki

a saját nevével, csak folyóiratokban tudta fejezetenként publikálni, és eljárás is indult ellene. Erős Ferencet is felelősségre vonták a Pszichológia Intézetben, de annak nem lettek komolyabb következményei. Sik Endrét pedig felvették ugyan aspiránsnak, de utólag közölték vele, hogy nem áll módjukban pénzt fizetni a munkájáért.

Irodalom

- Bernáth, G. – Messing, V. (2015): Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terei. *Médiakutató*, 4. http://www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panik.pdf utolsó letöltés: 2018-03-07.
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Fassin, D. (2012): *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Feischmidt M. (2018): Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. http://www.socio.hu/uploads/files/2018_1szalai/27_feischmidt.pdf; utolsó letöltés: 2018. 03. 07.
- Gagyí Á. – Pulay G. (2018): Szolidaritás, reprezentáció és képviselő a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. http://replika.hu/system/files/archivum/replika_104-07_gagy_i_-_pulay.pdf; utolsó letöltés: 2018. 03. 07.
- KSH (2016) Statisztikai Tükör, Menekültek a világban. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekult15.pdf>; utolsó letöltés: 2018. 03. 06.
- Takács E. (2015): A szenvedő test legitimitása, avagy a morális ökonómia térhódítása. Didier Fassin biolegitimitás koncepciója In Pabiz E. (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó.

A kritikai cselekvés új színterei

Kecskés Nóra

kecskesnori11@gmail.com

„A kritikai cselekvés új színterei” blokkban négy előadó mutatta be kutatásait, amelyek valamilyen szempontból a részvételiség és cselekvés fogalmait állítják vizsgálódásuk középpontjába. Az előadások utáni beszélgetést Vigvári András moderálta.

Hiányzó pillanatok a színházból

A blokk első előadását Oblath Márton tartotta a SajátSzínház.org akciókutatásairól. A többféle performatív beavatkozást összefogó kísérletsorozat *A hiányzó padtárs* című 2012-es társadalmi színházi programjukból nőtt ki; ma a „padtársak” mellett a baranyai Siklósbodony lakói és egy szomolyai közmunkásokból álló női csoport tagjai működnek közre az előadásokban.

A SajátSzínház programjai a részvételi akciókutatás, a művészetalapú kutatás és az alkalmazott színház határterületein születnek. A részvételi akciókutatások esetében mindig felmerül a kérdés, hogy az eljárás miféle cselekvéseket és tudást hoz létre, különösen, ha marginális csoportokat is bevon. Oblath szerint – hivatkozva John Law (2004) elméletére – a társadalomtudományos módszerek nem csak reprezentálják a valóságot, hanem világokat teremtve társas cselekvéseket hoznak működésbe és szabályokat konstruálnak. Igaz ez a résztvevő megfigyelésre is, amikor az erőforrás-hiányos közösségben megjelenő kutató erőforrásként épül be az emberek életébe. Az akciókutatásokban központi kérdéssé válik, hogy miként hozható létre az a kutatási helyzet, amely legitim módon generálja ezen csoportok véleményét. A kortárs társadalmi művészeti kezdeményezések és az akciókutatások közötti kapcsolódást és feszültséget Oblath a kutatások pragmatikus érvényességigényei felől elemezte. A részvételi akciókutatások érvényességigényei közül kiemelte, hogy a kutatásoknak a ciklikusság módszertani szabályait kell követniük, meg kell felelniük a folyamatérvényesség elvének, előre kell jelezniük a folyamat eredményeit – valamint fontos a demokratikusság elve is: a kutatási tevékenységnek a cselekvés legitimitását kell elősegítenie. A művészetalapú kutatások érvényességigényeit a Baron–Eisner szerzőpáros munkái nyomán mutatta be (Baron–Eisner 1997): a folyamatnak megvilágító hatással kell bírnia, a felvetett problémára fókuszálva célja az újabb és újabb kérdések generálása, ugyanakkor fel kell vetniük, hogy a kutatás eredményei hogyan emelhetők át más kontextusba. A különböző művészeti ágakat bevonó kezdeményezéseikre a részvételi színház készítői társadalmi performanszokként tekintenek, amelyek rituális integrációt teremthetnek egy-egy csoport számára, a csoport a részvétel által újratерemtheti saját csoportkohézióját, identitását.

A kritikai cselekvés és tudás dramatikus vizsgálatának egy lehetőségét *A hiányzó pillanat* című részvételi színházi előadásukkal illusztrálta, amit 2014–15-ben hoztak létre Luc Boltanski (2008) *Nuits* című színdarabja átdolgozásával. A menekültekkel való találkozást a középpontba állító játék a résztvevők politikai közösségre vonatkozó képzetét vizsgálja, és arra kérdez rá, hogy a szolidáris cselekvés miféle repertoárját mozgósíthatja a részt vevő közösség.

Az előadás egy karácsonyt ünneplő családról szól (egy pszichológus, egy szociológushallgató, egy szociális munkás, egy humánerőforrás-menedzser, egy orvosfeleség és egy diáklány alkotják a közösséget), akikhez maga az „ördög” érkezik látogatóba egy állatorvos képében. Az ő segítségével észleli a társaság, hogy a házuktól nem messze egy segítségre szoruló menekült csoport vesztegel. A család addig-addig tervezgeti a menekültek megmentését, amíg késő nem lesz – feltehetően mindannyian meghalnak a kinti fagyban. A részt vevő nézők a történet kiutat jelentő három pillanatát rendezhetik meg, amelyekről egy fotósorozat készül. A kommentált felvételeket a kutatócsoport tagjai a helyi nyilvánosság fórumain is bemutatták, és egyeztetést kezdeményeztek arról is, hogy a darab hat szereplője mennyiben kölcsönözte egy-egy tipikus helyi polgár attitűdjeit. Az előadás így amellet, hogy a lehetséges cselekvésekről egyeztetett a résztvevőkkel, a helyi nyilvánosságban is megpróbálta fenntartani a szolidaritásról szóló diskurzust, mindezt azzal az intencióval, hogy a helyi nyilvánosságban is látható közösség válik a diskurzusban résztvevőkből.

A média terében megjelenő „idegen”

Az első előadás után Bogdán Mária a színház teréből a média terébe kalauzolta hallgatóit, kutatásaiban a média és kommunikáció által létrehozott társadalmi térben értelmezi a romák társadalmi helyzetét, illetve azt a társadalmi teret, amiben ők helyet foglalnak. Kutatásaiban a dekonstrukciót előtérbe helyező elméletekkel, a posztkolonialista, valamint a kritikai kultúrakutatás és reprezentáció nyelvészeti megközelítéseivel dolgozik (többek közt: Gayatri Chakravorty Spivak, Edward Said, Ann Marie Fallon, Jacques Derrida munkáit veszi alapul).

Derrida (2004) vendégszeretet-diskurzusából kiindulva az „idegent” a társadalmi térben létrejövő viszonyrendszerként képzei el. Sajátos multidiszciplináris megközelítéssel arra törekszik, hogy leírja, milyen lélektani távolságot teremt a média diskurzusa; azt a lélektani folyamatot szeretné megragadni, amely kijelöli a romák társadalmi helyzetét, létrehozza az idegent és viszonyrendszerét, továbbá azt is vizsgálja, hogy ez a viszonyrendszer milyen folyamatok során képes változni. Hipotézise szerint – amit előadásában idő hiányában elnagyoltan mutatott be – a médiareprezentáció a romákat újra és újra az idegen státuszába helyezi.

Bemutatott kutatásában a közösségi terekben létrejövő roma polgárjogi mozgalmakat vizsgálta, és azt, hogy ezek a mozgalmak hogyan képesek létrehozni a nyilvánosság új tereit. Arra volt kíváncsi, hogy a többségi társadalom által felkínált egzotikus vagy

sztereotip romaképek ellenében meg tudják-e teremteni ezen fórumok által a romák saját identitásukat, amellyel azonosulni tudnak. Továbbá, hogy képesek-e pozitív identitáskonstrukciókat létrehozni, képes-e a közösségi média tere a „visszabeszélés” terévé válni. A „visszabeszélés terét” Ian Hancock (2010) munkája nyomán értelmezi, aki szerint a romákról kialakított tudás és az identitás, amellyel azonosulnak, tőlük függetlenül jött létre, így ennek megváltoztatásához nekik maguknak is bele kell szólniuk a róluk szóló tudás megteremtésébe. Az említett kérdés különösen égetővé vált a 2008-as romagyilkosságok kapcsán, ugyanis a nyilvánosság tereiben a témát csönd övezi. Felmerül azonban a kérdés, hogy a felkínált médiareprezentációk helyett milyen más identitásokat tudnak ezekben a terekben megkonstruálni, és vajon a „szuperhős” vagy a „hétköznapi hősök” karakterei segítenek-e mindebben. A hős narratívája vajon nem termeli-e újra az idegen pozícióját azáltal, hogy a hős arra hivatott, hogy véghez vigye fontos küldetését, majd eltűnjön? Későbbi kutatásaiban Bogdán Mária a hétköznapi hősökkel és a velük azonosulókkal, illetve a hírek olvasóival készült interjúkat felvenni.

Áldozatpolitika a színházban

Horváth Kata előadásával mindkét előtte elhangzó prezentációhoz kapcsolódott – Oblath Mártonnal közösen vezetik a SajátSzínház projektjeit, illetve Bogdán Mária-hoz is hasonló kutatási kérdései miatt. Horváth Kata a Káva Kulturális Műhely *Szobor* című előadásáról beszélt, pontosabban azokról az alakításokról, amelyeket a színházi nevelési előadás egyik eseményén egy roma csoport hozott a színházi térbe. Elsőként az áldozatpolitika által felvetett komplex kérdéseket ismertette, és kiemelte, hogy az angol 'victimhood' fordításaként értelmezi az 'áldozatiság'-ot. Elméletét Steffen Jensen és Henrik Ronsbo (2014) *Histories of Victimhood* című könyve alapján ismertette, akik az áldozatpolitika három megközelítését különítik el. Az első kérdés, ami felmerülhet a politika kapcsán, geneológiai: a diszkurzív hatalmi működések különböző időszakokban és terekben hogyan hoznak létre áldozatokat, és ez milyen következményekhez vezet. A tranzakcionalista megközelítés a különböző színtereken létrejött diskurzusok egymásra hatásával foglalkozik, míg a terephez kötött (grounded) áldozatfelfogás azzal foglalkozik, hogy a konkrét helyzetek konkrét szereplői hogyan fogalmazzák meg áldozatiságukat, vagy megfogalmazzák-e azt egyáltalán. Sokszor megfigyelhető ugyanis, hogy az áldozatok nem tudnak áldozatpolitikát létrehozni, csupán helyzeteket, amelyekben a szenvedés önellentmondásos szövegei születhetnek meg. Az áldozatpolitika megkonstruálása valójában már feltételez egy politikai közösséget.

A *Szobor* című színházi nevelési előadás a romagyilkosságok után született, és a történetekre való emlékezés kérdését járta körbe. A történetben a falu polgármestere egy szobrot kap, amely egy meggyilkolt roma fiúnak, Varga Lacinak állít emléket. A polgármester eldugja a fővárosi szobrászművész alkotását, de a veje kicsempészi, a

részt vevő diákok pedig a falu lakóinak szerepét felvéve dönthetnek, hogy felállítsák-e a szobrot a faluban. A szomolyai és sályi roma fiatalokat bevonó 2016-os előadáson a résztvevőkről kiderült, hogy nem hallottak még a 2008-as romák elleni gyilkosságokról, és azzal kapcsolatos viták is kialakultak, hogy ebben a történetben a romák áldozatok-e vagy elkövetők. A fiatalok az előadás több pontján megkérdőjelezték a szobor felállításának szükségességét, és azzal sem értettek egyet, hogy ha már felállítják, miért éppen a főtéren, és miért nem inkább a temetőben helyezik azt el. A roma diákok „kivételezésnek” tartották a roma fiú emlékére állított szobrot:

„Drámatanár: Most azt is hallom a hangodban, hogy akkor ezt lehet, nem kellett volna kirakni a főtéren.

Diák 1: Hát nem.

Drámatanár: De miért?

Diák 1: Mert attól, hogy egy embert megöltek, attól nem kell szobrot csinálni. Most azért, mert hogy ő cigány, azért nem kell neki szobrot csinálni.

Diák 2: Mert az emberek azt fogják gondolni, hogy kivételeznek a Lacival. Kivételezésnek fogják gondolni.”

A vita után éppen fele-fele arányban szavaztak a résztvevők a felállítás mellett és ellen, az így kialakuló cselekvésképtelenséget nem tudták feloldani. A diákok nem tudtak megegyezni abban, hogy a romák ellen elkövetett gyilkosság emlékezésre érdemes esemény-e: nem csak az vált kérdéssé, hogy hasznos-e, veszélyes-e a roma közösségre nézve az emlékállítás, hanem a cigányokkal szembeni provokációként fogták fel a szobrot, minthogy a más körülmények között elhunyt, nem cigány áldozatoknak nem állítottak emléket a fiktív történetben. A kérdés továbbgondolására érdemes az a momentum is, hogy a történetben egy fővárosi szobrászművész, vagyis egy külső szereplő indította el az áldozatiságról szóló diskurzust. A tekintélyszemély elismerése ez esetben nem eredményezte az áldozatiság felismerését.

Egy megemlékezés margójára

Lénárt András a 2014 júniusában megszervezett „Csillagos házak” projekt néhány akcióját mutatta be előadásában. Az Open Society Archive 2014 januárjában kezdte el a júniusi akciók tervezését, ekkor hozták létre többek között a projekt honlapját is, amelyen szerepel például az egykori 2000 csillagos házból ma is álló 1300 ház. A Horthy Miklós kormányzóságának idején kiadott június 21-i rendelet a fővárosi zsidóságot lakhelye elhagyására és a kijelölt csillagos házakba költözésre kényszerítette. A határozat kb. 220.000 embert érintett. A 2014-es akció (éppen 70 évvel később) ugyanazon a napon emlékezett meg a fővárosi zsidóság egyik traumatikus élményéről. Az akciót azért is tartották fontosnak szervezői, mert a csillagos házak léte kevés hangsúlyt kap a holokauszt emlékezetében.

A szervezők több megelőző akcióban hívták fel a házak jelenlegi lakóinak figyelmét a közelgő eseménysorozatra, így ők is a programok szervezőivé, alakítóivá válhat-

tak. Június 21-én több ismert személyiség – köztük Alföldi Róbert, Mautner Zsófia, Korda György – is részt vett a megemlékezésen, a legváltozatosabb megemlékezési formát választva: voltak, akik a haláltáborban megtalált szakácskönyvből főztek és olvastak fel recepteket; míg mások jiddis dalokkal emlékeztek. Lénárt András több fontos kérdést is felvetett az akciókkal kapcsolatban: mik azok az emlékezésformák, amelyek közösséget teremthetnek; mikortól lehet egy gyereket bevonni mindebbe; hogyan emelhető a közterek nyilvánosságába a kommunikatív emlékezet?

A program nem ismétlődött meg, habár a szervezők szerették volna, ha emléknappá válik június 21-ből. Az itthoni megemlékezés az utcai színterekkel sokkal inkább tiltakozásjelleggel öltött, nem véletlenül: a kormány által a 70. évfordulóra létrehozott Emlékbizottság több fronton is összetűzésbe került a Magyar Zsidó Hitközséggel, így a kormánytól független szervezetek is létrehozták a maguk megemlékezéseit, amelyeket a Memento70 nevű kezdeményezés finanszírozott. Talán a kulturális emlékezés (Assmann 2004) körül kialakult viták vezettek oda, hogy nem sikerült a közösen létrehozott programokat rendszeressé tenni: nem vált az egyszeri megemlékezés a házakban lakó közösségek kommunikatív emlékezetének részévé.

Az előadásokhoz kapcsolódó kérdések

Az előadások utáni kérdések egy része a közös projektben dolgozó Horváth Katához és Oblath Mártonhoz szólt, másrészt a szintén két előadás által is érintett cigány identitáshoz kapcsolódott. Az első kérdés arra vonatkozott, milyen értelemben definiálja a SajátSzínház az akcióit kutatásként. Oblath Márton szerint társadalomtudományos értelemben is beszélhetünk kutatásról, a dilemma inkább az, hogy a társadalomtudományos közlemény, vagy előadás miként következik a folyamatból. Milyen igényt elégít ki a tudományos performansz formája és annak jelentései miként illeszkednek a folyamattal kapcsolatos pragmatikus érvényességigényekhez? Például a közösen összerakott vizuális megjelenítés esetében – ami a résztvevők számára új tudást termelve részvételi kutatásként értelmezhető – nem termel-e legitimációs deficitet, ha csupán egy utólagos, a társadalomtudományos nyelvre történő átfordítás következik be. Horváth Kata szintén ezt az állásponton képviselve hangsúlyozta, hogy számukra minden új tudást termelő folyamat – legyen az egy videó készítése, egy színházi előadás vagy konferenciabeszélgetés megszervezése – kutatás, hiszen ami ott történik, az nem más, mint folytonos egyeztetés a körülöttünk lévő világról. Ez a dilemma ráadásul nem csak a társadalomtudományos mezőben jelentkezik egy művészet alapú akciónál. A színházi előadások esetében az esztétikum kérdése is megjelenik, az előadásoknak a színházi mező esztétikájának is meg kell felelniük.

A későbbi kérdések szintén Horváth Katának szóltak, akitől Bogdán Mária azt kérdezte, megvolt-e a színházi előadásba bevont roma nőknek a lehetőségük arra, hogy önmagukat definiálják romaként, vagy ez a kutatók meghatározása által létrejött csoportképző elem volt. Horváth Kata elmondta, hogy a *Szívhangok* című projektjükbe

bevont nők nem romaként lettek megszólítva – az előadás az egészségügy témáját dolgozta fel, ám a faluban tapasztalható viták nyomán végül az a helyzet állt elő, hogy csak roma nők vettek részt az előadásban. A program bizonyos pontjain így ők maguk kezdték el boncolgatni azt, hogy a témához miként kapcsolódik roma mivoltuk.

A város aktivista társadalomkutatói

A „Társadalomkutatók a városban: aktivizmus és kutatás” címmel megtartott kerekasztal résztvevői arról egyeztettek, hogy az akadémiai közegben is otthonosan mozgó aktivista kutatók hogyan egyeztetik össze kutatói és aktivista identitásukat, és ez a két nézőpont hogyan tudja kiegészíteni egymást. A meghívott vendégeket módszerükön túl az is összeköti, hogy mindannyian a városi térrel foglalkoznak kutatásaik során. A kerekasztal résztvevői voltak: Jelinek Csaba, a Kritikai Városműhely alapító tagja, városszociológus, az MTA Regionális Kutatások Központja munkatársa; Udvarhelyi Tessza kulturális antropológus és környezetpszichológus, aki doktori tanulmányai során a részvételi akciókutatással foglalkozott, jelenleg pedig a Város mindenkié aktivistája és a Közélet Iskolája munkatársa; Cseke Balázs a „Város peremén” projekt önkéntese, társkoordinátora, aki elsőéves kommunikáció és média mesterszakos hallgató az ELTE Bölcsészettudományi Karán; Kelen Zsuzsa a „Város peremén” projekt önkéntese, aki az ELTE kisebbségpolitika mesterszakán végzett; Kóczé Angéla szociológus, aki aktivistaként és kutatóként is részt vesz olyan projektben, amelyek a nemek és etnicitás, valamint a társadalmi osztályok összefüggéseit vizsgálja; és Bálint Mónika szociológus, aki 2001 óta vesz részt különböző civil szervezetek munkájában, jelenleg közösségsszervező mentor és tréner a Civil Kollégium Alapítványánál. A beszélgetést Kerényi Szabina moderálta.

Jelinek Csaba a 2010 óta fennálló Kritikai Városműhely munkáját mutatta be. A 8–10 aktív tagot tömörítő szervezet a Corvinus Egyetem Társadalomelméleti Kollégiuma olvasóköreéből kinőve jelenleg informálisan működik. Feladatukat az akadémiai tudástermelés, a közpolitikai döntéshozás és az aktivizmus szférái közötti kommunikáció segítségével látják. Jelinek Csaba úgy gondolja, hogy nincs objektív tudományos nézőpont, döntéseikhez mindig valamilyen értékállás kapcsolódik, így céljukban is állást foglalnak: a társadalmi egyenlőtlenségek ellen szeretnének tenni. Mindezt egy progresszív közpolitika létrehozása garantálhatná, ennek és a három említett szféra kommunikációjának javításán dolgoznak a helyi és nemzetközi kontextus figyelembevételével.

Udvarhelyi Tessza kulturális antropológusként beszélt a kerekasztalon, ahol megosztotta saját aktivista tapasztalatait is. 2002-ben a hajléktalanságról írt szakdolgozata írásakor érezte úgy először, hogy nem csak leírni akarja, de változtatni is szeretne a jelenlegi társadalmi viszonyokon. Érdeklődése dühvel vegyült, ez az indulat indította el aktivista pályáján. Mindeközben az akadémiai szférát sem hagyta el, hiszen New Yorkban ledoktorált. A Város mindenkiért aktivistájaként a szervezetről elmondta,

hogy a lakhatási szegénység strukturalista egyenlőtlenségeivel foglalkoznak szintén több szféra közt lavírozva aktivista tevékenységük mellett közérdekű adatokkal is dolgoznak, mert úgy látják, tevékenységüket csak így tudják legitimálni az akadémiai szféra felé.

Cseke Balázs és Kelen Zsuzsa a Város peremén projektet mutatták be, amely emlékezetkutatásként fogható fel: a Mérei Ferenc Szakkollégiummal és az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégiummal közösen megkezdett kutatásukban a „Dzsumbujnak” nevezett városrész emlékezetével foglalkoztak. A kutatás megkezdésekor az akadémiai tudást felhasználva gyűjtöttek ismereteket, de projektjük során az aktivizmus is fontos szerepet kapott. A volt lakók közül néhány fiataalt sikerült a kutatási folyamat aktív részesévé tenni, az elért eredményeket pedig minden esetben a lakóközösség nyilvánosságát bevonva prezentálták. Céljuk az volt, hogy olyan közérthető produktumokat (kiadványok, kiállítás, kerekasztal-beszélgetés) hozzanak létre, amelyekből bárki profitálhat, és amelyek segítenek a „Dzsumbujról” kialakított kép árnyalásában.

Kóczé Angéla a 2009 és 2011 közt megvalósult szikszói kutatásáról mesélt, ahol a Magyar Gárda ellen szerveződő roma nők mozgalmát vizsgálta. Mivel kutatásai során kritikai posztkolonialista és feminista elméteket használ, a többi vendéghez hasonlóan ő sem hisz az objektív tudományosságban. Emellett úgy látta, hogy a kutatók nem informálják a kutatott közösségeket eredményeikről, így számára egyértelmű volt, hogy részvételi kutatással szeretne foglalkozni. Bemutatkozásában arra is reflektált, hogy roma szociológusként problematikusnak tartotta pozícióját, úgy érezte, hogy a romák sokkal inkább a kutatott közösség szerepében jelennek meg, nem kutatóként. Ez az élménye munkáinak és választott módszerének is a katalizátora.

Bálint Mónika doktori disszertációjában is a részvételiség fogalmát kutatta: azt vizsgálta, hogy különböző részvételi művészeti projektekből hogyan valósul meg a művészek, a társadalomtudósok és a bevont résztvevők közreműködése. Aktivista tevékenységének központi elemét alkotják az „éltörténetek”, amelyekkel a kiszolgáltató csoportok is kifejezhetik álláspontjukat, illetve ugyanilyen fontos szerepet tölt be a művészet – több művészeti akciókutatás résztvevője is volt. Emellett az akadémiai tudás produktumait is felhasználja kutatótevékenységei során.

A következő körkérdés a tudományos tudástermelés és az aktivizmus egymásra hatására vonatkozott. Jelinek Csaba kifejtette, hogy tevékenységük főképp ez utóbbitól áll, mivel elsősorban könyvszerkesztéssel, előadások és workshopok szervezésével foglalkoznak, ám a két terület közelebbi viszonyának elősegítése munkájuk célja. Meglátása szerint mindkét szféra erőforráshiánnyal küzd, ám az akadémiai közegnek lenne a feladata, hogy kereteket és koncepciókat nyújtson az aktivista tevékenység számára. A két szféra egymás nélkül nem tud működni. Udvarhelyi Tessza azt emelte ki, hogy amikor 2004–2006 táján elkezdett az aktivizmus felé fordulni, a két terület még élesen elhatárolódott egymástól, ebben azonban az utóbbi időben változás történik. A mostanában megfigyelhető közeledés viszont még kevés, mivel az akadémiai

közeg erősen zárt, osztálykülönbségektől terhelt, és hiába a nyitás, ha a terek változatlanul zártak maradnak és a létrejött tudás nem válik közérthetővé. Kelen Zsuzsa és Cseke Balázs projektjük kapcsán elmondták, hogy tudományos tudás nélkül nem valósulhatott volna meg a kutatásuk, és habár kezdetben nem volt céljuk az aktivista tevékenység, az egyenlőtlenség csökkentésének szándéka végül aktivizmusként is felfogható tevékenységhez vezetett. Munkájuk fontos eredményének tartják, hogy olyan nyilvános tereket hoztak létre, ahol különböző osztályhelyzetű és különböző kulturális tőkével rendelkező embereket egy asztalhoz tudtak ültetni. Kóczé Angéla az előző hozzászólókat erősítve a roma kutatók hiányával szemléltette az akadémiai közeg zártságát, és nehezményezte azt is, hogy a szakpolitikai döntéshozással foglalkozó kutatókat sem ismeri el megfelelőképpen a tudományos mező.

Abban minden vendég egyetértett, hogy a tudományos tudás és az aktivista tevékenység együtt valósulhat meg, mindehhez pedig elsősorban a keretek átírására van szükség. Az előző előadásokra visszautalva a színház például egy olyan újfajta nyilvánosságot jelenthet, ahol az akadémiai tudás és az aktivista tenni akarás együtt is megjelenhet.

Irodalom

- Assmann, J. (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Barone, T. – Eisner, E. (1997): Arts-Based Educational Research. Complementary Methods For Research. *Education*, 2: 75–116.
- Boltanski, L. (2008): *Nuits*. Lyon: ENS Editions.
- Derrida, J. (2004): Az idegen kérdése: az idegentől jött. In Biczó G. (szerk.): *Az idegen: Variációk Simmelről Derridáig*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 11–29.
- Hancock, I. (2010): Talking Back. In Karanth, D. (ed.): *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*. Hatfield: University of Hertfordshire, 38–44.
- Jensen, S. – Ronsbo, H. (2014): *Histories of Victimhood*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Law, J. – Urry, J. (2004): Enacting The Social. *Economy and Society*, 33(3): 390–410.

Szociológiai

SZEMLE

2018/1

28. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Erőss Gábor

eross.gabor@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Központ
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Fényes Hajnalka

fenyesh@gmail.com
Debreceni Egyetem
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Kecskés Nóra

kecskesnori11@gmail.com
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a

Kisfalusi Dorottya

Kisfalusi.Dorottya@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Kovács Éva

kovacs.eva@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Központ
Vienna Wiesenthal Institute for
Holocaust Studies
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
1010 Wien, Rabensteig 3.

Kristóf Luca

kristof.luca@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Központ
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Máté Fanni

matefanni@tatk.elte.hu
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a

Rakovics Márton

marton.rakovics@tatk.elte.hu
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a

Sárosi Anna

anna.sarosi2010@gmail.com
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a

Sik Domonkos

sikdom@tatk.elte.hu
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a

Takács Károly

takacs.karoly@tk.mta.hu
Magyar Tudományos Akadémia,
Társadalomtudományi Kutatóközpont
Budapesti Corvinus Egyetem,
Szociológia és Társadalompolitika
Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

A Szociológiai Szemle szerkesztősége köszönetet mond mindazon kollégáknak, akik 2017-ben lektori feladatot vállalva szakértelmükkel hozzájárultak folyóiratunk tudományos színvonalához.

A. GERGELY ANDRÁS

ALBERT FRUZZSINA

BARTHA ATTILA

BODA ZSOLT

BODOR PÉTER

BORZA GÁBOR

CHRIS MOREH

ERŐS FERENC

FEHÉRVÁRI ANIKÓ

GEAMBASU RÉKA

GESZLER NIKOLETT

GICZI JOHANNA

GREGOR ANIKÓ

HEGEDÜS JÓZSEF

HELLER MÁRIA

HIDAS ZOLTÁN

HUSZÁR ÁKOS

JANKY BÉLA

KESZEI ANDRÁS

KISDI BARBARA

KOVÁCS NÓRA

KOVAI CECÍLIA

KMETTY ZOLTÁN

KUCSERA CSABA

LŐRINCZ VIKTOR

MAKSIN KRISTIN

MÁRTONFI GYÖRGY

NAGY BEÁTA

NAGY VERONIKA

NEMÉNYI MÁRIA

ŐRI PÉTER

PÁRI ANDRÁS

PILINSZKI ATTILA

PILLÓK PÉTER

PULAY GERGELY

RING ORSOLYA

SÁGVÁRI BENCE

SÁRKÁNY MIHÁLY

SIMONOVITS ANDRÁS

SZABARI VERA

SZÉMAN ZSUZSA

SZÍVÓS PÉTER

TAKÓ FERENC

TARDOS KATALIN

TARDOS RÓBERT

TÖRÖK BALÁZS

TÖRÖK EMŐKE

UTASI ÁGNES

VAJDA JÚLIA

VARGA ARANKA

VASKOVICS LÁSZLÓ

VIRÁG TÜNDE

WESSELY ANNA